

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Nurettin KAYA

A'RAF SURESİ'NİN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2020

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Nurettin KAYA

A'RAF SURESİ'NİN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Danışman

Prof. Dr. Rıfat ATAY

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2020

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Nurettin KAYA'nın bu çalışması, jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : (İmza)

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Rıfat ATAY (İmza)

Üye : (İmza)

Tez Başlığı: A'raf Suresi'nin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi :/....../2020

Mezuniyet Tarihi :/....../2020

(İmza)
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “A’raf Suresi’nin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

/.../ 2020

İmza

Nurettin KAYA

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Nurettin KAYA
Öğrenci Numarası	20155263009
Enstitü Ana Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Rifat ATAY
Tez Başlığı	A'raf Suresi'nin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi
Turnitin Ödev Numarası	

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam sayfalık kısmına ilişkin olarak, .../...../2020 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç %

alıntılar dahil % 'tür.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

...../...../2020

Danışman
Prof. Dr. Rifat ATAY

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
TEŞEKKÜR.....	vi
ÖNSÖZ	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE A'RAF SURESİNDE ELE ALINAN BAZI KONULAR

1.1. Kavramsal Çerçeve	8
1.1.1. Kur'an	8
1.1.2. Eğitim	10
1.1.3. Kur'an-Eğitim İlişkisi	10
1.1.4. Din Eğitimi-Kur'an İlişkisi	13
1.1.5. A'raf Suresinin Din Eğitimi Bağlamı	16
1.2. A'raf Suresinde Ele Alınan Bazı Konular	20
1.2.1. Şükür	20
1.2.2. Tevazu	24
1.2.3. Tövbe/Yanlıştan Dönme	27
1.2.4. Hatada Israr	31
1.2.5. İsrar Kavramına Yaklaşım ve Tasarruf	34
1.2.6. Salih Amel ve İyilik	38
1.2.7. Tevekkül	41
1.2.8. Af Duygusu	45

İKİNCİ BÖLÜM

A'RAF SURESİNİN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. On Kök Değer Bağlamında A'raf Suresinin Değerlendirilmesi	52
2.1.1. Sorumluluk	54
2.1.2. Dürüstlük	58
2.1.3. Adalet	60
2.1.4. Sabır	64
2.1.5. Sevgi ve Saygı	67

2.1.6.	Yardımsverlik	71
2.1.7.	Nasihat.....	75
2.1.8.	Affedicilik.....	77
2.1.9.	Korku ve Ümit.....	80
2.1.10.	Bireysel Pozitif Özelliklerin Geliştirilmesi	86
SONUÇ		89
KAYNAKÇA.....		92
ÖZGEÇMİŞ		103

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DİA	: Diyanet Vakfı Yayınları
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DKAB	: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
ed	: Editör
Hız.	: Hazreti
Hızl.	: Hazırlayan
İFAV	: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları
mad	: Madde
nşr	: Neşreden
s.	: Sayfa
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
ss	: Sayfalar
TDK	: Türk Dil Kurumu
Trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve Diğerleri
Yay.	: Yayınları

ÖZET

Kur'an, Yüce Allah'ın insanlara olan emir ve buyruklarını içeren bir kitaptır. Bu hedef çerçevesinde nazil olan Kur'an insanlığa hidayeti ulaştırmak için birçok yol ve yöntem kullanır. İndiği her çağda, o çağın ihtiyaç ve şartlarına göre yöntem ve yaklaşımlar içeren Kur'an'ın yöntemlerinin en belirgin özelliği bir ahenk ve denge içinde sunulmasıdır. Yerine göre insanlar ahiretteki azapla sakındırılırken, yerine göre de ümitsizliğin bir kâfir alameti olduğuna değinilir. Bazı vahyi bilgilerin verilmesinde yumuşak bir üslubu telkin ederken, bazı noktalarda da hidayete kapı aralamayan kişilere karşı daha üst perdeden bir üslup kullanılır.

Kur'an'ın geneline dağılmış olan bu ahenk, insanların hidayetine vesile olmak adına makul bütün yöntem ve teknikleri içermektedir. Bu bağlamda hem geçmiş ümmetlerin kıssalarından söz edilir hem de salih kişilerin varacakları Cennetlere işarette bulunulur.

Aynı yaklaşımı A'raf suresi özelinde de gördüğümüz Kur'an, bu sure içinde din eğitim ve öğretiminin öncelediği birçok yöntem ve tekniği ihtiva eder. Surenin hemen başında tebliğ eden konumunda olan Hz. Peygamberin bu davaya inanması gerekliliğinden bahsedilerek, din eğitimcisinin de anlatacağı şeye, her şeyden önce kendisinin de inanması gerektiğine işarette bulunulur. Şeytanın isyan etmesiyle düştüğü durum anlatılırken, şeytan tipolojisi üzerinden kibrin kötülüğüne; Hz. Adem ile Havva'nın tövbe etmesi üzerine Allah'ın onları affetmesi özelinde de Yüce Allah'ın merhameti yönetsel bir yaklaşım olarak ele alınır.

Geçmiş ümmetlerin kıssalarının anlatıldığı A'raf suresi, aynı zamanda din öğretiminde kullanılan 'hikâyelerle din öğretimi' ilkesine değinir. Şükür, tevazu, israftan kaçınma, tevekkül ve af duygusuna sahip olma gibi birçok pozitif insani yönünün ele alındığı A'raf suresi, değerler eğitimi noktasında da birçok örnek barındırmaktadır. Bu anlamda, surede, sorumluluk, adalet, dürüstlük, sabır, yardımseverlik, sevgi, saygı, gibi birçok ahlaki, insani, sosyal ve manevi değerlerimizin tüm bireylere kazandırılması noktasında önemli bir örneklığe sahiptir. Bu çerçevede A'raf suresi Kur'an'ın genel yaklaşımını içine alan bir içeriğe sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an-ı Kerim, A'raf Suresi, Din Eğitimi, Değer, Değerler Eğitimi.

SUMMARY

AN EVALUATION OF SURAH AL-A'RAF IN TERMS OF RELIGIOUS EDUCATION

The Qur'an is a book that contains the commands and imperatives of Almighty Allah. Within the framework of this goal, the Qur'an, which is enlightened, uses many ways and methods to deliver the right way to humanity.

The most distinctive feature of the Qur'an's methods, which include methods and approaches according to the needs and conditions of that age, is to be presented in harmony and balance. According to the place where people are avoided by the doom in the Hereafter, desperation is mentioned as an infidel sign. While suggesting the use of a soft style to give some revelatory information, at some points a higher-pitch style is used against people who do not open the doors to guidance.

This harmony, which is distributed throughout the Qur'an, uses all reasonable methods and techniques to be instrumental in guiding people. In this context, both the stories of the past ummah are mentioned, and the righteous people will be pointed to the Paradise.

We see the same approach in Surah al-A'raf of the Qur'an, which includes many methods and techniques prior to religious education and training. By mentioning the necessity of the Prophet to believe in this case, which was communicated at the beginning of the surah, it pointed out that what the religious educator would tell, and that he should believe in himself first of all. Describing the situation of the devil's rebellion through the evil of the arrogance through the devil's typology; on the repentance of Adam and Eve, the mercy of Almighty Allah is considered as a method in the forgiveness of Allah for them.

Surah al-A'raf, in which the stories of the past ummahs are told, also refers to the principle of teaching religion with stories as used in religious education. Surah al-A'raf, which includes many positive human aspects such as gratitude, humility, avoidance of waste, trust, forgiveness, also includes many examples of religious values education. In this sense, the Surah has an important example in terms of bringing many moral, human, social and spiritual values such as responsibility, justice, honesty, patience, helpfulness, love and respect to all individuals.

Keywords: The Qur'an, Surah al-'Araf, Religious Education, Value, Values Education.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın oluşmasında desteğini esirgemeyen ve ufuk açıcı bilgiler veren tez danışmanım Prof. Dr. Rıfat ATAY'a, tez jürisinde yer alan Doç. Dr. H. Yusuf ACUNER'e ve Dr. Öğr. Üyesi Şeref GÖKÜŞ'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Yine tezin okunması ve düzeltmelerin yapılması noktasında yardımlarını sunan Dr. Öğr. Üyesi İbrahim SÜRÜCÜ ve Dr. Öğr. Üyesi M. Emin SULAR Beylere de teşekkür ederim. Ayrıca manevi desteklerini esirgemeyen sevgili eşime, çocuklarıma ve arkadaşlarıma da teşekkürü borç bilirim.

ÖNSÖZ

Asıl amacı hidayet rehberliği olan Kur'an, indiği insanlığa hak adına rehberlik eden bir kitaptır. İçerik ve ihtiva ettiği mevzular noktasında geniş bir çerçevede hem bilgi hem de öğüt veren bir kitap olan Kur'an, tarih, psikoloji, toplumsal konular, astronomi, bilim, fıkıh, ibadet, muamelat gibi birçok konuyu ihtiva eder.

İçerdiği tarihi kıssa ve konulardan yola çıkarak Kur'an'a tarih kitabı; anlattığı bilimsel meselelerden bahsederek ona bilim kitabı veya bağlantılı başka meselelerden yola çıkarak ona sosyoloji, psikoloji kitabıdır demek tam doğru bir yaklaşım olmayabilir. Ama bütün bunları içine alan bir hidayet ve vahiy kitabı demenin ve buna göre ondan ders almanın en doğru yaklaşım olacağı kanısındayız.

Hidayet rehberi olan Kur'an, indiği insanlara hidayeti verebilmek için müspet olan bütün argümanları kullanan bir yapı ve üsluba sahiptir. Bu manada din eğitim ve öğretiminin temel kaynağı olarak anılmaktadır. Teknik olarak kıssa, öğüt, örnek şahsiyet, vaaz, teşvik-sakındırma gibi birçok yöntem kullanan Kur'an, bidayetten günümüze kadar her çağda, aynı zamanda bir eğitim ve öğretim kitabı olarak ta vazifesini ifa etmiştir.

“A'raf Suresi'nin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi” adlı çalışmamız, giriş, iki bölüm ve sonuçtan müteşekkildir. Tezin genel hatlarını verdiğimiz, aynı zamanda çalışmamızın gerekçesi olan girişten sonra, birinci bölümde kavramsal çerçeveyi oluşturarak, surenin ihtiva ettiği bazı ahlaki ve kişilik gelişimine katkı sağlayacak konuları, din eğitimi özelinde işlemeye çalıştık.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise daha önce belirlediğimiz konu başlıklarını din eğitimi penceresinden, metodik yaklaşım çerçevesinde işlemeye çalıştık. Bu anlamda On kök değer ve değerler eğitimi konularını, A'raf suresinde yer alan ayetlerle ilinti kurarak örneklemeler yapmaya gayret ettik. Bu örneklemde tefsircilerin, eğitimcilerin ve din eğitimi uzmanlarının yaklaşımlarını beraber ve birbirleriyle ilişkilendirerek vermeye çalıştık.

Nurettin KAYA

Antalya, 2020

GİRİŞ

Problem

Din eğitimi, kişinin doğuştan beraberinde getirdiği istidatları işlemesi ve geliştirmesi için başta Allah'ı ve dinini kabul ederek, ilahi vahye göre hayatına yön vermesidir. Diğer bazı yaklaşımlara göre ise din eğitimi, ferdin çeşitli terbiye edici vasıtalarla, ruhen ve manen gelişmek ve Yüce Allah'ın buyruklarına göre yaşamak için kendini boyun eğecek hale getirme ameliyesidir.

Türkiye'de din eğitimi yaklaşımları için net bir tanımın ortaya konulmadığını görmekteyiz. Bu anlamda Din Eğitimi Bilimini nakil merkezli olarak gören bir yaklaşıma göre din eğitimi, Kur'an merkezli bir çerçevede ele alınmalıdır. Buna göre Allah, bütün varlıkların yaratıcı olduğu için, insana verilecek eğitim de, ancak Allah'ın gönderdiği kutsal kitabın yardımıyla tespit edilebilecektir. Aynı yaklaşımın diğer bir yorumuna göre ise din eğitimi, sünnet ve gelenek eksenli olma mecburiyetindedir.

Din eğitimini bir İlahiyat bilimi olarak gören bazı eğitimcilere göre, bu bilime dışarıdan bir şeyler eklenerek anlaşılması mümkün değildir. Buna göre din eğitimi bilimi, İslamî bilimler çerçevesinde temellendirilebilecek bir bilimdir. Bundan dolayı da psikoloji, sosyoloji, antropoloji vb. bilimlere muhtaç değildir.

Yapılan tanımlar konuya 'din' eksenli yaklaşanların, çerçevesi çizilmiş bir tanımda buluşmadıklarını göstermektedir ki bu durum, Din Eğitimi Bilimi üzerinde çalışacak kişilerin karşısına konunun en temel problemi olarak çıkabilmektedir.

Din eksenli yaklaşımlara karşı modern din eğitimi bakışı ise, teolojik bağlamlardan mesafeli olarak, objektifliği ve özgür düşünmeyi tercih eder. Bu yaklaşımda din eğitimi herhangi bir din veya mezhebe bağlı kalmaksızın bir metot belirlemektedir. Bu görüş açısındaki temel problem ise bilimselliğin yüceltilerek mevzubahis konudan uzaklaşma olarak eleştirilmiştir.

Tanımlama ve sınırların çizilmesi noktasında ortaya çıkan bu problem tablosu, çalışma yapacak kişiler açısından hangi metodun takip edilmesi gerekliliği noktasında, bir kafa karışıklığı meydana getirebilmektedir. Nitekim klasik yöntemi kullananlar için sorun, çalışmanın bilimsellikten ve objektiflikten uzaklaşması iken; diğer taraftan modern metodu kullananlar için de sorun, ele alınan konunun dinin inanç prensiplerinden uzak bir çalışma ortaya çıkarma problemidir.

Din eğitimine getirilen tanımlamaların farklı olması ve modern ile nakil merkezci yaklaşımların etkisi, Din Eğitimi bilim dalı açısından, eski-yeni tartışmaları beraberinde

getirmiştir. Bu tartışmalara sebep olan problemin çözümü kanaatimizce, bilimsel yaklaşım ile klasik yaklaşım arasındaki ortak noktaların kullanılması gerekliliğidir. Yani bu yöntemlerden sadece birisini kutsayıp peşinden gitmektense, her ikisinin yararlanılabilir taraflarından bir şeyler almak daha doğru olacaktır. Bu da çalışılan konudan sapmamak için klasik yöntemden yararlanma; güncel bakış açılardan uzak kalmamak için de modern yaklaşımların kullanılması demektir.

Nitekim nakille beraber modern yöntemleri kullanan üçüncü bir yaklaşım daha vardır. Bu yaklaşım, her iki görüşü kucaklayan bir perspektif ortaya koymaktadır. Biz bu çalışmamızda A'raf suresinin din eğitimi açısından değerlendirilmesini, bu üçüncü yaklaşımın ana eksenini üzerine tesis etmeye çalıştık.

Hiç şüphesiz Kur'an'ın indiriliş amacı hayatın her kademe ve ünitesinde insanlığa rehberlik etmesi içindir. Bu bağlamda din eğitiminin de Kur'an vahyinden yaralanma noktasında vareste tutulması düşünülemez. Yakın zamanda daha yeni başlayan bu tür çalışmaların, Kur'an'ın genelini kapsayacak şekilde yapılmamış olmasının sebepleri arasında, mevzunun genişliği ve konunun bir tek şahıs tarafından yürütülemeyecek kadar ağır olmasından kaynaklanmaktadır. Bu noktada din eğitiminin Kur'an'dan yararlanması için konu bazlı çalışmaların önemi ortaya çıkmaktadır. Biz de bu çalışmada, A'raf suresi özelinde herhangi bir çalışmanın yapılmamış olmasından yola çıkarak 'A'raf Suresinde Din Eğitimi' ana başlığını ele almaya gayret ettik.

A'raf suresi, içinde bulundurduğu konu zenginliği ile ibadetten sosyolojiye, ahiretten muamelata kadar değişik alanlarda ilkeler içermektedir. Bundan dolayıdır ki birçok araştırmacının da dikkatini çekmiştir. Öyle ki çeşitli bilim dalları içerisinde farklı konu başlıkları altında incelenmeye tabi tutulmuştur.¹ Bunun dışında bu sure, sadece bazı tez ve makalelerde farklı ayetler yönüyle ele alınmış olmasına rağmen din eğitimi açısından ele alınmamış olması ayrı bir problem olarak görülmektedir.

Din öğretiminde, öğrenenlerin, hayatını yönlendiren ve sosyal hayatlarını etkileyen din kaynaklarını tanımaları ve içeriklerini öğrenmeleri için, bizzat ana kaynaklardan istifade etmeleri gerekmektedir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında, hemen hemen her

¹ Bu konuda yapılmış bazı çalışmalar için bkz.: Ömer Aydın, "Kâlû Belâ (A'raf, 7/172) Ayetinin Farklı bir yorumu", *Ekev Akademi Dergisi*, Y. 11, S. 32, 2007, ss. 37-39.; Mustafa Karagöz, "Uzak Bir Mananın Ayetlerdeki Vakf Yerine Etkisi, -A'raf Suresinin 188. Ayet Örneği-", *Bilimname Düşünce Platformu*, C. 34, 2017/2, ss. 31-96.; Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, Bayraklı Yayınları, İstanbul, 1998.; Abd-ul Qadir Nazari, *Kur'an'da A'raf*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.; Arif Öztürk, *A'râf Sûresi'ndeki Kıraatlerin Tefsire Yansıyan Yönleri Ve Sûre İçerisinde Yer Alan Belli Başlı Dini Kavramların Tartışmalı İzahı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2018.

konu başlığı altında, öğretim programlarına uygun olarak belirlenen konuyla ilgili Kur'an ayetlerine yer verilmektedir. Belli ilke, yöntem ve tekniklerle öğretilen öğrenme şekilleri sayesinde öğrenciler, kendi dinlerine karşı bir güven duygusuna ve din anlayışlarında daha sağlıklı bir gelişmeye ulaşmaktadırlar.

Okullarda verilen eğitim, özellikle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde, müfredatta yer alan öğretim programı çerçevesinde, değerler eğitimi konuları işlenmektedir. Öğrencilerin dini bilgi ve ahlaki yönden gelişmelerine katkıda bulunmak amacıyla okullarda yer alan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde, bu hedeflerin yerine getirilebilmesi amacıyla, yapılandırıcı öğrenme yaklaşımı çerçevesinde, müfredatta değerler eğitimi konuları, farklı biçimlerde işlenmiştir. Bilhassa son zamanlarda önem kazanmaya başlayan değerler eğitiminin ehemmiyet kazanması, çalışmamızın çıkış noktasına ve işleniş sürecine temel teşkil etmektedir.

Değerler Eğitimi çerçevesinde ele alınan “on kök değer”, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı’nın 18 Temmuz 2017 tarihinde “Müfredatta Yenileme ve Değişiklik Çalışmalarımız Üzerine” başlığıyla yayınladığı bildirisinde ele alınarak belirlenmiştir. Bu değerler, “adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik” olarak belirlenmiştir. 206 ayetten müteşekkil ve içinde 8 ayrı peygamber kıssasının yer aldığı A’raf suresinde; Allah’ın emirine itaat, peygamberlerin ve onlara tabi olanların imtihanları, yapılan iyilik ve kötülüklerin, dünya ve ahiret yönüyle ödül ve ceza şeklindeki tezahürü, tevekkül, şükür, affedicilik, tövbe, tevazu ve israf gibi belirlediğimiz geniş konu yelpazesi bulunmaktadır. Kişilik gelişimine pozitif anlamda önemli katkılar sağlayan bu değerler, farklı alanlarda değişik biçimlerde ele alınmış ve işlenmiştir. A’raf suresi özelinde, on kök değer ve değerler eğitimi bağlamında şimdiye kadar bir çalışmanın yapılmamış olması, surede yer alan geniş konu yelpazesini incelemek için ayrıca bir teşvik ve tercih sebebi olmuştur.

İlk dönem Mekki surelerden olan A’raf suresinin geniş yelpazeye sahip bir konu içeriğine sahip olması, bu sure hakkında aklımıza, bu sureyi teşvik edici şu soruları getirmektedir:

- A’raf suresi üzerinde müstakil bir din eğitimi çalışması yapılmış mıdır?
- Din eğitiminin hinterlandına giren konu başlıkları bu surenin içeriğinde ele alınmış mıdır?
- On kök değer ve değerler eğitimi başlığı altında işlenen konular varsa bunların aktarılması hangi bağlamda yapılmıştır?

- Din eğitimi ve öğretimiyle alakalı, A'raf suresinde geçen ayetler hangi başlıklar altında incelenmiş ve belirlenen bu başlıklar Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi kitaplarında nasıl işlenmiştir?

Bu tür sorularla beraber, yine surede verilmek istenen mesajların, din eğitimi açısından değerlendirilmesi ve din eğitimcilerinin surenin içerdiği konular hakkındaki yorumlarının derli toplu bir şekilde bir araya toplanması gerekliliği gibi bazı diğer saikler de, bu konu hakkında çalışmamızı teşvik etmiştir.

Bunlara ilave olarak surede verilmek istenen eğitimin hangi argümanlar kullanılarak verildiği ve bu argümanların günümüz din öğretim metotlarına benzer yönlerini bulmak da konuyu seçmemizin diğer bir sebebi olmuştur. Bu anlamda surede yer alan, korku-ümit, sevgi, merhamet, iyilik, af, şükür, tevazu gibi hasletlerin, hangi bağlamda kullanıldıkları ve din eğitiminde bu hasletlerin nasıl kullanılabileceği meselesi, açıklanmaya değer bulunmuştur.

Konunun geneli bakımından A'raf suresine yaklaştığımızda, problem olarak aklımıza şu sorular gelmektedir:

- A'raf suresinde din eğitimi ile ilişkilendirilebilecek konular var mıdır?
- Din öğretiminde değerler eğitimi bağlamında ele alınan konuların, aktarım keyfiyeti ne şekildedir?
- Kur'an'ın kendine has üslubunun din eğitimi ve öğretiminde yol göstermesi bakımından değerlendirilmesi imkan dahilinde midir?
- A'raf suresinde ele alınan bazı konuların on kök değer açısından ele alınması mümkün müdür?

Sonuç olarak din eğitimi ilimi, bir bilim olarak diğer sair bilimler gibi zaman içindeki değişimlere ve gelişmelere göre kendisini yenilemesi kaçınılmaz bir gerçektir. Bu anlamda tek bir metot ve yaklaşımla bir bilimi ele almak her şeyden önce o bilim dalının özgür alanına ve objektifliğine gölge düşürecektir. Din Eğitimi Biliminin de tek bir bakış açısıyla ele almanın problematiği bir başka yöntem olarak bilimin gölgesinde vahyin yorumlanmasıyla ortaya konabilecektir. Bu çalışma, bu noktada nakil merkezli yaklaşımlardan yararlanırken diğer taraftan modern yaklaşımları da hesaba katarak bir sonuca varma gayreti içinde olacaktır.

Araştırmanın Amacı

Kur'an, münzel bir kitap olarak insanların hidayetini hedef edinmiş ve bu doğrultuda peyderpey nazil olarak, hem birey hem de toplumsal sapmaların yeniden rayına oturtulması için kurallar getirmiştir. Barındırdığı kuralların uygulanması adına belli yerlerde belli bazı

metotlar kullanan bu kitap, muhataplarının akıl ve anlayış seviyelerine göre hitap ederek, bunu kendi vahiy üslubunda da göstermektedir.

Kur'an'ın öngördüğünü düşündüğümüz bu yaklaşımları, Kur'an'ın geneline bakıldığında da görülmektedir. A'raf suresi özelinde söz konusu herhangi bir metodun olup olmadığı; varsa burada hangi konuların ele alındığı ve bu konuların nasıl bir yaklaşımla işlendiği, bu çalışmanın ana amaçları arasındadır. Bununla beraber A'raf suresinde işlenen konuların, din eğitiminin ele aldığı konularla benzer taraflarını ele almak, yine bu çalışmanın amaçları arasındadır. İşlenen konuların anlam alanı, İslam alimlerinin bu terimler hakkındaki görüşlerinin ne olduğu; buna karşın din eğitimcilerinin meseleye yaklaşımlarının ne olduğunun ortaya çıkarılması hedeflenmektedir.

Konu belirlerken yaptığımız ilk tespitlerde, bu surede kıssaların çokça ele alındığını fark ettik. A'raf suresi çerçevesinde, din eğitiminde kullanılan hikâyelerle anlatma metoduna benzer bir yöntemin kullanılıp kullanılmadığı, suredeki kıssaların hangi bağlamda ele alındığının din eğitimi açısından tespit edilmesi gerekli görülmüştür. Bunun yanında ilk etapta tespit ettiğimiz şükür, tevazu, affetme duygusu, korku ve sevgi gibi bazı din eğitimi ile ilintili kavramların nasıl ele alındığı, hangi metotlar çerçevesinde işlendiği dikkatten kaçmamıştır. Bu anlamda A'raf suresinde din eğitimi ile ilgili mevzuların tespit ve din eğitimi bakış açısıyla yorumlanması en nihai hedef olarak gözetilmeye çalışılmıştır.

A'raf, Kur'an sureleri içindeki uzun surelerden sayılmaktadır. Hz. Peygambere vahyin ilk indiği o yıllardaki Mekke toplumuna hitap ediyor olması yönüyle, sosyolojik yaşayış ve anlayış seviyelerine uygun bir şekilde hakikatlerin anlatılması için, ister istemez farklı yaklaşım ve metotların kullanılmasını gerekli kılmaktadır. Nitekim Mekke surelerinin bir özelliği olarak ahiretten çokça bahsetmesi, imanî mevzulara vurgu ve dile getirilen kıssalar, ilk etapta bu surede din eğitiminin kullandığı metotların paralelinde bazı noktaların var olabileceği fikrini vermektedir. Biz de bu suredeki konuların geniş yelpazesi içinde derç edilmiş olan din eğitimi ile ilgili literatürü ortaya çıkarma amacıyla bu sureyi seçtik.

Araştırmanın Önemi

Din eğitimi bilimi her ne kadar bazı yaklaşımlara göre din mefhumuna objektif yaklaşması gereken bir bilim olarak ele alınıyorsa da, uygulamada bazında hem bazı metotlar noktasında hem de ele alınan objeler yönüyle mevzubahis ettiği dinden bağımsız kalamamaktadır. Hristiyan ve Yahudi teolojisi açısından bu dinlerin şariatleri ve ahlakî ilkeleri baskın bir etkiye sahipken, İslam dinî açısından da Kur'an'ın içeriği, hadisler ve zaman içinde bu iki ana kaynak etrafında ilke haline gelmiş kurallar öne çıkmaktadır.

Hiç şüphesiz yeryüzünde verilen her bilgi ve terbiyenin bir yolu ve yordamı vardır. Bu yol veya metodun özgün, yararlı, evrensel veya kişilerin pedagojilerine uyup uymaması ayrı bir konu olmak şartıyla, bilgilerin insanlara ulaştırılması, bir şekilde gerçekleşmektedir. Ama doğru olan davranış ise hiç şüphesiz verilecek olan bilgi veya irfanın, kişilere ve toplumlara uygun bir yolla verilmesidir.

Kur'an, kendi ayetlerinde değindiği gibi 'beyan' etme ve hidayet etme kaygısıyla inmiş bir kitaptır. Bu kitap, içinde insanların hem fert, hem sosyal hayat, hem de ahiret hayatlarını ilgilendiren konularla gelmiştir. Bu konu ve davranış şekillerinin fertlere kazandırılması ve aktarılması sürecinde, Kur'an'ın herhangi bir yol, yöntem ve metodu kullanmadığını beyan etmek tartışmalı bir konudur. Bu tartışma, Kur'an'ın herhangi bir metot kullanmadığı anlamına da gelmemelidir.

Din eğitimi açısından dine ait bilgi ve kuralların öğretimi, belli bir metot düzleminde gerçekleşen bir süreçtir. Bu sürecin Kur'an perspektifinde yürürlükte olup olmadığı karşımıza temel bir mesele olarak çıkmaktadır. Nitekim bazı yaklaşımlara göre dine ait bilgilerin birçoğu bilimsel bir kriter yerine, vahyî bilgiye dayanmaktadır. Dolayısıyla vahyî bilgiye bilimsel bir bilgi nazarıyla yaklaşmak sübjektif bir davranıştır. Bu meyanda konunun ehemmiyetindeki birinci nokta burada ortaya çıkmaktadır ki, buna göre şu sorular akla gelmektedir:

Bu tezin önemini ortaya koyan ikinci nokta, birçok sure üzerinde din eğitimi bakış açısıyla çalışma yapılmasına rağmen, A'raf suresi gibi konu bakımından zengin bir sure üzerinde herhangi ciddi bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Özellikle din eğitimi açısından önemli bir nokta olan kıssaların çokça yer aldığı bu sure, din eğitiminde kullanılan 'hikâye ile anlatma' metoduna örneklik yapması bakımından önem atfedilebilecek bir konumdur. Bununla beraber cahilî Mekke toplumunu doğru yola hidayet etmek için A'raf suresinde sergilenen argümanların din eğitimi açısından değerlendirilmesi konuya başka bir önem kazandırmaktadır.

Son olarak din eğitiminin üzerinde durduğu çoğu konunun Kur'an'da ele alındığı bilinmektedir. Bu mevzuların A'raf suresi özelinde nasıl işlendiği, hangi bağlamlar içinde ve hangi metotlar kullanılarak verildiği dikkat çekicidir. Öyle ki A'raf suresi özelinde bu konuların ele alınması, aynı zamanda bize Kur'an'ın bu kavramlara genel yaklaşımı hakkında da ipucu verecektir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden, içerik analizi metodu kullanılmaktadır. İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramalara ve ilişkilere ulaşmaktır. İçerik analizinde temelde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde organize ederek yorumlamaktır.² Bu noktada ilk etapta A'raf suresi baştan sona okunarak ayetlerin içerdiği ve dinî günlük uygulamalarda geçen klasik ibadetler dışındaki kavramlar tespit edildi. Konu başlıklarının tespit edilmesinde diğer bir kriter olarak din eğitimcilerinin gerek tezlerde gerekse makalelerde işlediği konu başlıkları da dikkate alındı. Bunun yanında son dönemlerde okullarda da öğretilmeye başlanan ve daha çok din mefhumuyla ilişkilendirilerek verilmeye çalışılan “değerler eğitiminin” ihtiva ettiği ana mevzular da göz önünde bulunduruldu.

Belirlediğimiz konu başlıklarının ferdî ve sosyal boyutla olan ilintilerine göre ikiye ayrılarak “A'raf suresinin içerdiği konular” üst başlığında iki ana kategoride düzenlendi. Konuyla alakalı kitaplar belli zaman aralıkları içerisinde okunmaya çalışılırken, konuların yer aldığı ansiklopedi maddelerinin ilgili bölümleri okunarak konuların başlıkları altına kaydedildi. Din eğitimi ile ilgili kaynaklar konu bazlı olarak tarandı. Bununla beraber din eğitimi ile ilgili yazılı kaynakların yanında, A'raf Suresi'yle ilgili ayetlerin tefsiri ve diğer yazılı yayınlar da incelenerek ilgili yorumlara yer verilmeye çalışıldı. Özelde din eğitimi, genelde eğitim ile ilgili kaynakların yanında, A'raf Suresi ile ilgili diğer yazılı yayınlar da incelenerek ilgili yorumların analiz ve sentezi yapılmaya çalışıldı. Burada ayetleri tek tek açıklamak yerine, konu başlıkları oluşturularak ayetlerin incelenmesine gayret gösterildi.

Ayetler tek tek incelenerek, din eğitiminde bulunan konular çerçevesinde konu başlıkları belirlenmeye çalışılmıştır. Bu münasebetle tespit edilen başlığın ayette hangi anlam alanı içinde kullanıldığı ve din eğitimi konuları ile ilgisini tespit etme amacı gözetilmiştir.

Konunun Temel İslam Bilimleri sistemi içinde çokça işlenen bir yöne sahip olması, bizi de yer yer bu bilimlerden yararlanma yoluna götürecektir. Fakat din öğretiminin doğası gereği farklı bir disiplin olarak zaman içinde meydana getirdiği müktesebat, bu çalışmanın temel kaynaklarını oluşturacaktır.

Bu manada biz de çalışmamızın son bölümünü A'raf suresindeki ayetlerden yola çıkarak sureyi, on kök değer bağlamında ele almaya gayret ettik. Bunun için de öncelikle belirlediğimiz değerlerin A'raf suresindeki ayetlerde geçen konuyla bağlantılı başlığını

² Ali Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma, Yöntem, Teknik ve İlkeler*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2015, s. 203.

belirledik. Öncelikle ön kök değerin sözlük ve literal anlamını vererek ayette bu konunun nasıl ve hangi bağlamda kullanıldığına değinmeye çalıştık. Daha sonra mevzu ile alakalı din eğitimcilerinin yaklaşımlarını ve din bilginlerinin yorumlarından yararlanmaya çalıştık. Başlıkların son bölümlerinde ise ele aldığımız mevzunun Din kültürü ve Ahlak Bilgisi kitaplarında hangi şekilde işlendiğine değinmeye gayret ettik.

Konunun Sınırlandırılması

A'raf Suresi'nin din eğitimi bağlamında değerlendirilmesi başlığı altında ele aldığımız bu çalışma, tefsiri bir açıklamadan uzak daha çok 'Din eğitimi' bazında değerlendirilmesini içermektedir.

Bu yaklaşım, bu çalışma yapılırken konun diğer temele İslam bilimleri açısından değerlendirilmesinden bağımsız olarak ele alınmasını amaçlamıştır. Konunun Kur'an'dan olması dolayısıyla tamamen Temel İslam bilimlerinde kopuk işlenmesini zorlaştırsa da mevzunun bağlamından kopmaması için ana kaynak olarak daha çok bağlı bilim dalının yaklaşımları ele alınmaya gayret edilmiştir.

Ele aldığımız bazı kavramların hem tefsir hem de diğer İslam bilimlerinde ele alınan konular olması bazı noktalarda bu bilimlerden yararlanmaya zorlasa da yüksek lisans tezi gibi sınırlı bir çalışmada konunun bütün detaylarıyla ele alınması mümkün olmamaktadır. Bundan dolayı daha çok din eğitimi literatürü kullanılarak konu işlenmeye gayret gösterilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE A'RAF SURESİNDE ELE ALINAN BAZI KONULAR

1.1. Kavramsal Çerçeve

1.1.1. Kur'an

Kur'ân ayetlerinin muhteva, nazm, vezn, fasıla ve ahenk yönünden birbirine benzeme ve birbirine delil olma durumlarını göz önünde bulunduran yaklaşıma göre Kur'an kelimesi, "karine" kökünden gelip *delil* ve *burhan* anlamındadır.³ Diğer bazı alimlere göre ise Kur'an, okumak anlamındaki "karae" sözcüğünden türemiş bir kelime olarak okunan şey anlamındadır.⁴ Bununla beraber Kur'an kelimesinin hiçbir kelimeden türemediğini ve bunun Kur'an'ın kendi adı olduğunu beyan edenler de vardır.⁵

Kur'ân terim olarak da: "Hz. Peygamber (sav)'e vahiy yoluyla indirilip, Mushaflara yazılan, tevâtüren nakledilen ve okunmasıyla ibadet edilen mûciz bir kelâm" olarak tarif edilmektedir.⁶

Kur'an münzel bir vahiy hidayet kitabı olması dolayısıyla inme sebebine uygun bir içerikle insanlara hitap etmektedir. Bu anlamda Kur'an, sadece münzevi bir hayat tarzı öngören bir ibadet kitabı değildir. O, İslam hukukunun üzerine bina edildiği bir şeriat (hukuk) kitabı olduğu gibi insanlar arası ilişkilerin keyfiyetine müdahale eden bir sosyal hayat rehberi olarak da karşımıza çıkar. İnsanların Rablerine karşı takınmaları gerekli olan sorumluluklara değindiği gibi aynı zamanda fertlerin dünyada mutlu olmaları için takınmaları gerekli olan tavra değinen bir kitaptır.

Nitekim Kur'an, kendisini hidayet rehberi ve öğüt verici⁷ olarak tanımlarken diğer bazı ayetlerde de şifa, nur, beyan, rahmet⁸ olarak tanıtmaktadır. Diğer bazı ayetlerde hem neden gönderildiğini hem de ne olduğunu beyan etmektedir. Bu anlamda Kur'an bir hidayet kitabıdır ki, hem dünya hem ahiret saadatinin teminini istemektedir.⁹

Başlı başına Kur'an'ı sadece bir hukuk, sosyoloji, tarih, eğitim veya herhangi başka bir bilimin ana kitabı olarak ele almak doğru görülmemiştir. Bunun yerine Kur'an, bu bilimlerden ve bu bilimlerin ana nirengi noktalarından bahsetmektedir. Kur'an bir tarih kitabı

³ Muhsin Demirci, *Kur'ân'ın Müteşâbihleri Üzerine*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 41.

⁴ Sadreddin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1990, s. 16-17.

⁵ Bedruddin Muhammed Ez-Zerkeşi, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Daru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1. Bsk., C. I, Mısır, 1957, s. 277.

⁶ Subhî Sâlih, *Mebâhisu fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, Lübnan, 1988. s. 31.

⁷ Ali İmran, 3/18.

⁸ Isra, 17/2.

⁹ Bakara, 2/201.

olmamakla beraber, içinde tarihî vakaları barındırarak, tarihe bakışın nasıl olması gerekliliği üzerinde durmaktadır. Bu anlamda ele alınan Kur'an kıssalarının detaylarına inmeden, insanların ibret alacakları taraflarına vurgu yapmaktadır. Kur'an hukuk için ana ilkeler ortaya koyarken, hukuk normlarının detaylarını bu ilkeler çerçevesinde insanlara bırakmaktadır.

Diğer taraftan Kur'an'a göre insan eğitilebilir ve kendisine bir şeyler öğretilir bir varlıktır.¹⁰ Bu varlığın öğrenmeye meyilli olması durumunda kendisine verilecek öğretimin bir fayda sağlayacağına da¹¹ değinen Kur'an, bazı ayetlerde bu öğretimin yol ve yöntemleri üzerinde de durmaktadır. Hz. Peygamberin hayatta iken insanlarla nasıl muamele etmesi gerekliliğini beyan eden ayet,¹² bu anlamda, Kur'an'ın eğitim ve öğretim metodolojisinin varlığı noktasında bizlere bazı ipuçları sunmaktadır.

Yine din eğitiminde kullanılan kıssalar, Kur'an'ın öğretim metodu olarak öne aldığı en temel örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kur'an'ın zikrettiği bazı kıssalar bazen hikâye gibi ele alınarak verilir. Bu tarz gelen ayetlerin sonunda “öğüt almaz mısınız?”, “düşünmez misiniz?” denilerek insanların bu kıssalardan doğal bir yolla ibret almaları beklenmektedir. Bu tarz yaklaşım bir noktada Rousseau'nun, “eğitim tabiata tam teslimiyetle, eğiticinin pasif kalarak kişilerin kabiliyetlerinin ortaya çıkarılmasıdır,”¹³ şeklindeki yaklaşımına benzemektedir. Bazen de kıssada ele alınan kişilerin sözleri öne alınarak dinleyicilerin de bu nasihatleri dinlemeleri sağlanır. Lokman suresinde ele alınan ve Hz. Lokman'ın oğluna verdiği nasihatler¹⁴ bu anlamda bir Kur'an öğretim metodu olarak ele alınabilir. Nitekim Hz. Lokman, edinmiş olduğu bazı bilgi ve tecrübeleri kendisinden sonraki nesle aktarmaktadır. Eğitimi, “Yetişkin kuşaklar tarafından, henüz toplumsal hayata hazır olmayanlara (çocuk ve gençlere) yönelik olarak icra edilen çalışma” olarak ele alan Durkheim'in bilimsel yaklaşımına benzeyen bu öğütler, önceki neslin sonrakine tecrübelerini anlatması ve aktarmasıdır.

Kur'an, yukarıda da zikrettiğimiz gibi herhangi bir bilimin temel kitabı olarak ele alınmaz. Hukuk normlarını tamamıyla içine almadığı gibi eğitim öğretim metodolojisinin her kuralını içermemektedir. Hukukta *adalet* ilkesinin etrafında örgülediği yaklaşımını öğretimde uygun üslupla anlatım¹⁵ ve alıcının isteği¹⁶ üzerine kurgulamaktadır. Bu anlamda eğitim

¹⁰ Abese, 80/4.

¹¹ Saffat, 37/13.

¹² Bkz.: Ali İmran, 3/159.

¹³ Bedii Ziya Egemen, *Terbiye İlminin problemleri ve Terbiye Felsefesi*, AÜİF Yayınları, Ankara, 1965, ss. 7-22.

¹⁴ Lokman, 31/13.

¹⁵ Ali İmran, 3/159.

¹⁶ Ra'd, 13/27, Fatiha, 1/6.

yöntem ve tekniklerinin detayları *akıl sahiplerinin* ortaya koyacakları çalışmalara bağlanmıştır.¹⁷ Eğitimcilerin zaman içinde meydana gelen kuşaklararası değişimlere karşı geliştirecekleri eğitim-öğretim teknikleri, hiç şüphesiz Kur'an'ın da kabul görebileceği bir yol olacaktır.

1.1.2. Eğitim

Çeşitli bilim dallarına göre birçok tarifleri yapılan eğitim, kişilerin belli hedeflere göre eğitilme, yetiştirilme sürecidir. Bu süreçte insanların kazandığı bilgi ve becerilerle, kişiliği değişebilir ve yeni bir hareket tarzı kazanabilir.¹⁸ Eğitimin sosyal bir süreç olduğuna değinen bazı araştırmacılara göre bu süreçte kişi, edindiği tecrübe ve kazanımlarla, kendini sosyal alana adapte eder ve sosyal alanın standartlarını ve toplumdaki geçerli olan uyum kurallarını öğrenmiş olur. Bu anlamda eğitim, süreç içinde bir amaç olarak insandaki kabiliyetleri dengeli bir şekilde geliştiren, toplumun gelişmesini hızlandıran, kalkınmasını destekleyen, kültür değerlerini koruyan ve nesilden nesile aktaran, en önemli ve etkin faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹ Bununla beraber eğitimi, bireylerin zihni, bedeni, duygusal ve toplumsal yeteneklerinin, fiillerinin istedik doğrultuda geliştirilmesi, ona birtakım amaçlara dönük yeni yetenekler, davranışlar ve bilgiler kazandırması yolundaki çalışmaların yekûnuna verilen ad²⁰ olarak da tanımlanmaktadır.

Son tahlilde, eğitim; geçmişin bize vermiş olduğu kültür, sosyal davranış ve medeniyet varlıklarının, nesilden nesile aktarılması sürecidir şeklinde tanımlanırken, eğitim ile alakalı yapılan bu farklı tanımlamaların, eğitimin kişisel ve toplumsal olarak farklılık arz etmesinden kaynaklandığı görülmektedir. Bütün bu tariflerdeki ana eksen ise, bireylerin yetişmesi, gelişmesi, sosyal hayata ayak uydurması için yapılan disiplinli, metodik bir faaliyet olmasıdır.²¹

1.1.3. Kur'an-Eğitim İlişkisi

Eğitim, dilimizde sık kullanılan bir kavram olarak değişik şekillerde tanımlanmıştır. Kök itibarıyla eğmek, bükme anlamlarına gelen eğitim, içerik olarak şekil vermek,

¹⁷ Enbiya, 21/7.

¹⁸ Münire Erden – Nurettin Fidan, *Eğitime Giriş*, Meteksan Matbaacılık, 4. Bsk., Ankara, 1993, s. 1.

¹⁹ Mustafa Tavukçuoğlu, “İlköğretimde Din eğitimi ve Program geliştirme Üzerine Bazı Düşünceler”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 3, 1990, s. 425.

²⁰ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 3. Bsk., Ankara, 1989, s. 2.

²¹ Halis Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslamiyet'in Eğitime Getirdiği Değerler*, Damla Yayınevi, İstanbul, 1986, s.14.

düzeltilmek, geliştirmek gibi anlamları da içermektedir ki bu anlamıyla eğitim, hedef alınan varlığa şekil vermek, yeni bir hale getirmektir.²²

Uygulamalı bir alan olması dolayısıyla eğitimin farklı tanımları, eğitimin yöntemi ve içeriğı üzerindeki farklı düşüncelerden kaynaklanmaktadır. Bilim adamları tarafından yapılan eğitim tanımlamaları çoğı zaman, kendilerinin önerdikleri veya öngördükleri yol ve yöntemi içerebilmektedir. Bu anlamda Durkheim, terimin bilimsel kullanımının “Yetişkin kuşaklar tarafından, henüz toplumsal hayata hazır olmayanlara (çocuk ve gençlere) yönelik olarak icra edilen etkileri belirlemesi gerektiğı” düşüncesini öne sürmektedir. Buradan yola çıkarak tanımını řu şekilde ortaya koymaktadır: “Eğitim, genç kuşakların yöntemli bir tarzda toplumsallaştırılmasını içerir.” Tanım Durkheim'in eğitimi toplumda uzlaşma ve bütünleşme sağlayan ve gelecek kuşaklarda yer alacak kişilerde uygun karakter özellikleri yaratan bir kurum olarak gören işlevsel görüşünden kaynaklanmaktadır. Weber, karşılaştırmalı araştırma düşüncesiyle eğitim için “Pedagojik amaç ve araçlara ilişkin bir tipoloji çizmiş”, bu tipolojiye paralel bir de “egemenliğin toplumsal yapıları” tipolojisi hazırlamıştı. Ona göre her eğitim sistemi çocukları, karizmatik-rasyonel bürokratik devamlılık içinde bir noktada var etme amacı gütmektedir. Bu bir noktada eğitim, ele alınan kişilerin bu rasyonel ve karizmatik devamlılığa hazırlanması çabasıdır.²³

John Locke, eğitimi, hayati ve gerekli bilgilerin genç nesle aktarılması şeklinde ele alırken Rousseau'ya göre eğitim tabiata tam teslimiyetle, eğiticinin pasif kalarak kişilerin kabiliyetlerinin ortaya çıkarılmasıdır. Bu anlamda Rousseau'ya göre tabiat en iyi terbiyecidir. Terbiyeyi felsefe ile ilintileyerek açıklamaya çalışan John Dewey' e göre ise terbiye, felsefi formüllerin somutlaştığı laboratuvarıdır²⁴

Eğitimi “bireyin davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme süreci”²⁵ olarak gören Ertürk'e göre eğitim bir süreçtir. Tosun ise bu tanımlamada eğitimin tamamlanmayacağına dikkat ederek bu tanımı “denemeler süreci olarak”²⁶ ele alır.

Eğitimi hem süreç hem sonuç olarak ele alan yaklaşıma göre bireylerde davranış değişikliğı bir süreç gerektirir. Burada sonuç ise meydana gelen kazanılmış beceri, tutum ve davranışlardır.²⁷ Bununla beraber eğitimi, her nesle, geçmişin organize bilgi ve tecrübelerini

²² Hamza Zülfikar vd., *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, C. I, Ankara, 1998, s. 677.

²³ Süleyman Ateş, “Eğitim”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, C. I, İstanbul, 2003, s. 452.

²⁴ Egemen, *Terbiye İlminin problemleri ve Terbiye Felsefesi*, ss. 7-22.

²⁵ Selahattin Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1997, s. 12.

²⁶ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegem A Yayıncılık, 4. Bsk., Ankara, 2010, s. 19.

²⁷ Mehmet Şişman, *Eğitim Bilimine Giriş*, Pegem A Yayıncılık, 20. Bsk., Ankara, 2019, s. 37.

verme veya kazandırma eylemi,²⁸ öğrenme yoluyla yapılan bir değişim²⁹ ve etkileşim hâlindeki kuvvetlerin ürünü şeklinde³⁰, farklı yaklaşımlarla da tanımlanmıştır.

Son tahlilde eğitime getirilen tanımların ortak noktası, kişide bilgi, beceri ve davranış değişikliğini sonuç vermesi ve bu değişikliğin belli amaçlara uygun gerçekleşmiş olmasıdır.

Kur'an, vahiy ürünü bir kitap olarak insanların dünya ve ahiret mutluluklarını düzeltmeyi hedef edinen bir kitaptır. Bu hedefler doğrultusunda peyderpey nazil olmuş, indiği toplumun akıl seviyelerine göre de bir tavır takınmıştır. Bu, mesajın verileceği topluma göre belli bir yöntem ve ölçüye göre verilmesi tavrıdır. Nitekim modern dünyada eğitim yaklaşımları da eğitim ve öğretim faaliyetleri için belli metot ve yöntemler kullanmak gerekliliği üzerinde durmaktadırlar.

Din ve eğitimin yollarının kesiştiği ana kavşaklardan birisi, her ikisinin de eğitime konu olan objeleri muhataba iletmek zorunda oldukları ve her ikisinin de belli bir yol yordam ve yönetime duydukları ihtiyaçtır. Bu noktada ister buna değerler eğitimi ister eğitim isterse din eğitimi diyelim her hâlükârda makul bir metodolojiye duyulan ihtiyaçtır.

Din, bireylerin sosyal alandaki davranış biçimleriyle alakalı düzenleyici bir rol alma iddiasındadır. Dinin bu iddiasının gerçekleşmesi, bireylerin psikolojik ve sosyal yapılarının dikkate alınması, ilgi, ihtiyaç ve yeterliliklerinin farkına varılarak ona göre davranış düzenlemesine gidilmesi, eğitim faaliyetleri ile mümkün olur. Bununla birlikte kurumsal manada verilmek istenen birçok eğitimde dinin rolü yadsınamaz derecede bir etkiye sahiptir. Burada bir noktada din, vermek istediği mesajların doğru ve uygun bir üslupla verilmesinde eğitimin ortaya koyacağı metotlardan yararlanması gerekirken, diğer taraftan eğitim, kitlesel iyilik duygularının oluşumunda veya var olan iyilik nüvelerinin harekete geçirilmesinde özellikle yaygın din eğitim sistemine ihtiyaç duyabilmektedir.³¹

Din, kitlesel manada insanların harekete geçerek onların bir konuda motive olmalarında etkili olabildiği gibi, şahsi planda da insanları etkilemektedir. Bu bağlamda iman ve ibadetler bireyin iç dünyasını, duygu durumunu, düşüncelerini ve davranışlarını etkileme gücüne sahip etkenlere de sahiptirler.³² Bu durum toplum ve bireylerin eğitilmesinde olumlu bir fonksiyona sahip olabilmektedir.

²⁸ Ruşen Alaylıoğlu – Ferhan Oğuzkan, *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, Arif Bolat Kitabevi, İstanbul 1968, ss. 91-92.

²⁹ İhsan Turgut, *Eğitim Üzerine*, Bilgehan Matbaası, İzmir, 1992, s. 15.

³⁰ İbrahim Ethem Başaran, *Eğitime Giriş*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1984, s. 14.

³¹ Şükrü Keyifli, *Yaygın Din Eğitiminde Yeni Yaklaşımlar*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2013, s. 28.

³² Mustafa Fatih Ay, *Lise Öğrencilerinde DKAB Eğitimi İle Saldırganlık Arasında Dindarlık Ve Ahlaki Olgunluğun Aracılık Rolünün İncelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum, 2018, s. 48.

Kur'an eğitimi, daha başlangıçtan itibaren bir literatür oluşturmuş değildir. Daha çok metafizik bir temele dayanan bu eğitim, zaman içinde, terbiye, iyilik, ahlak, adab-ı muaşeret ve en sonunda din eğitimi perspektifinde bir çerçeve oluşturmuştur. Daha öncesinde din eğitimi biliminin, bir bilim olarak ele alınmamış olması, hiçbir eğitimin verilmediği veya eğitim verildiyse hiçbir metodun kullanılmadığı anlamına gelmez. Muhatap kitleye başlangıçtan itibaren sadece iyi bir vatandaş olma olgusu üzerinde durmamış, aynı zamanda iyi bir insan olma/oluşturma kaygısı da ortaya koymuştur.³³ Bu kaygı bazı yöntemlerin kullanılmasını ve eğitim yoluyla bir hedefe varmayı zorunlu kılmıştır.

1.1.4. Din Eğitimi-Kur'an İlişkisi

Din Eğitimi hakkında yapılan genel tanımlamalara baktığımızda, bu tanımlamaların ortak bir noktada buluşulmamış olduğu görülmektedir. Bu, din eğitimi olgusuna farklı bakışın bir sonucudur. Bu anlamda bazı tanımlamalara göre, çocuklar ve gençlerin, büyüklerin dinî, ahlaki ve kültürel dünyalarına uyumlu bir şekilde katılmaları ve uyum sağlamaları ile meşgul bir bilimken³⁴, kimilerine göre de bu bir din eğitim ve öğretim bilimidir.³⁵ Din eğitimine, 'kime, neyi, niçin öğretilim' sorularından yola çıkan ve bu konuda hedefler, ilkeler, metot ve teoriler geliştirmeye çalışan bir bilimdir',³⁶ şeklindeki tanımlamalar da yapılmıştır. Bizim tercih ettiğimiz Beyza Bilgin'e ait tanımlamaya göre ise din eğitimi, okulda ve ibadet evinde, uygulamaya eleştirel bir biçimde katılmak ve bilimsel önerilerde bulunmaktadır. Buna "pratiğin teorisi" veya "davranış geliştirme" çalışması³⁷ şeklinde yaklaşılabılır. Bunun yanında ilim cümlesine, 'ilim müminin yitik malıdır' diyen³⁸ Hz. Peygamber de bu noktada, Kur'an'ın genel manada bilim ve bilimsel gelişmelere karşı olmadığını beyan etmektedir.

İslam dininin kutsal kitabı olarak Kur'an, din eğitiminin ana kaynağıdır. Müslümanlar bu kitapta gelen vahiylerle göre hayatlarına şekil verir ve yine Kur'an'ın öngördüğü ahlakî ilkeleri hayatlarında tatbik etmeye çalışırlar. Bu anlamda Kur'an da muhteviyatında insanların muhtaç olabilecekleri dinî, sosyal ve hukukî unsurları onlara sunar.

³³ Hamza Aktaş, "Din Eğitiminin İslami İlimlerdeki Yeri", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, ss. 27-43.

³⁴ Kerim Yavuz, *Din Eğitimi ve Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler*, MÜİF Yayınları, İstanbul, 1999, s. 50.

³⁵ Erich Hehberger, *Grundlegungsprobleme der Religionspädagogik*, Herold Verlag, Wien-Münhen, 1985, s. 141.

³⁶ Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s. 27.

³⁷ Beyza Bilgin, "Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 24, 1981, s. 476.

³⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*. Thk. Şuayb el-Arnaûd. Dârü'r-Risâletü'l-Âlemiyye, Dimeşk 1430/2009, Züh'd, 15; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî (279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, C. I-VI, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmiyye, Beyrut, 1998, İlim, 19.

Terbiye kökünden gelen “Rab” kelimesi Allah’ın isimlerinden biri olup, Kur’an’da birçok yerde geçmektedir. Çünkü Rab, bütün varlıkların yetiştirilmesini ve eğitilmesini yüklenmiştir. Kelimeyi mutlak manada alan din eğitimcilerine göre bu bağlamda, en büyük eğiticinin Allah olduğu sonucuna varılır.³⁹

Kur’an’da “terbiye” kelimesine yakın anlamda kullanılan “talim” kavramı geçmektedir. Talim, eğiterek öğretmek anlamında kullanılmaktadır. Nitekim Kur’an, peygamberlerin tebliğlerine “talim”; peygamberlere de “muallim” sıfatı vermektedir.⁴⁰ Terbiye kavramını Hz. Peygamberin tebliğ vazifesini ifa ederken yaptığı uygulamalarına bakarak ele aldığımızda, tebliğ ve irşad olarak kazandığı anlam ve eğitici yönü anlaşılır. Nitekim tebliğ, aynı zamanda bir toplumun eğitim ve öğretimini de içine alan bir anlam alanına sahiptir.⁴¹ Kur’an’ın vahyî öğretilerini öğretme ve insanları eğitmekle vazifeli olan Hz. Muhammed, cahiliyedeki bedevi bir toplumu medeni hale getirmeye çalışmış ve büyük oranda da başarmıştır. Bu bağlamda denilebilir ki, kaynağını Kur’an’dan alan din eğitimi, ferdi ve sosyal hayatta bir değişimi hedef alan bir faaliyettir.

Kur’an ve din eğitimi arasındaki ilişkinin ana temelini oluşturan düzlemde üç temel öğretim unsuru karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi vahiy ürünü olan kutsal kitap; ikincisi, kendisine sosyal ve ahlakî değerlerin geldiği insan ve üçüncü unsur da vahyin içeriğidir. Bilim insanları, bu üç unsurun bulunduğu düzlemde dördüncü bir unsurun olmasına dikkat çekerek, vahyi içeriğin hangi metotla ve ne şekilde insanlara ulaştırılması gerekliliğine vurgu yapar⁴². Bu noktada Kur’an’dan referanslar veren Bilgin, peygamberlerin vahyi insanlara hangi metotla ulaştıracaklarını Kur’an’dan öğrendiklerine dikkat çekerek bazı örneklerle detaylandırmaktadır. Buna göre “İnsanları hikmetle ve güzel öğütlerle Rabbinin yoluna çağır; onlarla en güzel, en inandırıcı yöntemlerle tartış; Şüphesiz yolundan kimin saptığını en iyi bilen Rabbindir!”⁴³, “Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma!”⁴⁴ ayeti peygamberlere metodoloji öğreten en belirgin ayetler olarak karşımıza çıkar. Bu ayetlere ek olarak dinde zorlamanın olamayacağını beyan eden ayet⁴⁵, ‘Senin onlara yumuşak davranman Allah’ın rahmetinin bir eseri idi. Onlara karşı kırıncı ve sert olsaydın, etrafından dağılır

³⁹ M. Faruk Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, MÜİF Yayınları, İstanbul, 1987, s. 18.

⁴⁰ Bakara, 2/151.

⁴¹ Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, TDV Yayınları, Ankara, 1993, s. 25.

⁴² Beyza Bilgin, “İslam’da Ötekine Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 42, S. 1, Ankara, 2001. s. 13.

⁴³ En’am, 6/125.

⁴⁴ A’raf, 7/199.

⁴⁵ Bakara, 2/256.

giderlerdi.”⁴⁶ ayeti gibi başka ayetler de, bir yöntemin öğretildiği noktasında en önemli veriler olarak kaşımıza çıkmaktadır.⁴⁷

Kur'an- Din Eğitimi ilişkisinin varlığını ilk vahyin inişine dayandıran bazı yaklaşımlara göre, bu ilk vahiydeki “oku” emri, Kur'an eğitiminin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.⁴⁸ Bununla beraber Kur'an'ın öngördüğü eğitim modelinde mistik ve metafizik etkenler ön plandadır. Diğer taraftan onun temelinde yine insanın ham haldeki duyuları, zekâsı ve tesadüfî hareketleri vardır. İslâm eğitimi kavramının şekillenmesi sürecinde oldukça geçerli ve kabul edilmiş bir yaklaşım ise 1977'de Mekke'de yapılan I. Dünya İslâm Eğitimi konferansında ortaya çıkmıştır. Konferans sonuç bildirgesinde yer alan şekliyle eğitim, insanın ruh, zihin, akli benlik, hisler ve bedensel duyularının eğitimi yoluyla insanın tüm kişiliğinin dengeli gelişimini amaçlamalıdır. Bu nedenle eğitim, kişinin gelişimini tüm yönleriyle manevî, zihnî, düşünsel, fizikî, ilmî, dilbilimsel; hem bireysel hem kolektif olarak sağlamalı hem de erdem ve mükemmelliğe ulaşmaya yönelik tüm bu yönleri motive etmelidir.⁴⁹ Bu bağlamda din eğitimi, insanlara imana ulaşma garantisi veremez. Fakat imana vardırma planlı, programlı bir şekilde hareket ettiğini söylemek mümkündür. Bu bakımdan din eğitimi, insanların inancını bilinçli bir şekilde geliştirebilecek yapıya sahiptir. İnanç duygusunun yanlış yönelmeden veya yanlış bilgilerle doyurulmadan önce, gerçek din insanlara öğretilirse, dinin ellerde bir oyuncak olarak görülmesinin önüne geçilmiş olur. Dinî bilginin doğru verilmesi için, eğitim bilimlerinin verilerine uygun olan her türlü metot kullanılmalıdır. Delillerle desteklenen dinî eğitim, hiç şüphesiz insanların doğru bir imana sahip olması açısından çok önemlidir.

Kur'an sureleri içine serpiştirilmiş olan mesajlar yine Kur'an'ın kendi işaretiyle belli bazı metotlar çerçevesinde verilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda örneğin içkinin yasaklanması peyderpey üç merhaleden⁵⁰ yasaklanmıştır. Tanrısal bir iddiayla gönderilen Kur'an, bu ulûhiyet ve hükümlerlik salâhiyetine dayanarak bir anda içkiyi yasaklayabilecekken bunu, merhaleler halinde yani belli bir yöntem takip ederek ortadan kaldırmıştır. Yine Kur'an kıssaları, din eğitimi biliminin en çok kullandığı bir yöntem olarak karşımıza çıkar ki bunun, eğitim literatüründeki adı ‘hikâye ederek anlatma’⁵¹ olarak geçmektedir.

⁴⁶ Ali İmran, 3/159.

⁴⁷ Bilgin, *İslam'da Ötekine Bakış*, s. 20.

⁴⁸ Cemil Osmanoglu, “İslam Eğitimi” Kavramı Üzerine Bir Literatür İncelemesi”, *DEM Dergi*, Y. 1, S. 3, 2007, ss. 56-63.

⁴⁹ Osmanoglu, *İslam Eğitimi” Kavramı Üzerine Bir Literatür İncelemesi*, s. 53.

⁵⁰ Nahl, 16/67, Bakara, 2/219, Nisâ, 4/4, 3, 5/Mâide, 90-91.

⁵¹ Adem Akıncı, “Kur'an'daki Kıssalar ve Din Öğretimindeki Yeri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Y. 10, S. 13, s. 55.

Yer yer insanların bazı ahlakî kuralları ve dine ait ritüelleri örnek alarak yerine getirmeleri noktasında tavsiyede bulunan Kur'an, rol model olarak da Hz. Peygamberi göstermektedir.⁵² Kur'an bu yaklaşımıyla, eğitimde, bir davranışın kazandırılması veya terk edilmesi için kullanılan ödül-ceza yöntemine⁵³ de atıfta bulunmaktadır.

A'raf suresi özelinde meseleye yaklaştığımızda bu ve buna benzer birçok yöntemin kullanıldığına şahit olmaktayız. Bazı ayetlerde insanların umudunu kırmamak için af ve sevgi⁵⁴ objesi kullanılırken, bazı ayetlerde de kıssalar⁵⁵ bazı davranışların kazandırılmasında birer ibret verici tablo olarak sunulmaktadır. Toplum içinde bir değer olarak teşekkür etme, mütevazı olma, israf etmeme ve ümitvar olma gibi duygu ve hareketler bazı konular bağlamında ele alınarak teşvik edilmiştir.⁵⁶ Tüm bunların teşvik edilmesi ve topluma öğretilmesi belli bazı yöntemler gözetilerek ele alınmaktadır ki bu yönüyle A'raf suresi, din eğitimi açısından ele alınarak işlenmeye değer kurallar ve yöntemler içermektedir.

Sonuç olarak genel manada Kur'an'da, spesifik olarak da A'raf suresinde hedeflenen dünya ve ahiret saadeti ve insan-ı kâmil prototipinin oluşması için gerekli olan ahlak ilkeleri, ana umdeler şeklinde verilmeye çalışılmaktadır. Fakat bu ana umdelerin ne şekilde ve hangi metodolojinin takip edilerek verilmesi noktasında lazım olan faaliyet, karşımıza din eğitimi bilimini bir gereksinim olarak çıkartmaktadır. Bu noktada din eğitimi, çağın gereklerine uygun yeni yaklaşımlarla, Kur'an'ın getirdiği mesajların doğru ve akıl çerçevesinde muhatap kitleye iletilmesi/aktarılması için en temel yol olarak katkı sunmaktadır.

1.1.5. A'raf Suresinin Din Eğitimi Bağlamı

A'raf suresi, kesin bir tarihe sahip olmamakla beraber ekser ayetleri cihetiyle Mekke'de inmiş bir suredir. Surenin içerdiği konulara bakıldığında surenin indiği ortam, Mekke toplumunun peygamberlik müessesesine yabancı olmamakla beraber Hz. Peygamberin risaletine bir türlü olumlu yaklaşmadıkları bir vakte tekabül etmektedir. Surenin muhtevası, Müslümanların daha ayrı bir toplumsal kurum oluşturmadıkları gibi Mekke müşrikleri tarafından belli bazı maddi ve manevi baskıya maruz kaldıklarını da ifham etmektedir. Öyle ki onlar kendi aralarında da toplum içinde de Hz. Peygamberi olmadık şekilde mecnun, sahir olmakla itham etmişlerdir.

⁵² A'raf, 7/158, Ahzab, 33/21, 39, 45, 46.

⁵³ A'raf, 7/4, 5, 8, 9.

⁵⁴ A'raf, 7/199.

⁵⁵ A'raf, 7/12-26, 73-74, 80-85.

⁵⁶ A'raf, 7/7-9.

Hız. Peygambere karşı kendilerince öne sürdükleri en büyük argüman ise onun peygamberliğe layık olmayan sıradan bir insan olduğu iddiasıdır. Bu, aynı zamanda tekebbüre düşmüş, vahyî eğitimden uzak kalmış bir toplumun da profilini çizmektedir. Kur'an, işte bu yaklaşımdaki bir toplumun içine nazil olmaya başlamış, A'raf suresi gibi bazı surelerin içerikleriyle onları uyarak onları selamet ve hidayet zeminine taşımaya çalışmıştır.

A'raf suresinde Kur'an, sosyal alanın eğitilmesi noktasında müşriklerin haberdar olduğu bazı argümanları kullanarak onları imanî manada eğitmeye çalışmıştır. Bunun için ilk etapta Hız. Peygamber, savunusuyla meseleye dâhil olmuştur. Müşriklerin Hız. Peygamberi sıradan bir insan olarak görüp onu itibarsızlaştırma hamlelerini, Hız. Âdem ile şeytanın aynı karşılaşmasından örnekler vererek savunmuştur. Nitekim şeytan da Hız. Adem'e itaat etmeme argümanı olarak onun kendisinden daha düşük bir şeyden yaratıldığını bahane ederek savunmaya geçmiştir. Burada müşriklerin hedeflediği ana amaç Allah resulünü iddia ettiği davadan vazgeçirmektir.

İşte bu noktada daha ilk ayetlerden itibaren Yüce Allah, bu Kur'an'ın kendisi aracılığı ile uyarı ve hatırlatma görevi yapsın diye Hız. Peygambere indirildiğini belirtmiştir. Yani Kur'an'ın içindeki gerçekleri haykirasın diye, insanları hoşlanmadıkları direktifler ile karşı karşıya getiresin, birtakım inançlara, ilişkilere ve geleneklere cephe olasın, birtakım sosyal düzenlere, rejimlere ve toplumlara karşı çıkasın diye sana indirildi, demektir.⁵⁷ Nitekim Hız. Peygamber de bu bilinçle hareket ederek müşriklerin bu baskılarına karşı boyun eğmemiştir.

Kur'an-ı Kerim vahyi geleneğin doğası olarak asla geri çekilme veya geri durma gibi bir duruma girmemiştir. Muhataplarının eğitim ve bilgi sevilerine göre hitap ederek çoğu zaman aynı konuda farklı kişilere farklı reçeteler sunmuştur. Bu, sosyal yapıda pozitif hareketi kullanılarak hem ihtida alanında hem de evrensel ahlak ilkelerinin oluşturulması adına ciddi bir dokunuştur. Öyle ki günümüzde dahi bazı klik, mezhep, sosyal grupların birbirlerini dışlayarak kendilerine hareket alanları yaratmaya çalıştığını hesaba katarsak, o günkü Arap toplumu için bu kadar derin bir yaklaşım onların taşlaşan gönüllerini eritmiştir. Kur'an'ın yaklaşımını "reel bir gerçeklikle doğru diyalog" şeklinde değerlendiren bilginler, Kur'an'ın bu yaklaşımının normatif bir yaklaşımla münhasır olmayıp doğrudan doğruya muhataplarının his ve gönül dünyalarına da dokunan beyanlara sahip olduğunu dile getirmişlerdir.⁵⁸

Bu yaklaşım veya bu metodoloji, hedeflenen amaçlara ulaşıldığında istenen sonucun kalıcılığı konusunda daha etkin bir yöntemdir. Nitekim hem toplum hem de birey eğitiminde

⁵⁷ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l Arabî, C. III, Beyrut, 1961, s. 164.

⁵⁸ Ömer Özsoy, "Vahiy Geleneği Bağlamında İkiz Doğum Olarak Kur'an Vahyi: Kuran Metni ve Kurucu Ümmet", *Kur'an Çalışmaları Vakfı Sempozyum Dizisi 2*, İstanbul Ekim 2017, s. 222.

“gönle hitap eden yaklaşım”, sair yöntemlere göre hem daha kalıcı hem de daha etkili olabilmektedir. Nitekim hem dinî bir hasenat hem de sosyo-psikolojik bir gereklilik olarak sevgi, çoğu psikolojik teoremde mutluluğu sağlamanın en temel nesnesi olarak ele alınmıştır. Kur’an’da daha çok “hub” veya “muhabbet” kelimeleriyle karşılanan sevgi, “İnsanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten duygu”,⁵⁹ olarak tanımlanmaktadır. Kur’an’ın literatürüne giren anlamıyla muhabbet ise, insanın iyi olarak gördüğü veya öyle zannettiği şeyi istemesi, temenni etmesi ve arzu⁶⁰ anlamlarına gelmektedir.

Sevgi konusunda iki temel yaklaşıma değinen Erich Fromm, birincisini bugünkü kullanıma yakın anlamıyla “şansa bağlı duygusal/romantik bağlılık” ikincisini de “bilgi çaba ve özen isteyen” bilinçli eylem olarak tanımlar.⁶¹ A’raf suresinde yöntem olarak Allah Resulüne yol reflektörleri, yöntemibilim açısından hem akli hem de kalbi beraber önceleyen bir yapıya sahiptir. Nitekim Kur’an bakış açısıyla, sevgi nazariyesi, kalbin devre dışı bırakılmadan aklın da işlevsel olduğu bir durumu söz konusu etmektedir. Buna göre Yüce Allah, kalbin sevme fonksiyonuna atıfta bulunarak sevgi nesnesinin seçiminde aklın faal olmasını öngörmektedir. Buna göre sevgi nesnesinin seçiminde kalp tek başına karar vermede hatayla mualllel bir organdır. “Hem bilin ki, içinde Allah’ın elçisi vardır. Şayet o, birçok işlerde size uysaydı, sıkıntıya düşerdiniz. Fakat Allah size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize sindirmiştir. Küfrü, fıskı ve isyanı da size çirkin göstermiştir. İşte doğru yolda olanlar bunlardır” Hucurat, 49/7).

Ayet açık bir şekilde kalbin sevgi ve nefret edebilme fonksiyonuna işarette bulunduktan sonra müstakim olmayı, kalbin sevgi ve nefret nesnelerini doğru kullanmasına bağlamıştır. İbn Kesir, kalbin iyilik yetisini imana bağladıktan sonra bu görüşünü Ahmed b. Hanbel’in ‘İman kalptedir’ şeklinde Allah Resulünün hadisini beyan ederek destekler. İbn Kesir, kalbin güzellik ve çirkinlik arasında kaldığında kalbin iyi olanı seçmesini de akıl bağlamında kişideki kalp rüşdüne/olgunluğuna bağlar.⁶²

Şüphesiz A’raf suresinde geçen ve muhatapları çetin bir azapla tehdit eden ayetler ilk bakışta kişide tam aksi bir durumu sezinletecek derecededir. Bu, Kur’an’ın yaklaşımı ve üslubu açısından garipsenmeyen bir durumdur ki Kur’an, sakındırma ve teşvik etme konularında denge unsurunu baz alan bir düzey belirler. Buna göre kalbini iyiliklere açan kişilere karşı sevgi ve rahmet nesnesini çokça işlerken; kalbî ve aklî bağlamda “küfr-i

⁵⁹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, “Sevgi”, TDK Basım Evi, C. 2, Ankara, 2011, s. 1954.

⁶⁰ Ebû’l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râğib el-İsfahânî, *Mu’cemu Müfredâtı Elfâzi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1997, s. 261; Süleyman Uludağ, “Muhabbet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (DİA), C. XXX, 2005, s. 386.

⁶¹ Erich Fromm, *Sevgi Üzerine*, Payel Yayınları, İstanbul, 1995, s. 11.

⁶² Ebu’l-Fidâ ibn Kesir, *Tefsîru İbn Kesir*, (I-IV), Dâru’l-Fikr, C. III, Beyrut, 1401. s. 363.

inadî”ye düşmüş kişilere karşı “korku/sakındırma” nesnesini devreye sokar. Denge unsurunun yöntemsal olarak Kur’an’ın geneline yayıldığına şahit olmaktayız. Örneğin yürüme ve konuşmada da mutedil bir tarzı tavsiye eden Kur’an, “Yürürken ölçülü, mutedil yürü! Konuşurken sesini ayarla, bağırarak konuşma! Unutma ki seslerin en çirkini, avazı çıktığınca bağırın eşeklerin sesidir.”⁶³ buyurmaktadır. Hz. Peygamberin hanımlarına hitap eden başka bir ayet, onların şahsında bir kadının yabancı mahremi olmayan erkeklerle iletişim sınırlarının dengesine vurgu yapar: “Ey Peygamber hanımları! Siz herhangi bir kadın gibi değilsiniz. Takvâ sizin sıfatınız olduğuna göre, namahrem erkeklere hitap ederken tatlı ve cilveli bir eda ile konuşmayın ki kalbinde hastalık bulunan bir şahıs, şeytanî bir ümide kapılmasın. Ciddi, ölçülü konuşun.”⁶⁴

Aynı yöntemin bir devamı olarak bu surede de hem sevgi hem sakındırma üslubu beraber kullanılarak toplumun değişik katmanlarına hitap edilmektedir. Yöntembilim açısından bu yaklaşım, bir toplumu eğitmek adına bize bazı ipuçları vermektedir. Nitekim eğitimin tanımını yapan bilim insanları eğitimi “en temel anlamıyla insanlarda sosyal hayata ve çağa uygun tutum ve davranış değişikliği meydana getirmektir” ki bu yaklaşımda dünden ve dünün problemlerinden haberdar etme, bu günün idrakine vardırma ve yarına hazırlamayı ihtiva eder.⁶⁵ Aynı metot, belli benzerliklerle A’raf suresinde işlenerek ilkin müşriklerin yürüdükleri ‘atalar yolunun’ sapkınlıklarına dikkat çekilmiştir.⁶⁶ Daha sonra Şeytanın hangi hilelerle insanları yoldan çıkarıp aldattığından Hz. Adem’in Cennetten kovulma hadisesi üzerinden dikkat çekilmiştir.⁶⁷ Burada müşriklerin de her an bu aldatmayla yüz yüze bulunduklarından bahsedilerek o gün içinde bulundukları durum konusunda uyarılmışlardır. Son olarak sure geleceklerine dair bazı bilgiler vererek eğer iman ederlerse cennete; iman etmezlerse cehenneme gideceklerinden haber verir.⁶⁸

Kur’an’ın bu uğraşı hiç şüphesiz insan fitratının gereği doğrultusunda yaklaşımından ileri gelmektedir. Nitekim din eğitimi açısından da bireyin ‘insani’ tarafları ne tam iyi ne de tam olarak kötü olarak vafedilemez. Bundan dolayı eğitim, insanda bulunan nötr duygulara gücün yettiği nispette iyiye doğru bir ivme, bir mükemmellik kazandırma hareketidir.⁶⁹ Kur’an’, A’raf suresi örneğinde olduğu gibi bu fitratı iyiye kanalizetmek için her argümanı

⁶³ Lokman, 31/19.

⁶⁴ Ahzab, 33/32

⁶⁵ Cahit Kavcar, *Edebiyat ve Eğitim*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s.1.

⁶⁶ A’raf, 7/28.

⁶⁷ A’raf, 7/20.

⁶⁸ A’raf, 7/32-33.

⁶⁹ Özbek Abdullah, “Din Eğitiminin Problemleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 6, İstanbul, 1999, s.116.

kullanılmaktadır. İnsanı yaratanın yüce Allah olduğu gerçeğinden yola çıkarsak Allah, bütün varlığın yaratıcı olduğu gibi bütün insanları da o yaratmıştır. Dolayısıyla onların psikolojilerine uygun yaklaşım ve yöntemleri de en iyi Allah bilmektedir. İnsanı hangi argümanların daha iyi motive ettiğinin bilgisi de ondadır.⁷⁰ Bu argümanların zaman içinde tesirini gösterdiği de sosyolojik bir gerçeklik olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır ki Arap yarımadası, yirmi üç yıl gibi kısa bir sürede, Kur'an'ın eğitim yaklaşımlarıyla bedevi bir toplumdan medenî bir vecheye dönüşmüşlerdir.

1.2. A'raf Suresinde Ele Alınan Bazı Konular

Din eğitimi açısından ele aldığımız A'raf suresi, içerdiği geniş yelpazedeki konularla din eğitimi ve öğretimi noktasında bazı dayanaklar sunmaktadır. Surede, İslam ahlakının bireylere kazandırmak istediği üstün ahlakın neler olduğu, hangi fiillerin insanın hem dünya hem ahiret kurtuluşuna vesile olduğu, hangi davranışların da yine dünya ve ahiret yönüyle insana neleri kaybettirdiğine dair numuneler sunmaktadır. Bu anlamda A'raf suresinde hem ibadet hem de sosyal hayatta uyulması gerekli amellere dair birçok örnekler yer almaktadır.

1.2.1. Şükür

Arapçada “ş-k-r”kökünden gelen bu kelime, nimeti zikretme, yapılan iyiliğin makbule geçtiğini dile getirme, iyiliği yapanı övme, nankör olmama, nimetin kıymetini bilme⁷¹ anlamlarında kullanılır.

Şükür, iyiliği anıp sahibini övmek, iyiliğe karşı söz ve davranışlarla minnettarlık göstermek, iyiliğe iyilikle karşılık vermek⁷² anlamlarında da kullanılmaktadır. Din eğitimcileri, “doğduğumuz ve yaşadığımız toplumun bizim üzerimizdeki hakkı, onun iyiliğine çalışmak, ona can verecek değerleri yaşatmak, onu hastalandıracak kötülüklerden uzak durmak; namus, hürriyet, adalet, doğruluk, saadet ve ahde vefa gibi değerleri hayata geçirmenin”⁷³ o topluma verilecek en önemli karşılık olduğuna vurgu yapmışlardır. Bu anlamda birey ve topluma karşı şükür ve minnettarlığın, ancak kişilerin görevlerini yerine getirmeye ve kendisine düşen işleri gerçek manada yapmaya bağlı olduğu anlaşılmaktadır.

Başka bir açıdan şükür kavramına değinen bilim insanlarına göre şükür, daha çok sıkıntılı durumlar ve olaylar karşısında bir başa çıkma aracı veya yöntemi olarak

⁷⁰ Bayraktar Bayraklı, *İslâm'da Eğitim*, Dergâh Yayınları, 7. Bsk., 2002, ss.112-113.

⁷¹ Cemaluddin Muhammed bin Mükerrrem ibn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, Dâru'l Fikr, C. VI, Beyrut, 1997, s. 92.

⁷² Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Muessesetu'rRisâle, 2. Bsk., Beyrut, 1987, s. 355.

⁷³ Bayraktar Bayraklı, “Kur'an'da İnsan Hakları”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 1998, s. 13

değerlendirilmektedir. Bu noktada şükürün bir başa çıkma aracı olarak telakki edilmesi tamamen bilişsel bir süreci kapsamaktadır. İçsel olarak kişinin kendisini sahip oldukları noktasında şanslı görmesi ve kendisinden daha kötü durumda olanlarla kıyas yaparak minnettarlık duyması bireyin iyi oluşuna olumlu etki edebilmektedir.⁷⁴

Şükür veya genel bir kullanım olarak “teşekkür etme” din eğitiminde hem birey hem de sosyal toplum mutluluğu için olmazsa olmaz bir değer olarak tespit edilmiştir.⁷⁵ Bu manada şükür, verilen herhangi bir nimet/hediye veya iyilik karşısında nimeti/hediyeyi verene karşı söz, hareket veya kalbi bir saygı duyma anlamında kullanılır.⁷⁶ Buna bağlı olarak şükür eğitimi bir değer olarak gören bütün toplumların yaptığı gibi şükür/teşekkürün iyiliklere yeni kapılar açtığına bilgisinin topluma kazandırılması gerekmektedir. Bu yaklaşım çerçevesinde şükür kavramına yaklaştığımızda “iyiliği bilip yaymak, iyiliği anıp sahibini övmek, iyiliğe karşı söz ve davranışlarla minnettarlık göstermek, iyiliği iyilikle anmak”⁷⁷ şükür kavramı içinde değerlendirilebilecek bir yaklaşımdır.

A’raf suresi onuncu ayette şükür konusunu ele alan Kur’an, “Doğrusu biz sizi yeryüzüne yerleştirdik ve orada size geçim vasıtaları verdik. Ne kadar da az şükrediyorsunuz!”⁷⁸ diyerek, verilen nimetlere karşı kişilerin şükretmelerinin bir gereklilik olduğuna vurgu yapılmıştır. Şükretme, tabir olarak kulun Allah’a karşı bir minnet ifadesi olarak ele alınmaktadır. Buna karşın teşekkür etme ise daha çok insanların birbirlerine karşın yaptıkları minnet ve razı olma karşılığı olarak ele alınır. Bu anlamda şükür, hem içselleştirilmesi gerekli olan bir davranış hem dinî hem de toplumsal bir değer olarak karşımıza çıkar. Toplumsal boyutuyla ele aldığımızda “teşekkür etme” ve haline razı olarak ‘şükretme’, toplumun kaynaşmasına ve birbirlerine karşı hoşgörülü olmasına vesile olmaktadır. Dinî bir kazanım ve gereklilik olarak teşekkür etme mefhumu ise kişinin elindeki nimetlerle mutlu olup aşırı hırs içinde yaşamasına engel olmaktadır.

Şükür ve buna benzer hasletlerin öğretilmesi noktasında, her türlü yer ve zamanın kullanılması gerekliliğine değinen din eğitimcileri, bir hasletin kişilerde kalıcı hale getirilmesi için, hem Kur’an’dan hem de Hz. Peygamberden örnekler sunulması gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Bu anlamda Hz. Peygamberin camileri çocuklara açması ve onları camiye gelmeye teşvik etmesi önemlidir. Nitekim bu yolla camiye cazip hale getiren Hz. Peygamber,

⁷⁴ Ali Ayten, vd., “Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 12, S. 2, 2012, ss. 45-79.

⁷⁵ Fatih Çınar, “Din Öğretiminde Değerler Eğitimi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi*, S. 2, 2017 ss. 87 -123.

⁷⁶ Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâ’ik-ı Ğavâmızı’t-Tenzîl ve Uyûni’l-Akâvîl fi Vücûhi’t-Te’vîl*, Daru’l-Kitabi’l-Arabî, C. V, Beyrut, 1977, s. 62.

⁷⁷ Gülüşan Göcen, *Şükür, Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü*, Dem Yayınları, İstanbul, 2014, s. 29

⁷⁸ A’raf, 7/10.

bu mekânlarda hem çocuklara hem de gençlere karşı nazik bir dil kullanmış ve onlara karşı hoşgörölü davranmıştır.⁷⁹

Dinin insana kazandırdığı toplumsal yarar yönüyle şükür, merhamet ve iyilik gibi duyguların öğretilmesi elzem bir gereksinim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda bireylerin sosyal hayat içinde bu davranışları öğrenerek içselleştirmesi bir noktada dinî sosyalleşme olarak ele alınabilir. Bu tür etkilerle dine ait değerlerin öğrenilmesi, kişilerde daha kalıcı bir fayda sağlayabilir. Toplumsal yararı buna benzer örneklerle dile getirilebilecek bu tür davranışların kazandırılması, din öğretimi cihetiyle de kabul edilebilir bir metottur. Çünkü dinî değerlerin öğrenciye hazır kalıplar şeklinde sunulması, anlayarak ve içselleştirerek anlatma durumuna göre zayıf kalabilmektedir.⁸⁰ Hem teolojik hem de eğitim açısından bu sürecin geliştirdiği yeteneklerden biri de hiç şüphesiz şükür olgusudur. Bu anlamda dinin topluma kazandırdığı eğitsel değerler eğitimin temel değerleriyle aynı noktada buluşur.⁸¹

Kur'an şükür konusuna her şeyden önce kul açısından bir kazanım olarak yaklaşmaktadır. "Ama nezdinde, kitaptan ilim olan bir zat da: "Ben, sen gözünü açıp kapamadan onu getirebilirim" der demez, Süleyman, Kraliçenin tahtının yanı başında durduğunu görünce: "Bu, Rabbimin lütuflarındandır. Bu şükür mü edeceğim, yoksa nankörlerden mi olacağım? diye beni sınamak içindir. Şükreden sadece kendi lehine olarak şükreder. Nankörlük eden ise bilmelidir ki Rabbim onun şükründen müstağnidir, şükrüne ihtiyacı yoktur, ihsan ve keremi boldur."⁸²

Bunun dışında Kur'an, A'raf suresinde geçtiği gibi bu kazanımın az denilecek oranda yerine getirilmesini de birey açısından yarar sağlamayacağı bilgisini verir: "Doğrusu biz sizi yeryüzüne yerleştirdik ve orada size geçim vasıtaları verdik. Ne kadar da az şükrediyorsunuz!"⁸³

Eğitim bilimlerinde şükür meselesini değişik yanlarıyla ele alan din eğitimcileri, şükrün bireyin kişilik oluşumuna olumlu manada bir etkiye sahip olduğuna değinmişlerdir. Bu manada şükrü bir kamil kişilik özelliği olarak önceleyen dini yaklaşıma göre din, insanların

⁷⁹ Hüseyin Yılmaz, "Cami Eksenli Din Eğitimi", *Din Eğitimi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s. 268.

⁸⁰ Süleyman Ayyürek, "İlk ve Ortaöğretimde Din Eğitimi", *Din Eğitimi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, ss. 102-103.

⁸¹ Şakir Gözütok, "Eğitim ve Dinin Kavramsal Yapısı ve Din Eğitimi İle İlişkisi", *Kuram ve Eylem Yönüyle Din Eğitiminin Teolojik ve Felsefi Temelleri, Sempozyum Bildirisi*, Konya, 2010, ss. 46-49.

⁸² Neml, 27/40.

⁸³ A'raf, 7/10.

içinde bulunduğu toplumun sosyal bir olgusu olarak insanların en temel ihtiyaçlarından biri olarak⁸⁴ karşımıza çıkar.

Kur'an'ın genel yaklaşımına bakıldığında anlaşılmaktadır ki Kur'an, bu kabil kavramlara pasif bir tavır sergilenerek yaklaşılmasından yana değildir. Kur'an'ın getirdiği sistemin aksiyon ve hareket kabiliyetini önceleyen bir din olduğu gerçeğini göz önünde bulundurduğumuzda bu kavramların sadece dil ile ikrar edilen bir seviyede ele alınması sığ bir yaklaşım olarak kalmaktadır. Nitekim Kur'an'ın genelinde geçen şükür ile alakalı ayetler şükürün sadece bir dil vecibesi olduğu düşüncesine terstir. Bununla alakalı olarak Yüce Allah Ali İmran Suresinde şöyle bulunmaktadır. “Gerçekten, sizler birkaç biçare iken, Bedir'de Allah size yardım etmişti. O halde Allah'a karşı gelmekten sakının ki şükretmiş olasınız!”⁸⁵

Müfessirlerin bu ayet muvacehesinde şükür kavramına yaklaşımları şükürün sadece dil ile yapılmasından ibaret olmadığı şeklindedir. Nitekim bu ayet sadedinde varid olan genel yorumlar “Müminlerin Bedir savaşında ortaya koydukları itaat, sebat ve Allahtan sakınma bir nevi fiilî şükür”⁸⁶ olarak yorumlanmıştır. Bu durum şükürün aynı zamanda bilişsel manada bireyin Yüce Allah'a minnet duyması anlamına da gelmektedir. Çünkü iç huzur her ne kadar yapılan fiili davranışlar sayesinde edinilebilen bir durum olsa da şükürün tam olarak eda edilmesi, bireyin kendisini içsel olarak şükre ikna etmesine ve bundan tatmin olmasına bağlıdır.

Teşekkür etmemek için insanların değişik bahanelere sığınacağını beyan eden A'raf suresindeki on yedinci ayet, “Sonra elbette onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından, sollarından sokulacağım ve sen, onların çoklarını şükredenlerden bulmayacaksın! dedi.”⁸⁷ Bu ayet, Şeytan'ın Yüce Allah'a karşı bir cevabı olarak gelmektedir ki insanların bazı şeyleri yerine getirmemek için kendilerini ikna etmek için bahanelere sığındıklarından söz etmektedir. Sonraki ayetlerde Yüce Allah'ın insanoğlunu korumak için Cennete yerleştirildiğinden bahsetmektedir ki burada, şükredip Cennette durma yerine, Hz. Adem ile Havva'nın yasak meyveden yiyerek cezalandırıldıkları anlatılmaktadır. Bu durumda kişilerin kendilerine verilene razı olup şükretmek yerine, daha fazlasını arzulamaları neticesinde varılan sonuç göz önüne serilerek, şükürün önemine değinilmiş olmaktadır. Nitekim Hz. Adem ve Havva bu yasağı çiğnemenin bir sonucu olarak Cennetten çıkarılmışlardır.⁸⁸

⁸⁴ Beyza Bilgin, “Din Eğitimi Açısından Değerler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, s. 472.

⁸⁵ Ali İmran, 3/123.

⁸⁶ Vehbe Zuhayli, *et-Tefsiru'l-Münir*, Dâru'l-Fikr, C. II, Beyrut, 1991, s. 311.

⁸⁷ A'raf, 7/17.

⁸⁸ A'raf, 7/24.

A'raf suresindeki ayetlerin yaklaşımı ve din eğitimcilerinin yorumları çerçevesinde bakıldığında dinî değerlerin öğretilmesi ve öğrenilmesi hem birey hem de toplumsal planda yarar sağlayan, kişilerin hem maddi hem de manevi açıdan mutlu olmalarına vesile olabilmektedir.

1.2.2. Tevazu

Kişinin değerini düşük görmesi, başkasına boyun eğmek anlamlarında kullanılan ve Arapçadaki 'aede' kökünden türeyen tevazu kelimesi, kibrin karşılığı olup kişinin başkalarını aşağıladığı duygu ve davranışlardan kendini arındırmasını ifade etmek için kullanılmıştır.⁸⁹ Bu kavram, Türkçede alçak gönüllülük sözüyle dile getirilmektedir.

Alçak gönüllülük büyüklenme, şahsını beğenme, aşırı güvenme, kibir ve gururun tersi bir kavram olarak karşımıza çıkar. Kibirleşme, büyüklük taslama, kendini herkesten üstün görme, başkalarını yok sayma veya hiçbir şey saymama eğiliminden ileri gelir. Gurur kavramına gelince, şahsını değerli ve üstün görme duygusundan kaynaklanan bir duygudur.

Din eğitimi literatürüne göre kibirli kimsenin kendilik algısı ve imgesi aşırı bir kişilik özelliğine işaret eder. Kibirli kişi, şahsını olduğundan daha büyük, daha kuvvetli zanneder. Herkesin kendisine saygı gösterip övmesini, her şeyde ve her yerde en ileride görünmeyi arzular. Başkaları onun gözünde küçük ve önemsiz birer varlıktır. İnsanlarla ilişkilerinde yürümesinde, oturup kalkmasında yapay ve zorlama bir üstünlük hissedilir. Gurur bencillik duygusunun bir görünüşüdür; insanın kendi kişiliğine ve benliğine fazlaca güvenmesi ve ona değer vermesi buna sebebiyet verir. Kur'an ve hadislerde yerilen bir vasıf olan kibirde hem gurur hem de başkalarını küçük görme, yüksekten bakma tıyneti vardır.⁹⁰

Bireylerin hem dünya hem de ahiret mutluluğunu beraber ele alan Kur'an, bu mutluluğun oluşum ve temadisi için gerekli olan ana ahlak ilkelerini yeri geldikçe ele alır.

A'raf süresi, onuncu ayette Yüce Allah'ın verdiği nimetler hatırlatılarak bir noktada bireylerde var olan her varlık ve her meziyetin kaynağının Yüce Allah olduğuna vurgu yapılmıştır. Bu nimetlere karşı da bireylerden "şükretmeleri"⁹¹ istenmiştir. Şükür ve minnettarlığın önemine vurgu yapan onuncu ayetten sonra A'raf on bir ve on ikinci ayette, başka bir eğitim donesine vurgu yapılarak minnettarlık duygusundan yoksun olmanın tehlikesine dikkat çekilmiştir. Kur'an'da bir üslup özelliği olarak bazen vurgulanmak istenen şey zıddıyla anlatılmak istenir. Bu ayette de Kur'an, direkt tevazudan değil; onun zıddı olan

⁸⁹ İbn Manzûr, *Lîsânu'l Arab*, C. VIII, s. 396.

⁹⁰ Gözütok, *Eğitim ve Dinin Kavramsal Yapısı ve Din Eğitimi İle İlişkisi, Kuram ve Eylem Yönüyle Din Eğitiminin Teolojik ve Felsefi Temelleri*, s. 32.

⁹¹ A'raf, 7/10.

kibirden bahsetmekte ve bu şekilde tevazuun ehemmiyetine dikkat çekilmektedir. İblis, Yüce Allah'ın emirlerine karşı gelme gerekçesi olarak kendisinin ateşten, insanın da topraktan yaratılmasını gösterir.⁹²

Minnet etmeyen, sürekli büyüken ve etrafında gördüğü her şey ve herkesten kendisini büyük görme durumuna kibir denilmektedir ki konumuzla bağlantısı, bu duygunun tevazu denilen hasletin karşıtı olmasından kaynaklanır. Kur'an, şükür ayetinden sonra bu duyguya dikkat çekerek aslında iki duygu arasındaki farka da dikkat çekmektedir. "Ant olsun sizi yarattık, sonra size şekil verdik, sonra da meleklerle, Âdem'e secde edin! diye emrettik. İblis'in dışındakiler secde ettiler. O secde edenlerden olmadı."⁹³ Müfessirler buradaki secdeden kastın geçek manada Yüce Allah'a yapılan secde olduğuna dikkat çekerek aslında baş eğdirilmek istenen asıl objenin nefis ve tevazudan uzak kibir olduğuna vurgu yapmışlardır. Nitekim ayetin devamı da bunu haber vermektedir. "Allah buyurdu: Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir? (İblis): Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın, dedi."⁹⁴

Ayetlerin ilkinde Yüce Allah, İblis'e, buyruğuna itaat etmesini emrederek o anda orada bulunan meleklerin emre itaat ettikleri gibi davranmasını ister. Şeytan buna itiraz ederek, ikinci ayette belirtildiği gibi, kendisini üstün görür ve emre boyun eğmez. Şeytan, bu noktada kendisine verilen nimetler ve yapılan iyilikler karşısında şükür yerine, kibir ve gururu seçen bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna karşılık secde edilen noktasında olan Hz. Adem, insanlığın ilk babası olarak aynı zamanda kendisinden sonra gelecek bütün Nebilerin babası olarak da bilinir. Hz. Adem'den sonra gelecek nesiller içinde bulunan iyi insanların temsil makamında olması yönüyle, ona secde edilmesi emredilmiştir.⁹⁵

Son tahlilde şükür edilmesi gerekli olan yerde bireyin tekebbüre kalkışarak tevazuu bırakması ve kendisini irtibatta olduğu kişilerden daha büyük görmesi eğitim açısından bir zaaf olarak değerlendirilebilir. Nitekim tevazu gösterilmesi gereken yerde başkaldırı, gurur ve kibir gibi negatif davranışlar, bireyin sahip olduğu dinî ve ahlaki değerleri de zamanla yok edebilecek bir potansiyele sahiptir.

Tevazu bir değer olarak eğitimin içinde yer aldığı gibi, gurur, öfke ve çekinme gibi davranışlar, eğer yeteri düzeyde olursa insana yarar sağlar. Ancak abartıldığında insana zarar veren bir boyuta sahip olur. Gurur ve gurura benzer çekinceli duyguların uç noktada seyretmesi insanı kibirli yapar ki bu tam da hem dinî açıdan hem toplumsal değerler açısından

⁹² A'raf, 7/12.

⁹³ A'raf, 7/11.

⁹⁴ A'raf, 7/12.

⁹⁵ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, C. III, İstanbul, 2004, s. 323.

övülen tevazu değerinin tam tersi bir durum olarak ortaya çıkar.⁹⁶ Kısacası tevazu, artı bir değer olarak desteklenmeli ama yersiz ve hak edilmeyen kişi ve durumlar karşısında sergilenmesi kişilerde izzeti nefsin yok olmasına sebep olabilir.

Olumsuz bir davranış şekli olarak kibir, insanı benmerkezci bir kişiliğe doğru sürükler. Bu davranışın erken dönemde ortaya çıkma ihtimali vardır ve okul öncesi dönemde ahlakî gelişime bakıldığında, çocuğun da böyle bir eğilimi olup olmadığı tespit edilebilir. Bu merhalede olan bir çocuk, algılarını gerçek sanarak meseleleri algılamaya çalışır. Böyle bir çocuk dış dünyayı algılamakta sıkıntı yaşar. Yaptıklarının hep takdir görmesini ve anlatılmasını arzular.⁹⁷ Bundan dolayı okul öncesi dönemde çocuğa tevazu ile ilgili ilk davranışların kazandırılması büyük bir öneme sahiptir. Çocuğun eğitimi için burada en iyi rol model anne-babadır. Bu durumda çocuk özellikle ebeveynlerini gözlemleyerek neyin takdir edilebileceği neyin onaylanıp neyin ret edildiğini öğrenir. Ebeveynlerin hareketleri ve davranışları çocuğun davranışları için ilk model olma özelliği taşır.⁹⁸ Okul öncesi dönemde, özellikle anne babanın başardıkları karşısında tevazu göstermesi, kayıpları karşısında vakarlı ve sabırlı olmaları, çocuğun bu tür davranışları algılaması ve yorumlaması konusunda önem arz etmektedir. Ebeveyn, rol model olma noktasında aynı şekilde çocuğun başardıkları karşısında da tevazu ile yaklaşmalı ve aşırı övgü, sürekli gereksiz ödüllendirme, çocuğun da kendi başarıları haddinden fazla önemsemesine ve kibirli davranmasına mahal vermemelidir.⁹⁹ Buna benzer bir yaklaşıma değinen Kur'an, Lokman suresinde yeryüzünde yapılacak bir yürüyüşün kibirden uzak, tevazuya yakın olması gerekliliğine dikkat çekmektedir.¹⁰⁰ Ayetin yorumu sadedinde İbn Kesir, buradaki böbürlenip yürümede dikkat çekilen hususun insanlara karşı tevazu içinde olmayı emrettiğini¹⁰¹ beyan etmektedir.

Başka bir perspektiften bakıldığında, tevazu, hayatı anlamlandırmak ve hayatta beklentilere karşı aşırılıklar beslememek için önemli bir duygu durumudur. Bu durumda birey, tevazu sahibi olduğu sürece, başarılarını abartmaz ve yeni başarılar elde etmek için daha istekli davranır. Kayıplar karşısında aşırı üzüntüye kapılmaz ve toparlanma süreci daha

⁹⁶ Sena İpşirli, *3-6 Yaş Çocuğun Genel ve Din Eğitiminde Temel Değerler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. 80.

⁹⁷ Güler Okman Fişek –Yıldırım, Serap, *Çocuk Gelişimi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1993, ss.141-183.

⁹⁸ İpşirli, *3-6 Yaş Çocuğun Genel ve Din Eğitiminde Temel Değerler*, s. 82.

⁹⁹ Ahmet Ali Çanakçı, “Çocukluk Dönemi Gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi: Sorunlar Ve Çözüm Önerileri Üzerine Bir Araştırma”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 6, 2018, ss. 50-93.

¹⁰⁰ Lokman, 57, 18.

¹⁰¹ İbn Kesir, *Ebu'l-Fidâ, Tefsîru İbn Kesîr*, C. XII, s. 639.

kısa olur. Tevazu sahibi insanlar, başkalarıyla ilişkilerinde de dikkatli ve özenli davranırlar. Bu durumda hem kendi haklarını hem de başkalarının kazanımlarını fazla abartmazlar.¹⁰²

Alçakgönüllü bir duyguya ve davranışa sahip olan birey, kendini suçlamayacak ya da reddetmeyecek, vakarını yitirmeyecek kadar değerini düşük görür. Onda baskın olan duygu genelde kendini, varlığını bilmemektense, küçümsemedir. Alçakgönüllü kişi, kendisini hiçbir gerekçeyle yüceltmeyecek kadar iyi tanır. Tam anlamıyla şahsına öfkelenmeyecek kadar bir bilince sahiptir.¹⁰³

Tevazu, kişinin hakikat karşısında içten ve samimi bir şekilde sergileyeceği duruştan ibarettir. Bu durmada samimiyet ve tevazu aynı kulvarda omuz omuza koşan aynı takım arkadaşları gibidirler. Mantıklı bir yaklaşımla meseleye bakıldığında görülecektir ki, bir birey, kendi duygularının anlamını kavramaya çalıştığında, mütevazı olmaktan başka bir çıkış yol göremez. Zira tevazu sadece bir davranış dengesi anlamında değildir; tevazu, aynı zamanda kişilerin algılama ve beyin yapılarındaki ahenkle de doğru orantılıdır.

1.2.3. Tövbe/Yanlıştan Dönme

Sözlükte, “dönmek, caymak ve terk etmek” manalarında kullanılan bu terim “t.v.b.” kökünden türetilmiş iki türlü mastarı olan bir kelimedir. Terim olarak kişinin yaptığı kötülüklerin ve işlediği fiillerin günah oluşundan dolayı pişmanlık duyarak bu tür fiilleri işlemeye fırsat bulsa ve maddi, manevi olarak ta muktedir olsa yine de bir daha yapmamaya kesin olarak karar vermesi ve bu kararında durmaya gayret göstermesidir.¹⁰⁴

Konuyla alakalı olarak Hz. Peygamber’in hadislerine baktığımızda onun “Pişmanlık, tövbedir”¹⁰⁵ buyurarak tövbenin din açısından durumuna değindiğine şahit olmaktadır. Nitekim İslam bilginleri, kişinin mubah ve salih amellerden pişmanlık duymasını tövbe olarak ele almazlar.

Bir ahlaki değer olarak yanlıştan dönme fiili, din eğitimcileri tarafından da ele alınarak değerlendirilmiştir. Din eğitimcilerine göre yanlıştan dönme ve tövbe etme, erdemli bir davranış olarak bireylerin öğrenmesi gereken bir durumdur. Bu bakış açısını daha etraflıca değerlendiren bu yaklaşımda, bireylere asıl öğretilmesi gerekli olan mevzu, hata işlenmeden önce bireyin kendisini korumayı öğrenmesidir. Nitekim bu durum, eğitilmiş ve ahlakî manada bir şeyin yanlışlığı öğretilmiş bireyin üstünlüğünü ortaya koyar.¹⁰⁶ Buna göre yapacağı

¹⁰² Zeynep Nezahat Özeri, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul, 2009, s. 199.

¹⁰³ Hayati Hökelekli, “Tevazu”, *Dem Dergi*, Y. 1, S. 2, 2006, ss. 114-119.

¹⁰⁴ Muhammed Ali b. Ali et-Tehânevî, “Tvb”, *Keşşâfu İstilâhâtı'l-Funûn*, İstanbul, 1984. s. 370.

¹⁰⁵ İbn Mâce, *Zühd*, 30; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *Müsnedü'l İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şeyh Salih b. Abdülaziz b. Muhammed, Darûs-Selam, C. I, Beyrut, 2013, s. 423.

¹⁰⁶ Halis Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, İFAV Yayınları, 1997, s. 91.

yanlıştan önce birey, hem ferdi hem de sosyal sorunlara sebep olabilecek sonuçlara karşı eğitilmelidir. Bu da “menfi için teyakkuz, müspet için teyakkuz”¹⁰⁷ cümlesinde özetlenmiştir.

A’raf suresinde tövbe mefhumundan önce yirmi sekizinci ayette günaha veya hataya düşen kişilerin herhangi bir bahaneye sığınmalarının kabul edilemeyeceğine dikkat çekilir. Burada hata eden kişilerin bahane olarak “babalarını aynı hata üzerinde bulmalarını” bahane göstermeleri örnek olarak verilmektedir ki Kur’an bu noktada, “öğretim” mefhumuna dikkat çekerek Yüce Allah’ın asla kötülüğü öğretmeyeceğini vurgulanır. Bu anlamda sonraki ayetlerde Yüce Allah haramdan dönülmesi gerekliliğine işarette bulunurken helal olan şeylerin de yasaklanamayacağını beyan eder.¹⁰⁸

Pişmanlık ve tövbede esas olan, Allah için ve O’ndan korktuğu için yapılmış olması, içten bir pişmanlık duyulması ve verdiği bu karardan dönmek için çaba göstermesidir. Bu bağlamda İmam-ı Gazâlî (505/1111) tövbenin mahiyetinden ve şeklinden konu açarken şöyle demektedir: “Tövbe, birbiriyle iç içe üç ana umdeyle kemal bulur. a. Bilmek/ilim: Eğitim mefhumuyla alakalı olan bu birinci yaklaşıma göre sevenle sevilenin arasında bir perde oluşturan günahların çeşitli zararlarının fark edilmesi veya fark ettirilmesi sağlanır ve kişi bilgi, eğitim yoluyla uyarılır. b. Pişmanlık: Eğer bu boyutun meydana gelmesi kişinin davranışlarından ileri geliyorsa, kişinin kalbinde yaptığı amellere karşı bir pişmanlık ortaya çıkar. c. Fiili terk: Kişinin kalbin saran bu pişmanlık duygusu, kişiyi içinde bulunduğu zaman zarfında derhal o kötülükleri bırakmaya, gelecekte de kesin işlememeye ve geçmiş günahlarını da iyilikler yaparak telafi ve kaza etmeye sevk edip kişi de bu konuda çaba sarf ediyorsa o zaman tövbeden söz edilebilir.”¹⁰⁹

İslam’ın öncelediği değerler eğitimi perspektifinde meseleye yaklaştığımızda aslında tövbenin bireyin yetişmesine ve toplumsal durumuna en büyük katkısı, yukarıda zikrettiğimiz çerçevede cereyan etmektedir. Zira etik yaklaşımlara göre de, gerçek pişmanlık, kişinin davranışsal olarak vazgeçtiği şeyden uzak durması ve çabalamasıdır.¹¹⁰ Dolayısıyla dinin öncelediği, kişiye ve sosyal topluma etik yarar sağlayacak olan pişmanlık ve tövbe, hiç şüphesiz kişilerin bu duygularının samimi olması gerekmektedir.

A’raf suresinde tövbe konusu Hz. Âdem kıssası ve Cennet’te yenilen “yasak meyve” ekseninde cereyan etmektedir. Ayetin sibakında, Hz. Adem’e cennet nimetlerinden istedikleri

¹⁰⁷ Sâmîha Ayverdi – Safiye Erol, *Ken’an Rifâi ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık*, İstanbul Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2009, s. 276.

¹⁰⁸ A’raf, 7/30-32.

¹⁰⁹ Ebu Hamid Muhammed ibn Muhammed Gazali, *İhyâu Ulûmi ‘d-dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, C. III, İstanbul, 1975, s. 272.

¹¹⁰ Martin L. Hoffman, “Moral Development”, *Carmichael’s Manual of Child Psychology*, Ed. P. H. Mussen, New York, 1970, Wiley, 2, ss. 261-360.

gibi yararlanabileceklerinden bahsedilir. Daha sonraki safhada Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın Şeytan tarafından vesveseye uğrayarak¹¹¹ yasak meyveden yediklerine değinilir.¹¹² Sonraki ayette Hz. Adem'in hatasını anlamasına ve tövbe etme isteğine değinilirken, bu noktada ayet bir eğitim modeli olarak bazı bilgilerin ne olduğu ve nasıl kullanılması gerektiğini belirtir. Bu bağlamda Hz. Adem'in tövbe etme şeklini ve hangi kelimelerle tövbe edeceğini Yüce Allah ona öğretir.

Bu kıssanın detayları Bakara suresinde geçmektedir. “Bu durum devam ederken Âdem, Rabbinden bir takım ilhamlar aldı ve derhal tövbe etti. Çünkü Allah tövbeleri kabul eden ve merhameti bol olandır.”¹¹³ Bu ayette anlatılmak istenen durum aslında, tövbeden günlük işlere, ibadetten insanların his dünyasına kadar genel fiil ve düşünce sistemleri bir eğitime ve etik boyuta ihtiyaç duyar ki Hz. Adem'in tövbesi de bu eğitim olgusundan yararlandırılmıştır.

Tövbe olgusunun bir kelime tekrarından öte bir bilinç ve bir aksiyon olması gerekliliğine değinen hadisler, tövbenin fiillere yansması gerekliliğine vurgu yapar ki bu anlamda Allah Resulü bu durumu: “Günahlara pişmanlık, farz ibadetleri yapmak, zulüm ve düşmanlık yapmamak, kırgın ve küskünlerle barışmak, bir daha o günaha dönmek üzere karar vermek”¹¹⁴ şeklinde somutlaştırır.

Bir davranışın terk edilmesindeki ilk adımını ele alan din eğitimcilerine göre bir fiilin terk edilmesi, öncelikle bilinç düzeyinde başlar. Bu anlamda çocuk eğitimi örneğinde olduğu gibi eğer bir çocuğa bir hareketin doğru ve yanlışlığı bilinç düzeyinde kazandırılırsa bu durumda hangi şeyin doğru hangi şeyin yanlış olduğunu içselleştiren çocuk hata yaptığında, hatasından daha çabuk dönecektir.¹¹⁵ Nitekim Kohlberg, ahlakın özünün bilinç olduğunu ileri sürerek ahlak gelişiminin kişinin bilinç düzeyinde bu durumu özümsemesine bağlılığından bahseder. Bu bilinç düzeyinin ne seviye de olması gerekliliğine değinmese bile ahlakî olmayan bir eylemin terkinin bu bilinç halinden sonra fiili bilince bağlar¹¹⁶ ki bu yaklaşım İmam Gazzalî'nin “aksiyoner tevbe”¹¹⁷ yaklaşımına benzer.

¹¹¹ M. İzzet Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, Ekin Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 427-428.

¹¹² A'raf, 7/19-20-21.

¹¹³ Bakara, 2/37.

¹¹⁴ Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, Daru Turasi'l Arabiyye, C. II, Kahire, 1313/1895, s. 3808.

¹¹⁵ Çanakçı, *Çocukluk Dönemi Gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi: Sorunlar Ve Çözüm Önerileri Üzerine Bir Araştırma*, ss. 50-94.

¹¹⁶ Semra Çinemre, “Kohlberg'in Ahlak Gelişim Teorisine Yönelik Bazı Eleştiriler”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 12, S. 28, 2014, ss. 69-99.

¹¹⁷ Gazzalî, *İhyâu Ulûmi 'd-dîn*, s. 74.

Tasavvufi bir bakış açısıyla konuyu işleyen İslam alimlerine göre tövbede verilecek ilk eğitim “kulun günahını unutmasının öğretilmesidir”. Bu, anlam olarak hak yolcusuna, Allah’a giderken bilinç düzeyinde oluşabilecek her şeyin geride bırakılmasını hedeflemektedir. “Masivanın terki” kalıbında yer edinmiş bulunan bu yaklaşıma göre “Allah dışında bütün varlık ve düşüncelerin terk edilmesi” öğretilmelidir ki bu yaklaşımda bu vardır.¹¹⁸ Bağdadî’ye dayandırılan bu yaklaşıma göre kulun kendisini tamamen yüce Allah’a adayarak geçmiş günahlarına bir set çekmesi demektir. Zira tövbeden asıl maksat kulun kendisini Allah’a adarken kalbinde geçmişe ait herhangi bir tereddüdün kalmaması gerekmektedir. Sehl et-Tüsterî’ye göre ise asl olan “kulun günahını unutmamasıdır.” Bu durumda Sehl’in tarifi henüz sülûkün başında olan ve günaha bulaşması ihtimali bulunan müridlerle, Cüneyd’in tarifi, Allah’ın büyüklüğü düşüncesine dalan ve O’nu zikretme halinde bulunan hakikat ehli ve ariflerle ilintilidir. Cüneyd’e göre kulun tövbeden önceki günahkâr olma durumu cefa hali, tövbeden sonraki durumu ise vefa/safâ halidir. Allah bir kuluna tövbe etmeyi nasip ederek ona yakınlığını lütfederse bu halde kulun aklını geçmişte işlediği günahlara takmaması, onları unutup sadece Allah’ın nimet ve ihsanlarını düşünmesi daha elzemdir.¹¹⁹

Din eğitiminden vareste olmayan yukarıdaki yaklaşımlara göre din eğitimcilerinin hata, yanlış, günah kavramlarına yaklaşımları farklı düzeylerde. Bu yaklaşımların en geneline göre insan, meleklerden farklı bir yapıya sahip olduklarından zaman içinde hataya düşme olasılığına sahiptirler. Bu anlamda her insanın hayatı boyunca değişik zaman ve dönemlerde hataya düşme olasılığı vardır.¹²⁰ Nitekim Hz. Peygamber, “Her insan hata yapar ama hata yapanların en hayırlısı tövbe edenlerdir” buyurmaktadır.¹²¹

Bu ön kabulden sonraki safhada din eğitimcilerin yaklaşımı bir noktada tasavvufçuların “Allah’tan ümit kesmeden, O’ndan gelecek merhamete güven” çerçevesinde devam eder. Bu manada eğer kişi bir hata veya günah işlemişse, ümidini kesmeden Yüce Allah’ın onu affedeceğine inanmasıyla başlar. Bu noktada tövbe edecek kişinin karamsarlığa düşmenin ve ümidini kesmenin yanlış bir bilinç düzeyi olduğunu öğrenmesi gerekir. Bu manada kişinin kendisini bu karamsarlıktan kurtarıp yeniden ayağa kalkması en ileri seviyedeki eğitim anlamına gelmektedir. Bu noktada eğitim açısından tövbe, insanlara özür

¹¹⁸ Ahmed Avni Konuk, *Tedbirat-ı İlahiyye Tercüme ve Şerhi*, Hzl. M. Tahralı, İz Yayınları, İstanbul, 1992, s. 362.

¹¹⁹ Süleyman Uludağ, “Tövbe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (DİA), C. XLI, 2012, ss. 284-285.

¹²⁰ Mesut Şen, *Furkan Suresinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, s. 99.

¹²¹ İbn Mace, *Zühed*, 37.

dilemesini öğretme ve bunu bir ahlak haline getirmedir ki bu, din eğitimcisinin varabileceği en ileri seviyelerden biridir.¹²²

Din eğitimcileri genel manada günah kavramını insanın manevi dünyasında meydana gelen olumsuz bir durum; tövbeyi de ‘kişinin hatalarının farkına vararak yanlışından dönme, nefsinin egosunu öldürme’ olarak ele alırlar.¹²³ Nitekim kişilerin günahlarının farkına vardıkları halde tövbe etmemeleri, Hucurat suresinde “zalimlik”¹²⁴ olarak değerlendirilmiştir.

1.2.4. Hatada Israr

Din literatürüne göre günah addedilmiş fiillerin işlenmesi, hata veya yanlış olarak telakki edilmiştir. Yanlışlığının bilincinde olan bireylerin bu yanlışları devam ettirmeleri ise hem salim fitrat açısından hem toplumsal kabuller hem de din açısından menfi karşılanmıştır.

A’raf Suresi’nin bazı ayetlerinde eğitilmemiş ve vahiyle tanışmamış bir toplumun, kendilerinden öncekilerin aynı hatalarını devam ettirme meyline işaret edilir.¹²⁵ Burada üzerinde durulan hadise, toplumun hataları kabullendiği ancak hatalarında ısrar ettikleri noktasındadır. Nitekim ayet de bunu açıkça ortaya koyarak bu tür sosyo-psikolojik çıkmaz içindeki toplumların suçlarını başka kişilere yansıtarak kendilerini sorumluluktan kurtardığına işaret eder. Ayet şu şekildedir: “Onlar bir kötülük yaptıkları zaman: “Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti” derler. “De ki: Allah kötülüğü emretmez. Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?”¹²⁶ Dikkat edilirse bu ayette tıynetlerine değinilen eğitimsiz ve vahye karşı duran toplumların psikolojik ruh haletlerine bir göndermede bulunulmuştur.¹²⁷ Bu toplumlar, yeni olan ama hoşlarına gitmeyen kurallar ve emirler karşısında “ahlaklı olma” yerine yanlışta ısrar etmeyi nefislerine daha uygun bulurlar. Hâlbuki bu durum karşısında eğitim, dolayısıyla da din eğitimi, hedef olarak kişilerde iyiye doğru bir değişimi incelemektedir.¹²⁸ Bu sorumluluk karşısında ezilmemek için de suçu ya kendilerinden öncekilere ya da direk Allah’a atarak kurtulmaya çalışma, tam anlamıyla eğitim ve eğitime karşı oluşan bir aksülameli ifade etmektedir.

Kişisel ahlak açısından “narsizm” olarak tanımlanabilecek bu davranış, hareket ve toplum içinde kendisini gösterme noktasında “yansıtma psikolojisi” olarak tanımlanabilmektedir. Birey, çevre tarafından hoş görülme ve isteklerini dışa

¹²² Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, C. I, s. 348.

¹²³ Elif Bulat, “Karanlıklardan Aydınlığa Geçişte Kur'anî Eğitim Süreçleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, C. 11, 2003, s. 205.

¹²⁴ Hucurat, 49/11.

¹²⁵ A’raf, 7/28, 38, 39.

¹²⁶ A’raf, 7/28.

¹²⁷ Muhammed İbn Cerir et-Taberî, *el-Câmiu'l- Beyân an-Tevîli'l-Kur'ân*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1995, ss. 33-34.

¹²⁸ Ali Ulvi Mehmetoğlu, “Din, Dindarlık ve Değerler”, *İstanbul Zaim Üniversitesi Dergisi*, S. 2, 2013, s. 13.

yansıtarak, bunları diğer insanlarda aramaya başlamaktadır. Bu durum, pozitif manada bireye bir kimlik kazandırırken aynı zamanda insanın kendi kişilik yapısının varyantlarını başka bireylerde görme düşüncesi yansıtmaya davranışını meydana getirmektedir.¹²⁹ Bu durumda ortaya koyduğu davranışları başkasını referans göstererek işleme eğilimine girer ki ayetin işaret ettiği durum buna benzerlik arz etmektedir.

Bu noktada din eğitimi, kişilerin kendi iç problemlerinin eğitimi ve bu problemlerin varlığını kişiye kabul ettirerek devreye girer. Daha sonraki safha ise nefsin arzu ve isteklerine karşı eğitim vererek kişilerin bilgi seviyelerine bilinç düzeyine çıkarır. Bu durumun toplum içinde yaygınlaşması da yine bu eğitimle meydana gelmektedir ki bunun sonucunda, toplumsal bir değer ve ahlak olarak meydana çıkar. Kur'an'ın verdiği eğitim çerçevesinde Yüce Allah, cehalet karanlığını ilahi bilgi olan vahiy ile ve bu vahye ev sahipliği yapan akıl nuru ile bertaraf etmeye çalışmış, bilgisizlikten bilgiye doğru değişimin bilgi gibi bir güç ve dinamikle olmasının gerekliliğini ortaya koymuştur. Bilgi, zulüm ve haksızların karanlığın, hak ve adalete, hürriyete çeviren, insanı meleklerden üstün kılarak, Rabbanî bir varlık haline getirmekte, kâinatın kanunlarının ardındaki gücün idrak edilmesine, günahların takvaya dönüşmesine, insan fitratının korunmasına, iman ve güzel davranışların ortaya çıkarak, bireysel ve sosyal doyumun birlik ve beraberliğin meydana gelmesine doğru ve güzele yol almaya, manayı maddeye, maddeyi manaya dönüştürecek en önemli güç ve değer olmaktadır.¹³⁰ Bu anlamda kişilerin aldığı eğitim ve sahip oldukları bilgi onları akıllarını kullanmaya, hak ile batılı birbirinden ayırmaya doğru götürebilmektedir. Bunun sonucunda da kendisinden önceki nesillerin yaptığı hataları yapmamaya çalışacaktır.

Kendisinden öncekilerin hatalarını devam ettirme meylinde olan kişilerle alakalı alınması gerekli eğitim noktasında başka yaklaşımlar da vardır. Bazı uzmanlara göre insanın en temel iki sorumluluğu bireysel ve toplumsal sorumluluk olarak ikiye ayırır. Bazı bireylerin bu iki sorumluluğu bir dengede yürütemediğine bundan dolayı da gel-git krizlerine giren bireylerin bunu örtmek için daha ağır yüklerin altına girdiklerine işaret eder. Buna göre bir birey, taşıyamadığı veya toplum tarafından baskılanan duyguları, başkalarını bahane ederek aşmaya çalışır. Bu psikolojik sorunsalı olan kişiler ahlaki zafiyetleri olan kişilerdir. Nitekim yalancı ve ahlaksız olan bu tür bireyler bazen ahlak konularına ve yalancılığın kötülüğüne işaret ederken¹³¹ bazen de başkalarının bu hatalarını kendilerine perde ederler. Bu psikolojik davranış şekli geçici olarak insanlarda bir rahatlama meydana getirirse bile uzun vadede insanın genel mutluluğuna zarar veren bir yapıya sahiptir.

¹²⁹ Komisyon, *Gelişim Eğitimi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2014, s. 17

¹³⁰ Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, ss. 216-222.

¹³¹ Nevzat Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016. s. 49.

Önceki nesillerin yanlışlarını devam ettirme isteği veya onların hatalarını sahiplenme fiili, kendi sorumluluğunun bilinciyle hareket edip fiilleriyle yüzleşme cesareti göstermek istemeyen bireylerin tercih ettikleri en kolay yol olarak karşımıza çıkar. Bu bakımdan bireylerin reel durumlarından farklı bir yola girerek kendilerini aldatmaları ve kendi gerçekliklerinden uzaklaşmaları, değişik yaklaşımlar çerçevesinde tanımlanmaya çalışılmıştır. Tam bu noktada dinin bireylere sunduğu eğitim modelinde eleştiri kültürü ve akli kullanma bilimselliği devreye girer. Kur'an'da yüzden fazla yerde “akli kullanma” ile alakalı vurgulara rastlamaktayız. Bu, aynı zamanda kişileri kendilerinden önceki nesillerin işledikleri aynı hatalar karşısında teyakkuzda durmayı da ima etmektedir. Eleştirel ve akli düşünme noktasında din ile eğitim bilimleri ortak paydada birleşmektedirler¹³² ki bu durum, din eğitiminin sadece belli davranışlar konusunda tavsiye vermekten ibaret olmayıp, aynı zamanda akli kullanma ve eleştirel düşünme konusunda da bireyleri eğittiğini ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede bireyin kendisini aldatma meselesi konusunda Sartre, insanın kendini aldatmasını evrensel bir özellik olarak görerek bu davranışın en büyük zararının da gerçek özgürlüğün kısıtlanmasına sebep olması olarak görür.¹³³

Batılı Hristiyan ilahiyatçılarına göre kendini aldatma, gurur ve kibirle Allah'ın inkâr edildiği içsel ve çevresel ortamlarda meydana gelir. Eğer insanlar içinde yaşadıkları reel dünyayı bir yaratıcıya nispet etmezlerse o zaman içsel bir çelişki yaşar sonunda da kendi gerçekliklerinden uzaklaşmış olurlar. Freud ve Marks gibi düşünürler de Hristiyan ilahiyatçıların aksine bir yaklaşımla, insanların gerçekliklerinden uzaklaşarak suçlarını başkalarına atma ameliyesini Tanrının varlığı düşüncesine bağlarlar.¹³⁴

Maslow, bu durumu insanın saf fitratının bozulmasına¹³⁵ bağlarken Kur'an, insanın bildiklerini uygulamaması davranışını nifak kapsamında ele alır. Bununla beraber Kur'an, bireysel manada kişilerin tutarlı olmaları gerekliliğine de dikkat çekerek, “Ey iman edenler! Neden yapmadıklarınızı söylüyorsunuz?”¹³⁶ diyerek bireyde bulunması gerekli olan fikir-amel birlikteliğine vurgu yapar. Ayetin bağlamı üzerine yorum yapan çoğu müfessire göre burada, “inandığı gibi amel etmeyen kişiler kimseye bir şey anlatmasın” denmemektedir.¹³⁷ Bu,

¹³² Gözütok, *Eğitim ve Dinin Kavramsal Yapısı ve Din Eğitimi İle İlişkisi, Kuram ve Eylem Yönüyle Din Eğitiminin Teolojik ve Felsefi Temelleri*, s. 9.

¹³³ Anna Freud, *Ego ve Savunma Mekanizmaları*, Bağlam Yayınları, çev. Yeşim Erim, İstanbul, 1989, s. 70.

¹³⁴ Ali Kuşat, “Psikolojik Bir Olgu Olarak Kendini Aldatma ve Dini İnançla ilişkisi”, *Dini Araştırmalar*, C. 3, S. 8, Eylül-Aralık 2000, ss. 97-116.

¹³⁵ Abraham Maslow, *Toward a Psychology of Being*, D. Van Nostrand Company, Massachusetts, 1988, s. 23.

¹³⁶ Saf, 61/2.

¹³⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Azim Yayınları, C. I, İstanbul, 1998, s. 246.

sadece bir karakter eğitimidir. Nitekim uyarı mahiyetindeki bu gibi Kur'an ayetleri, "kesin bir yasak" getirmekten öte doğrudan birey eğitimine dolayısıyla da toplum eğitimine vurgu yapmaktadır.

A'raf Suresi 28. ayetten sonra aynı konuya değinen 38. ayet, saf inanç sahibi olup vahyin eğitimi yerine kendilerinden öncekilerin yanlışlarına uyan birey ve toplulukların dünya ve ahiret pişmanlıklarına vurgu yapar. Nitekim sosyal ve seküler yaşantılar da bile zamanında omuzlanmamış bireysel ve toplumsal sorumlulukların, giderek hem birey hem de toplum açısından bazı pişmanlık ve zararlara neden olabildiği bilinmektedir.¹³⁸ Metafizik aleme ait iş ve işleyişlerde de aynı kevnî kural işlemektedir. Bu manada Kur'an, "Allah buyuracak ki: "Sizden önce geçmiş cin ve insan toplulukları arasında siz de ateşe girin!" Her ümmet girdikçe yoldaşlarına lânet edecekler. Hepsi birbiri ardından orada (cehennemde) toplanınca, sonrakiler öncekiler için, "Ey Rabbimiz! Bizi işte bunlar saptırdılar! Onun için onlara ateşten bir kat daha fazla azap ver!" diyecekler. Allah da: Zaten herkes için bir kat daha fazla azap vardır, fakat siz bilmezsiniz, diyecektir."¹³⁹

Başka bir ayette vahyî eğitimin yeni bir bilgi, yeni bir terbiye ve yeni bir hukuksal zemin olduğuna vurgu yapılarak, gelenekselliğe sığınmanın bireylere bir yarar sağlamayacağına işaret edilir. Bu manada Kur'an'ın veya başka semavî kitapların nazil olarak insanları uyarmaları, küfürde ve cehalette ısrar eden kişilere herhangi bir mazerete bırakmamak içindir. Bu, aynı zamanda insanların gelenekselliğe karşı durmaları gerektiğine ve yeni bilgilere açık olmaları gerektiğine dair bir uyarı mahiyetindedir. Ayet, "Yahut "Daha önce babalarımız Allah'a ortak koştu, biz de onlardan sonra gelen bir nesildik (onların izinden gittik). Bâtıl işleyenlerin yüzünden bizi helâk edecek misin?" dememeniz için (böyle yaptık).¹⁴⁰

1.2.5. İsrâf Kavramına Yaklaşım ve Tasarruf

Sözlükte "haddi aşma, hata, cehalet, gaflet" gibi anlamlara gelen "s-r-f" kökünden türetilmiş olan israf genel olarak inanç, söz ve davranışta dinin, akıl veya örfün uygun gördüğü ölçülerin dışına çıkmayı, özellikle mal veya imkânları meşru olmayan amaçlar için saçıp savurmayı ifade eder.¹⁴¹ Terim manasıyla israf, "bireylerin yaptıkları her fiilde haddi aşması" demektir.¹⁴²

¹³⁸ Abdurrahman Dodurgalı, *Din Eğitim ve Öğretiminde İlkeler, Yöntemler*, MÜİF Yayınları, İstanbul 2009, s. 81.

¹³⁹ A'raf, 7/38.

¹⁴⁰ A'raf, 7/173.

¹⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, C. IX, s. 147.

¹⁴² İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, C. IX, s. 148.

İsraf terimini “kas” teriminin anlamıyla karşılaştırarak veren Fahreddin er-Râzî, israf’ı, i’tidâllî, orta yollu davranma olan kasd teriminin zıddıdır, şeklinde ele alır. Bu yaklaşıma göre, iktisadın sözlük manası, bir işte aşırıya kaçmadan ve eksikte bırakmadan itidalli davranmaktır; aslı kasd’dır. Buna göre ne istediğini bilen kimse, kararsızlık ve cayma göstermeden onu kasteder, ona yönelir. Ne istediğini bilmeyen de ne yapacağını bilemez bir hale gelir. Bu anlamıyla maksada ulaştıran amel, davranışı “iktisad” ile ifade Razî, maksadın dışına çıkarıp insanları biçare bırakan durumları da israf tabiriyle karşılamıştır. Dolayısıyla israf, i’tidalli ve orta yollu olma demek olan iktisadın da zıddıdır. Daha net bir ifadeyle, yerinde ve faydalı kullanılmayan her şeyi israf olarak nitelemek mümkündür.¹⁴³ Nitekim hem Kur’an hem hadisler hem de halk arasında israf kelimesinin kullanımı sadece mal ve para harcamak olarak ele alınmamıştır.

A’raf sûresinin ele aldığı bir eğitim verisi olarak İsraf, dinî literatürünün yanında toplumsal bir vaka olarak işlenmiştir. Nitekim Kur’an’ın başka ayetlerinde ve hadislerde de ele alınan bu mevzu hem sosyal normlar açısından hem de bir eğitim mefhumu olarak eğitimle engellenebilir bir boyuta sahiptir.¹⁴⁴ A’raf suresinin otuz birinci ayetinde Yüce Allah, “Ey Adem oğulları! Her secde edişinizde güzel elbiselerinizi giyin; yiye, için, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez”¹⁴⁵ buyurarak israfın zarar boyutuna değinirken, aynı zamanda yeme-içmenin, giyinmenin, yüce Yaratıcı tarafından verilen nimetlerin kullanma sınırlarının varlığına da dikkati çekmektedir. Bu manada genel bir İslamî yaklaşımla, bir Müslümanın yeryüzündeki nimetleri helal yoldan kazanıp yine helal yoldan kullanması men edilmemiştir. Aksine Kur’an ayetleri genel manada yeryüzünde yaratılan her bir varlığın insanların emrine musahhar kılındığından bahsetmektedir.¹⁴⁶ Bundan dolayı verilen nimetleri yerli yerinde kullanmak ve bu kullanımı bir denge içinde yürütmek aynı zamanda Kur’anî bir eğitim modelidir.

Verilen nimetlerin israfa düşmeden kullanılması, Kur’an’ın üzerinde çokça durduğu bir eğitim alanıdır. Nitekim başka bir ayette Yüce Allah, “Asmalı ve asmasız bahçeleri, hurmaları ve tatları farklı ekinleri, zeytinleri ve narları -birbirine benzer ve benzeşmez-yaratan O’dur. Ürün verdiğinde ürününden yiye ve hasad günü hakkını verin; israf etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez.”¹⁴⁷ Başka bir ayette yeni yetişen neslin mal mülk sahibi olurken bu çerçevede yetiştirilmesi gerekliliğine vurgu yapan Kur’an, bir çocuğun reşid

¹⁴³ Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Razi, *Tefsir-i Kebîr, Mefatihü’l-Gayb, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye Yayınları*, C. XII, Beyrut-Lübnan, 1990, s. 47.

¹⁴⁴ Osman Pazarlı, *Din Eğitim ve Öğretiminde Genel Metotlar*, İrfan Yayınları, İstanbul, 1967, s. 43.

¹⁴⁵ A’raf, 7/31.

¹⁴⁶ Nahl, 16/6-14.

¹⁴⁷ En’am, 6/141.

duruma gelmesi durumunda mallarının kendisine teslim edilmesi gerekliliğine dikkat çekerek bu arada bu kişinin ‘israf’ noktasında uyarılması/eğitilmesi gerekliliğine işarette bulunur. “Yetimleri, nikaha erişecekleri çağa kadar deneyin; şayet kendilerinde bir (rüşd) olgunlaşma gördünüz mü, hemen onlara mallarını verin. Büyüyecekler diye israf ile çarçabuk yemeyin. Zengin olan iffetli olmaya çalışsın, yoksul olan da artık maruf (ihtiyaca ve örfe uygun) bir şekilde yesin. Mallarını kendilerine verdiğiniz zaman, onlara karşı şahit bulundurun. Hesap görücü olarak Allah yeter.”¹⁴⁸

İsraf mevzusunu sadece verilen maddi nimetlerin kullanımıyla da sınırlı tutmayan Kur’an, değişik ayetlerde sözlerin, davranışların, ilim ve diğer soyut değerlerin de bir dengede kullanılması gerekliliğine işarette bulunarak bunlarda da israfa gidilmemesi gerekliliğini insanlara öğütler.¹⁴⁹ Kur’an’ın yaklaşımları ve hadisler beraber ele alındığında israfın sadece mal ile ilgili olmadığı, aynı zamanda israfın itikadî, ahlakî, amelî konuları da ihtiva eden her türlü dengesizliği kapsayan literal bir kavram olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber dinin bir görevi olarak bu mevzuları insanlara bildirmek gibi bir pratik yararı da vardır ki bu durum, bu dengenin oluşmasında din eğitimi açısından bir ilk adım mesabesindedir.¹⁵⁰

Bu yaklaşım, israf kavramının salt bir dinî kavram olarak ele alınmaması gerekliliği yönünde önemli bir yere sahiptir. Nitekim israfın sebepleri ve toplumda yaygınlaşması üzerinde araştırma yapan bilim insanları, bu konuda bazı bilimsel verileri göz önüne sermişlerdir. İsrafın toplum içinde revaç bulmasının temel sebepleri arasında özentî, lükse düşkünlük, riya ve buna benzer sebepler saymışlardır.¹⁵¹

İsrafı kendilerine bir huy olarak alan kişilerin benliğini olumsuz karakterler kaplar. Bu kişilerin görüşlerinde hafiflik, iradelerinde zayıflık ve dengesizlikler baş gösterir.¹⁵² İsrafçılık hırsı da beraberinde getirir. Hırs kanaatsizliğe, kanaatsizlik de şükürsüzlüğe ve tembelliğe yol açar. İsrafla oluşan hırs, samimiyeti zedeler, riyakârlık doğurur, riyakârlık da temel kişilik bozukluklarına yol açar. Çünkü hırslı kimsede insanlara gösteriş yapma, insanların teveccühünü arama eğilimi artar. Bu durum kişiyi kendi olmaktan çıkararak yeni ve yapmacık bir kişiliğe götürür. Israrcının savurgan tutumu Mülkün Sahibi’ne şükürsüzlüğü ifade eder.¹⁵³

¹⁴⁸ Nisa, 4/6.

¹⁴⁹ Abdullah b. Ahmet b. Mahmut en-Nesefî, *Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, thk. Yusuf Bedevî, Dâru İbnî Kesîr, C. II, 2013, s. 498.

¹⁵⁰ Yurdagül Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim “Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor”* Morpa Kültür Yayınları, Ankara, 2003, s. 18.

¹⁵¹ Mustafa Aydın, “Değerler, İşlevleri ve Ahlak”, *Eğitime Bakış*, Y. 7, S. 19, 2011, s. 49.

¹⁵² Cihan Yamakoğlu, *İnsan İlişkileri*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2015, İstanbul, s. 178.

¹⁵³ Haluk Nurbaki, *Sonsuz Nur*, Damla Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 46.

Beraberinde getirdiği olumsuz karakterler bakımından israf, psikolojik ve sosyolojik sebeplerle ortaya çıkar. Bunların başında eksik alınan din ve genel eğitim ile zihinsel yetersizlik gelir.¹⁵⁴ Biyolojik yaşama rağmen zihinsel yaşı yeterli olgunluğa erişmeyenler, bilinçsizce israfa dalabilirler. Bir bireyin emek vermeden elde ettiği gelir, dolaylı olarak bireyi israfa yönlendirebilir. Bununla beraber bazen kişi israfı övgüye layık bir cömertlik gibi algılayabilir. Bu da bir yanlış şartlanma refleksi olarak israf edip savurmaya neden olabilir. Gösteriş ve şöhret düşkünlüğü, tembelliğinden dolayı, saçıp savurarak çalışmaksızın mevki elde etme eğilimi diğer bir israf sebebi olarak ele alınabilir. Kişilik zayıflığı, düşük karakter yapısı ve aşağılık kompleksinden dolayı gereksiz ve fazla harcama yapanlarla rekabet hissi israfı tetikleyen bir psikolojik durum olarak zikredilebilir.¹⁵⁵

Fizyolojik olmayan bir motif olarak şeytan da israfı kişilerin bünyesinde yerleştirme gayreti içindedir. Kur'an, bu durumu hem nankörlük hem de Şeytanın bir ameli olarak dile getirir: "Saçıp savuranlar da şüphesiz ki, şeytanlarla kardeş olmuştur. Şeytan ise Rabb'ine karşı pek nankördür."¹⁵⁶ İsrâf, malın hak dışında, hak olmayan yerlerde kullanılmasıdır. Yüce Allah'ın "Saçıp savuranlar şeytanlarla kardeş olurlar" ifadesine dayanarak bu fiil yasak kılınmıştır. Ayette geçen "kardeş" ifadesi şeytanların hakimiyeti altına girmiş olmaya delalet eder.¹⁵⁷

Eğitimcilerin genel yaklaşımına göre eğitimin ilk süreci aile ile başlarken bazı psikoloji yaklaşımçılarına göre bu durum hem aile hem de çevreden etkilenmeyle oluşan bir süreçtir. Bu manada kişiler eğer aldıkları eğitimlerin etkisiyle çevrelerine zarar veriyorlarsa, bu durum daha çok kişilerin yanlış yapılandırmalarıyla ilgilidir.¹⁵⁸ demişlerdir. Bu durumda yapılandırma, Kur'an'ın da öngördüğü bazı ayetlerinde, "şeytanla kardeş olmaya denk" diye tarif edilen mantıksız ve bilinçsiz davranışlardır. Nitekim Kur'an, israf kavramını açıklarken har vurup harman savuran müsrifleri "şeytan'ın kardeşi"¹⁵⁹ olarak niteler.

İsrafın önlenmesi ve fazla olan malın İslamî çerçevede tasadduk edilmesi, dinî bir fariza olarak karşımıza çıkar ki bu da hem mal paylaşımındaki denge hem de israfın bir eğitim verisi olarak anlatılması bakımından önemlidir. Bu noktada araştırmacılar, Kur'a'da zekâtın

¹⁵⁴ Bayraklı, *İslâm'da Eğitim*, s. 64.

¹⁵⁵ Celal Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1980, ss. 205-206.

¹⁵⁶ İsra, 17/27.

¹⁵⁷ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da Ahlak Psikolojisi*, Yalnızkurt Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 125-126.

¹⁵⁸ Jerry M. Burger, *Kişilik*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2016, s. 613.

¹⁵⁹ İsra, 17/27.

namaz ibadetinden önce zikredilerek ele alınmasını, nefsin terbiye edilmesi¹⁶⁰ ve din eğitiminin kişilere etkin bir şekilde öğretilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır.

A'raf suresinin konuya kaynaklık eden ayeti insan kişiliği ile istekleri arasındaki dengeyi göz önüne alan bir yapıya sahiptir. Nitekim ayetin ilk kısmı fitrî olarak bireylerin temel ihtiyaçlarını yerine getirmek için nimetleri kullanmalarına izin verirken; ikinci kısım daha çok bu harcamaların bir denge içinde ve bir ihtiyaca binaen yapılmasını tavsiye eder. A'raf otuz ikinci ayette yenmesine veya kullanılmasına müsaade edilen nimetlerin vasfına da dikkat çeken Kur'an, "De ki: Allah'ın kulları için yarattığı süsü ve temiz rızıkları kim haram kıldı? De ki: Onlar, dünya hayatında, özellikle kıyamet gününde müminlerindir. İşte bilen bir topluluk için âyetleri böyle açıklıyoruz" diyerek helal için herhangi bir sınırın olmadığını, bunun tek sınırının bir önceki ayette geçen "israf" mefhumu olduğuna işaretle bulunarak bireylerin bu yönüyle eğitilmesi gerekliliğine vurgu yapar.¹⁶¹

1.2.6. Salih Amel ve İyilik

İslamî literatürde daha çok "birr" kelimesiyle karşılanan salih amel ve Arapça tamlama haliyle "amel-i salih", "bolca iyilik ve ihsanda bulunmak, sıdk, sadakat ve sevgiyle bağlılık, itaat etme"¹⁶² anlamlarında kullanılır.

İzutsu, iyilik anlamındaki "birr" kelimesini biraz da başlığımızla ilintili olarak ele alarak birr/iyilik kelimesinin "salah" kelimesi ile olan etimolojik bağlantısına değinir. Buna göre "salah" kelimesi, insan ilişkilerinde gözetilmesi gereken, adalet, sevgi ve diğerkâmlık gibi unsurları barındıran bir yapıya sahiptir.¹⁶³ Bu yapı, temellendirilmesi ve kişilere bir davranış kazandırılması sürecini aileden başlayarak en uzak halkaya doğru edindiği eğitime borçludur. Bu klasik eğitim yaklaşımına göre bir süreç iken din eğitimcilerine göre durumun kaynağı vahiydir.¹⁶⁴

Kur'an'da genel manada salih amel, Allah'a karşı yerine getirilmiş herhangi bir ibadet olarak telakki edilerek ele alınmıştır. Bu, İzutsu'nun yaklaşımıyla ister adalet ister ahlak boyutu noktasında olsun fark etmez. Nitekim Kur'an, adalet ve ahlak mefhumlarını salih amel olarak niteler ve bu iki hasletin toplum içinde yayılmasının gerekliliğini zikreder.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Kazım Nami, "Dinî Terbiye, Dinî Tedris", çev. Şeref Göküş, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Y. 19, S. 31, Ocak-Haziran 2014, s. 315.

¹⁶¹ Taberî, *el-Câmiu'l- Beyân an-Tevîli'l-Kur'ân*, C. IV, s. 276.

¹⁶² İbn Faris, *Mucemu Mekaiysi'l-Luğa*, ss. 77-78; Aynca bkz. el-Cevheri, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh*, (Thk. Abdulgafur Attar), Daru'l İlm Melayin, Beyrut, 1990, s. 588.

¹⁶³ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, Pınar Yayınları, çev. Selahattin Ayaz, 4. Bsk, İstanbul, 2011, ss. 312-313.

¹⁶⁴ Bayraklı, *İslâm'da Eğitim*, s. 64-65.

¹⁶⁵ Nahl, 16/90.

A'raf suresinde salih amel ile ilgili geçen ayetlerden biri şu şekildedir: “İnanıp da iyi işler yapanlara gelince -ki hiç kimseye gücünün üstünde bir vazife yüklemeyiz- işte onlar, Cennet ehlidir. Orada onlar ebedî kalacaklar.”¹⁶⁶ Başka bir ayette “Ey Ademoğulları! Size ayıp yerlerinizi örtecek giysi, süslenecek elbise yarattık. Takvâ elbisesi... İşte o daha hayırlıdır. Bunlar Allah'ın ayetlerindendir. Belki düşünüp öğüt alırlar (diye onları indirdi)”.¹⁶⁷ Burada geçen birinci ayette direk iyilik ve salih amele işaret olunurken ikinci ayette ise ele alınan ‘takva elbisesi’ tabirini İslam alimleri ‘salih amel’¹⁶⁸ olarak yorumlamışlardır.

Kur'an iyilik/salih amel/birr'in yüzeysel ve törensel yapılmasından öte, salih amelin samimiyet ve toplumsal boyutuna daha çok değer verdiğini de beyan eder.¹⁶⁹ Hem cimriliği hem de israfı asla tasvip etmeyen ve her konuda orta yolu öneren İslâm dini, ‘sosyal’ bir din olarak sosyal adalete, sosyal dayanışma ve yardımlaşmaya büyük önem vermekte bundan dolayı da ‘infak’ kavramıyla tanımlanan "Allah yolunda yapılan harcamaları" en makbul ve en faziletli bir İbadet olarak kabul etmektedir. Hatta gerek Kur'an'ı Kerim'de gerek Hz. Peygamberin hadislerinde infak anlamına gelen mevcut her nimeti başkalarıyla paylaşma o kadar çok ve o kadar açık bir biçimde yer almıştır ki, mâli bir ibadet niteliği taşıyan bu ibadetin diğer ibadetlerden daha üstün olduğu adeta kesinlik kazanır gibi olmuştur. Nitekim yüzü doğuya ve batıya çevirmenin yani namaz kılmanın tek başına iyi olmak ve Allah'ın rızasını tam olarak kazanmak anlamına gelmediğini, gerçek anlamda iyi olan ve Allah'ın tam hoşnutluğunu kazananın “infak eden” yani Allah yolunda mallarını harcayanların olduğunu, infak etmenin namaz ve zekâtın da Önce geldiğini Kur'an'ı Kerim'in Bakara suresinde çok açık bir biçimde görebilmek mümkündür. “Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz birr/iyilik değildir. Asıl iyi kişi, Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takva sahipleri bunlardır.”¹⁷⁰

Salih amel, iyilikte bulunma, doğru davranış ve yararlı fiiller hem toplum hem de fert açısından en temel gereklilikler olarak karşımıza çıkar.¹⁷¹

"Bir hurmanın yarısı ile bunu da bulamazsanız güzel sözle ateşten korununuz"¹⁷² diyen Hz. Peygamber, infaktaki sosyal fonksiyona vurgu yapmaktadır ki burada temel felsefe

¹⁶⁶ A'raf, 7/42.

¹⁶⁷ A'raf, 7/26.

¹⁶⁸ Heyrettin Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. II, Ankara, 2000. s. 251.

¹⁶⁹ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, s. 124.

¹⁷⁰ Bakara, 2/177.

¹⁷¹ Bayraklı, *Kur'an'da İnsan Hakları*, s. 23.

toplum içinde geliştirilmek istenen pozitif ilişkilerdir. Yakın akrabadan başlayarak uzak komşuya; iş ortamından başlayarak irtibatlı olunabilecek uzak tanıdığa kadar ulaşılan herkese karşı sorumluluk bilinci içinde olmak ve derdiyle dertlenmek, istenen, tavsiye edilen bir ilkedir. Bu ilke, sadece maddi yardımla sınırlandırılmamıştır. Manevi ve psikolojik destek boyutuna da işaret edilerek gerektiğinde bir tebessümle bile olsa karşıdaki kişinin hoşnut edilmesini içermektedir. Bu hem beşeri hem de ilahî terbiyenin bileşimiyle ortaya çıkan hasletler cümlesindendir.¹⁷³

Bu yardımlaşmanın ve manevi desteğin meşru dairede ve meşru işlerde olması gerekliliğine değinen Kur'an "iyilikte ve kötülükten sakınmakta birbirinizle yardımlaşın; günah ve düşmanlıkta yardımlaşmayın"¹⁷⁴ demektedir.

Seküler dünya görüşünün, maddiyat ve maddiyata kendisini kaptırmış maddeciliğin hüküm sürüdüğü bir ortamda başkasına karşılıksız bir fayda sağlamayı belli şartlarla reddeden kişilere karşı¹⁷⁵ Kur'an, ellerindeki malların kendilerine ait olmadığını hatırlattığına şahit olmaktadır. Bu meyanda Kur'an, "Rabbinin rahmetini onlar mı bölüyorlar? Dünya hayatında insanların geçimlerini aralarında dağıtan biziz. Birini diğerine iş gördürmesi için kimini kiminden zengin kıldık. Rabbinin rahmeti onların topladıkları yığınlardan hayırlıdır"¹⁷⁶ buyurmuştur. Burada Yüce Allah gerçek rızık verenin ve mal sahibinin kendisi olduğunu, infak'ın da biriktirilen maldan daha hayırlı olduğunu beyan etmektedir. Hatta Kur'an bu ayette infak yerine 'rahmet' kelimesini kullanarak hem infakın rahmet olduğuna hem de infaktan kastın sadece maddi şeyler olmadığına işarete bulunur. Nitekim 'rahmet' kelimesi Yüce Yaratıcının bir vasfı olarak yeryüzündeki bütün varlıklara karşı sonsuz sevgiyi içermektedir.

Allah Teâlâ, kendilerine mal ve mülk verdiği insanları başıboş bırakmamış, onlara malları ile ilgili bazı sorumluluklar yüklemiş ve görevler vermiştir.

"Onların mallarında dilencinin ve iffetinden dolayı durumunu açıklamayan) yoksulun bir hakkı vardır".¹⁷⁷ "O kimseler ki, gayba inanırlar, namazı gereği gibi kıyarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan infak ederler (başkalarına verir ve yedirirler). İşte böyle kimseler, Rablerinden olan doğru yol ve hidâyet üzeredirler ve bunlar azaptan kurtulup sevâba

¹⁷² Ebu'l-Huseyin Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî el-Müslim, ts. *es-Sahih*, thk: Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Dâru İhya et-Turâsî'l-Arabî, Zekât, 95.

¹⁷³ Bayraklı, *Kur'an'da İnsan Hakları*, s. 10.

¹⁷⁴ Maide, 5/2.

¹⁷⁵ Taberî, *el-Câmiu 'l- Beyân an-Tevîli 'l-Kur'ân*, C. I, s. 285.

¹⁷⁶ Zuhurf, 43/32.

¹⁷⁷ Zariyât, 51/19.

erenlerdir.”¹⁷⁸ ayetlerinde bu sorumluluk ve görevlerin; Allah'tan bir emanet olarak verilen mallardan bir kısmının başkalarına verilmesi olduğunu anlıyoruz. Bunun kime, nasıl ve ne ölçüde verileceği ise Kur'an-ı Kerim'de iki yüze yakın ayet-i kerimede açıklanmıştır.

Salih amel veya övülen amel, kendi içinde iki grupta değerlendirilebilir. Buna göre birinci grup amel, zahirî ve şeklî ameldir. İkinci grup amel ise batinî ve manevi ameldir.¹⁷⁹ Her iki amelin ortak yönü olarak dinin emrettiği farz, sünnet ve edeplerden beslenmiş olmalarını sonuç olarak gösteren Bayraklı, bir noktada her iki ameli grubun beslendikleri kaynak bakımından birbirlerine benzemekte veya yaklaşmakta olduklarından bahseder. Bu bağlamda zahirî ve şeklî amel boyutunu insanlarla ilişkiler olarak değerlendiren Bayraklı bu yaklaşımıyla bir noktada insanlarla kurulan ‘amel-i salih’ ve ‘iyilikler’ çerçevesindeki ilişkileri, hayatın merkezine koymaktadır ki ona göre bu davranışlar eğitime namzet bir talibin olmazsa olmaz özelliklerindendir.¹⁸⁰

Dinî emirlerin salt ibadeti öngören kurallar olmayıp aynı zamanda kendi içinde birer eğitim yöntemi olduklarına değinen diğer çalışmacılara göre Kur'an'da geçen “zekat verin” tarzı emirlerin çoğu yerde “namaz kılın” emirlerinden önce zikredilmesi¹⁸¹ de buna verilecek örneklerdendir. Nitekim Kur'an'ın üzerinde durduğu salih amel işleme ve bu manada salih amellerin teşvik edilmesi, kendi içinde bir ibadet boyutu taşımasının yanında aynı zamanda toplumun bu yönde eğitilmesini de ihtiva etmektedir.

1.2.7. Tevekkül

Sözlükte ‘Allah’a güvenmek’ anlamındaki “v-k-l” kökünden türeyen tevekkül, “birinin işini üstüne alma, birine güvence verme; birine işini havale etme, ona güvenme”¹⁸² anlamlarında kullanılmaktadır. Kişinin bütün işlerini Allah’a havale etmesi manasında ele alan İsfahanî, bunun dışındaki bir seçeneğin düşünülmesini de uygun bulmamaktadır.¹⁸³

Din eğitimi cihetiyle tevekkül, bir işlemin öncesinde gerekli bütün tedbirlerin alınmasını gerekli kılmaktadır ki bu yaklaşım, Hz. Peygamberin yaklaşımına da uygundur. Olayların gelişimine bağlı olarak eğer eldeki bütün imkânlarla rağmen bir olay olacaksa, bu durumda eğitim psikolojisi devreye girecektir. Ama olayın din eğitimi açısından en temel

¹⁷⁸ Bakara, 2/35

¹⁷⁹ Bayraktar Bayraklı, “Müzekki’n-Nüfus’da Eşrefoğlu Rûmî’nin Eğitim Anlayışı”, *Diyanet İlmi Dergi*, C. 30, S. 1, Ocak-Şubat- Mart, 1994, ss. 4-5.

¹⁸⁰ Bayraklı, *Kur'an'da İnsan Hakları*, s. 14.

¹⁸¹ Nami, *Dinî Terbiye, Dinî Tedris*, s. 315.

¹⁸² Mustafa Çağrı, “Tevekkül”, *TDV İslâm Ansiklopedisi, (DİA)*, C. XLI, 2012, ss. 1-2.

¹⁸³ El-İsfahanî, *Mu’cemu Müfredâtı Elfâzi’l-Kur’ân*, “Tevekkül”, C. IV, s. 298.

yönü, yerine getirilmesi gereken işlerin tam olarak yerine getirilmesi ve değer noktasında verilmesi gerekli olan ihtimamın gösterilmesidir¹⁸⁴.

Kur'an-ı Kerim'de tevekkül kavramı kırk âyette değişik fiil kalıplarında, dört âyette mütevekkil şeklinde yer almakta, vekil kelimesi çoğu Allah'ın sıfatı şeklinde yirmi dört yerde geçmektedir.¹⁸⁵ Dayanma, işlerini Allah'a havale etme, Allah'a itimat etme anlamlarıyla tevekkül teriminin Kur'an'da kullanımı daha çok iman etmiş bireylerin bazı içinden çıkılmaz durumlarda nasıl davranmaları gerektiğini anlatan bir yöne sahiptir. Bu bağlamda, dayananın yaptığı iş 'tevekkül' diye isimlendirilirken dayanılacak varlığa da 'vekil' denilmiştir ki bu sıfat, Kur'an'da birkaç yerde Yüce Allah için kullanılmaktadır.¹⁸⁶

Kur'an, iman etmiş olanların işlerinin Allah'a kaldığını beyan ederek bir iş ve harekette itimat edilecek varlığın sadece Yüce Allah olduğunu zikreder. Bu itimat ve tevekküldeki ana argüman sarsılmaz bir güvendir ki Kur'an, iman edenlerin bu güven merhalesine çıkmalarını istemektedir. Zira bu merhalede hayrın ve şerrin yegâne banisi/yaraticısı Allah'tır. "Eğer Allah size yardım ederse, size üstün gelecek hiç kimse olamaz. Şayet o sizi yardımsız bırakırsa, artık O'ndan sonra kim size yardım edebilir ki? Öyleyse müminler yalnız Allah'a tevekkül etmelidir/ güvenmelidir".¹⁸⁷

Ayetin yorumu sadedinde İslam âlimleri, buradaki hitabın müminlere yönelik olduğunu beyan ederler. Buna bağlı olarak bu hitaba cevap vererek Allah'a tevekkül etmenin imanın bir gereği olduğunu beyan ederler. Ayette geçen "yardım ederse" şartını Bedir savaşı; "yardımsız bırakırsa" cümlesini de Uhud Savaşı'ndaki mü'min psikolojisine bağlayan bilginler, tevekkül etmenin başlı başına kazanca sebep olacağı yorumunda bulunurlar.¹⁸⁸

Tevekkülün ne olduğu ve nasıl olması gerektiği noktasında en açıklayıcı bilgi, yine Kur'an'ın ilk yorumlayıcısı olan Hz. Peygambere aittir. Enes b. Malik'e dayandırılan rivayete göre, 'bir adam Hz. Peygambere, "Devemi bağlamadan mı yoksa bağladıktan sonra mı tevekkül edeyim" diye sordu. Hz. Peygamber'de, "deveni bağladıktan sonra Allah'a tevekkül et" dedi'.¹⁸⁹ Burada deve örnekleme üzerinden tevekkülün şekline vurgu yapılırken aslında tevekkülün ne olmadığına da işaret edilmektedir ki buna göre hiçbir tedbir almadan, herhangi bir uğraş göstermeden yapılan hareketin tevekkül olmadığına dikkat çekilmiştir. Bu durumda

¹⁸⁴ Bayraklı, *Kur'an'da İnsan Hakları*, s. 172.

¹⁸⁵ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, "el-Mu'cem el-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'ân, "v-k-l", Çağrı Yayınları, İstanbul, 1990.

¹⁸⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. III, s.334.

¹⁸⁷ Ali İmran, 3/160.

¹⁸⁸ En-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*, C. I, s. 306.

¹⁸⁹ Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, C. IV, s. 2636.

sebepler dairesinde bir işin gereğini yerine getirdikten sonra Allah’a dayanma tevekkül sayılmaktadır ki Kur’an bu tür kişilerin hüsrana uğramayacaklarını beyan eder. “Gerçek şu ki: İman edip de yalnız Rablerine tevekkül edenler üzerinde onun (şeytanın) bir hâkimiyeti yoktur”.¹⁹⁰

Tevekkülün psikolojik boyutunu içinde barındıran bu ve buna benzer ayetlerin en belirgin özelliği bireylere sağladığı ruhsal tatmin olma durumudur. Bu bağlamda Allah’ın verdiklerine şükretmek ve vermediklerine ise sabretmek tevekkülün gereklilerindendir. İnsanın kalbine güven, teslimiyet ve huzur duyguları vererek tedavi eden ruhsal güç, tevekküldür. İnsan böylelikle kaygı yaşamadan içinde bir ümit duygusu oluşmaktadır.¹⁹¹ Bu duygu mü’minlerin yalnızca Allah’a tevekkül etmeleri gerektiğini¹⁹², Allah’ın tevekkül edenleri sevdiğini¹⁹³ ve vekil olarak Allah’ın şüphesiz yeteceğini¹⁹⁴ bildiren ayetlerle de teyit edilmektedir.

Elinden geleni yaptıktan sonra Allah’ın takdirine, planına teslim olmak anlamındaki tevekkül kadere iman gereğidir. Kaygının ise kalıcı korkuya dönüşmesinin en etkili ilaçlarından biri tevekkül duygusunun gelişmesidir.¹⁹⁵ ‘Tevekkül eden kimse, Allah’a kayıtsız şartsız teslim olmuş, kaderine razı kimse demektir. Fakat ne kadere inanmak, ne de tevekkül etmek, tembellik, gerilik ve miskinlik anlamında değildir. Her Müslüman, tabii olayların, ilahi düzenin ve kanunların çerçevesinde, sebep-sonuç ilişkisi içinde olup bittiğinin şuurunda olmalıdır. Yere tohum ekilmeden mahsul elde edilmez. İlaç kullanılmadan tedavi olunmaz. Salih ameller işlenmedikçe cennete girilmez. Bunlar Allah’ın yaratıklar için takdir ettiği ilahi düzen ve kaderdir. Öyleyse tevekkül, çalışıp çabalamak, çalışıp çabalarken Allah’ın bizimle olduğu düşüncesini hatırdan çıkarmamak ve neticeyi Allah’a bırakmaktır.¹⁹⁶ Allah şöyle buyurur: “bir kere azmettin mi (işin gereklerini yerine getirdin mi) artık Allah’a güven (O’na dayan). Muhakkak Allah tevekkül edenleri sever”.¹⁹⁷

Tevekkül kavramına, irade ve azmin son halkası olarak bakan araştırmacılar, bireyin gücünün yettiği kadar çalışması ve ardından başarının Allah’tan geldiğine samimi bir şekilde inanarak, bu hususta sadece Allah’a güvenip yönelmesinin bir tevekkül olduğunu ifade

¹⁹⁰ Nahl, 16/99.

¹⁹¹ Nihal Şener Güney, *Kur’an’da Psikolojik Sağlık*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2016, s. 112.

¹⁹² Maide, 5/23.

¹⁹³ Ali İmran 3/159-160.

¹⁹⁴ Ahzab, 33/48.

¹⁹⁵ Şener, *Kur’an’da Psikolojik Sağlık*, s. 112.

¹⁹⁶ H. İbrahim Coşar, *Kader Anlayışının Kur’an Bağlamında Sosyo-Psikolojik Tahlili*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010, s. 103.

¹⁹⁷ Al-i İmran. 3/159.

etmişlerdir.¹⁹⁸, “Tevekkülün yakîn gücüne, basiret nuruna sahip olduğuna inananlar, hükmün cereyanı altında sakinliklerini korurlar. Bu kimseler, duyulardan gizli olanları görür, gözlerini ince örtünün arkasına dikerler. Yollar asla onları yenilgiye uğratmaz. Zamanın hücumları onları korkutmaz. Yakında kolaylığın esintilerinin bayrağı dalgalandıracağına, güçlük bulutlarının dağılacağına inanırlar.”¹⁹⁹ şeklindeki tanımlamayı yapan İslam Bilginleri, tevekkülün birey üzerindeki pozitif etkisine de değinmişlerdir.

A’raf suresi 188. ayette tevekkülün mantıksal yönüne vurgu yapıldığına değinen Elmalılı’ya göre yalnızca bilgi, tek başına bilenden her türlü zararı bertaraf etmeye yeterli değildir demektedir. Ona göre ayetteki ana murad şu şekilde okunabilir. ‘De ki, ben kendi kendime ne bir menfaat sağlamaya, ne de zarar vermeye malik değilim, ancak Allah dilerse o başka, O’nun dilediğinden başkasını yapamam. Ve eğer ben kendi kendime gaybı bilebilseydim, daha çok hayır yapardım ve bana o kötülük, (o dokunabilen elem ve zarar) dokunmazdı. Yani benim durumum şimdiki gibi bir beşer, bir kul hali olmazdı, Rab olmam lazım gelirdi. Bu ise muhal olan bir şeydir. Ben, bir uyarıcıdan başka bir şey değilim, iman eden bir kavim için de bir müjdeciyim. Uyarmak ve müjde vermek için gönderilmiş bir kulum, haşa rablık davasında değilim. Demişlerdir ki, ilim başka şey, kudret başka şeydir. Yalnızca bilgi, tek başına bilenden her türlü zararı bertaraf etmeye yeterli değildir. Şu halde gaybı bilmek rablığı gerektirmez. Buradaki yani kötülükten maksat, bilgi sayesinde bertaraf edilmesi mümkün olan zarar anlamıdır. Lâ-m-ı tarif, cinse değil, ahde hamledilmiştir. Nitekim "bana hiçbir zarar dokunmazdı" buyrulmamıştır, "bana o zarar dokunmazdı" buyrulmuştur. Burada şuna da dikkat etmek gerekir ki, burada söz konusu edilen şey, bütünüyle gaybı bilmektir. Bütün gaybı bilmek, vacip ve mümkün olan kısımlarıyla gaybın hepsini bilmek demektir ki, bunun içinde mümkün olan her şeyi yapabilmek de dahildir. Yani kendisi için, kendi kendine ve kendi illiyetiyle bütün gaybı bilmek, vacibül-vücut ve mutlak kudret sahibi olmayı da gerekli kılar.²⁰⁰

Tevekkülü klasik literal anlamın dışında, yan anlamı olan ‘güven’ ekseninde ele aldığımızda din eğitimi açısından anlamı daha iyi anlaşılacaktır. Nitekim eğitimcilere göre en sıkıntılı durumlarda bile güven yani başka birine tevekkül etme durumu, daha bebeklikten itibaren insanların içinde var olagelen bir fitrî duygudur.²⁰¹ Bu duygunun daha sonraki

¹⁹⁸ Hayati Aydın, “Kur’ân’da İrâde-Azm ve Tevekkül”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Y. 9, S. 22, ss. 59-79.

¹⁹⁹ Ebü’l-Kasım Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Letâifü’l-İşârâ*, Darü’l-Kütubi’l-İlmiyye, C. I, Beyrut, 2000, ss. 394-394.

²⁰⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, C. II, s. 458.

²⁰¹ Erik H. Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, Birey ve Toplum Yayınları, çev. Bedirhan Üstün – Vedat Şar, Ankara, 1984, s. 8.

yetişkin safhalarında doğru kanalizasyonu edilmesi, özellikle dini duygular açısından doğru bilgiye dayandırılması özellikle ilahî bağ kurma noktasında din eğitimi alanına ait bir eğitim şekli veya öngörüsü olarak ortaya çıkar.

Din eğitimcilerine göre bu noktadan sonra verilmesi gerekli olan ana eğitim, bağlanma duygusunun anne babadan daha güçlü bir varlığa doğru evrilme sürecini iyi yönetmeleridir. Anne babanın olmadığı bir ortamda da var olan bu varlık, nihaî güven noktasında en güçlü ve en kudretli varlık olarak birey tarafından benimsenir.²⁰² Son tahlilde bu duygu, kişilerin içsel ve fiziki sağlıkları noktasında mutluluk verici bir yöne sahip olmaktadır.

1.2.8. Af Duygusu

Arapçada “a-f-v” kökünden gelen bu kelime, etimolojik anlamıyla ‘yok etmek’, ‘silip süpürmek’; ‘fazlalık’, ‘artık’ gibi manalara gelen bir ahlak ve hukuk terimi olarak da kullanılmaktadır. “Zorlukları kolaylaştırma, dua, ihtiyaç fazlası, çoğalma, izale etme, bağışlama”²⁰³ anlamlarında da kullanılan bu terim birey/birey ve birey/-toplum arasında olumlu işlev gören bir boyuta sahiptir.²⁰⁴ Bununla beraber af kelimesi, hastalık ve benzer sıkıntılardan, musibetlerden beri olma anlamını da kapsar. Affetme eylemi öncesinde bireyin içine düşebileceği gerilimlerden ve psikolojik hastalıklardan, affetme sonrası uzak kalabileceğine işaret eder. Bu bağlamda kelime, kişinin hakkından vazgeçmesi, özveri göstererek kişisel menfaatlerinden feragat etmesi olarak değerlendirilir. Dinî terminolojide daha çok ‘kötülük ve haksızlık eden suç veya günah işleyeni bağışlama, cezalandırmaktan vazgeçme’²⁰⁵ anlamlarında kullanılmaktadır.

Arapça kökenine göre yukarıdaki gibi özetlenebilecek olan af kavramı, din eğitimi, eğitim psikolojisi, felsefe, ahlak ve siyasi yapılarda en temel ve merkezi bir kavram olarak ele alınarak irdelenmiştir. Affetme olgusunun nerede doğru ve nerede yanlış olduğu meselesi de tarihi seyir içinde felsefe ve din tabirlerinin anlam ve yorum güçlerine göre şekillenmiştir.²⁰⁶

Din eğitimi açısından af kavramı, bireylere daha hayatlarının ilk yıllarında öğretilmesi gereken bir duygu ve davranış şekli²⁰⁷ olarak karşımıza çıkar. Nitekim insanın fitrat olarak

²⁰² Mehmet Emin Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, Timaş Yayınları, 25. Bsk., İstanbul, 2010, s. 48.

²⁰³ İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, C. XV, ss. 72-79; Ahmed bin Yusuf es-Semîn el-Halebî, *Umdetü'l Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l -Elfâz*, Âlemü'l Kütüb, C. III, Beyrut, 1993, s. 118.

²⁰⁴ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Aksiseda Matbaası, Samsun, 2000, s. 185.

²⁰⁵ Kasapoğlu, *Kur'an'da Ahlak Psikolojisi*, ss. 5-6.

²⁰⁶ Mustafa Çağrı, “Af”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. I, 1988, s. 394.

²⁰⁷ Özeri, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, s. 200.

beraberinde bazı hasselerle doğduğuna inanan din eğitimcileri, bu fitrî duygularla beraber yönlendirmenin payının azımsanamayacak bir derecede olduğuna²⁰⁸ vurgu yapmışlardır.

Affetme duygusunun psikologlara göre anlamı farklı bir açıdan değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Bu manada bazı psikologlara göre bir incinme sonucunda bireylerde bazı güdösel değişiklikler meydana gelmektedir. Bu tür durumlarda psikologlar, incinen kişinin affetmesini, önkoşulsuz bir şekilde bireyin inciten kişiyi cezalandırmaktan vazgeçtiğini ve ilk kızgınlık halinden sıyrıldığı anlamında ele almaktadırlar. Bu süreç, mazur görme, unutma, göz yumma, haklı çıkarma gibi değişik isimlerle anılsa bile affeden açısından sonuç aynı gözökmektedir. Fakat dikkat edilmesi gereken asıl mevzu affetme fiilindeki ince bir detayda saklıdır. Bu da pozitif psikologların affetmeye yükledikleri anlamdır. Buna göre affetme, bütün yasal süreçlerin üstünde, bütün mahkeme kararlarının ‘suçu hafifletecek seçenekleri’ göz önüne alarak suçluyu affetmesinden farklıdır. Burada affeden kişi, affedilene adeta şunu söylemektedir: “Bana karşı işlediğin suçun farkındayım ama senden intikam almayacak ve seni affedeceğim”. Bu, aynı zamanda affeden açısından pozitif bir fiil olarak ele alınmakta ve bozulan ilişkileri onarma adına artı bir karakter özelliğı olmaktadır. İslam hukuk literatüründe de af, hak sahibinin mecbur olmadığı halde hakkından vazgeçmesini kapsamaktadır.

Affetme erdeminin karşısına kin ve nefret gibi bazı duyguların varlığına dikkat çeken eğitim kuramcıları, affetme ameliyesinin faydaları üzerinde durarak kin tutmanın kişide olumsuz bir manevî ağırlık deneyimine sebep olduğuna vurgu yaparlar. Bu yaklaşıma göre kinin sebep olduğu bu ağırlık ancak affetmeyle ortadan kalkmaktadır. Ayrıca af, suçlu kişinin pişmanlık duymasına sebep olmaktadır. Öyle ki bu durum cezalandırmadan daha etkindir. Affetmeyi özgürlükle eş değer tutan Tarhan, kin tutmayı ağır bir yük taşıyan kişiye benzetir. Dolayısıyla kini bırakıp affa yönelmek kişiyi hafifleten özgürlük mesabesindedir. Ağırlaşmış psikolojik yükün hastalıklara davetiye niteliğinde olduğunu beyan eden eğitimciler, bu rahatsızlıklardan kurtulmanın en kolay yolunun, affetmekten geçtiğine vurgu yaparlar.²⁰⁹ Bununla beraber affeden kişinin bu davranışında samimi olması da ayrı bir öneme sahiptir. Sadece sözle affettiğini söyleyip bunu hareketlere ve ilişkilere yansıtmama af olarak değerlendirilmemiştir. Affin tam olması, kurbanın içsel olarak suçluyu affetmesi ve bunu davranışlarına yansıtmasıyla tamamlanmaktadır.²¹⁰

Genel manada psikologların af kavramına yaklaşımı bu çerçevedeyken, Yüce Allah’ın af kavramına yaklaşımı Kur’an konteksti içinde hiyerarşik bir dağılım çerçevesinde ele alınmaktadır. Buna göre ilk etapta göze çarpan ‘affetme’ işlevi Yüce Yaratıcıya verilmiştir ve

²⁰⁸ Bayraktar, *İslam’da Eğitim*, s. 132.

²⁰⁹ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, s. 67.

²¹⁰ Hayati Hökekleli, *Din Değerler ve Sağlık*, Dem Yayınları, İstanbul, 2017, s. 297.

bu bağlama verilen değer, ayetlerin sonlarında bariz bir şekilde ortaya konulmaktadır. Bu manada özellikle kulların günaha düştükleri durumları ele alan ayetler çoğu zaman Allah'ın bağışlayıcı bir İlah olduğu vurgusuyla sona erdirilmiştir. “İki ordunun karşılaştığı gün içinizden arkasına dönüp kaçanlar var ya, işte onları, işlemiş oldukları birtakım hataları sebebiyle şeytan kaydırmak istemişti. Allah yine de onları affetti. Çünkü Allah gafurdur, halimdir (çok affedici ve müsamahalıdır) ”.²¹¹

Din eğitimcilerinin de mutabık kaldığı bir durum vardır ki bu yaklaşıma göre Allah'ın kulunu bağışlaması, af hiyerarşisinin en başında yer alır ki Yüce Allah, kullarına asla zulmedici olmadığını²¹² Kur'anda açıkça beyan eder. Bu bağışlamanın bireyler arasındaki hukuka da etki etmesini murat eden Kur'an, mecbur kılmamakla birlikte insanların birbirlerini affetmelerini ister. Çünkü Kur'an dünya hukukuna ait işlerin toplum kurallarının doğal seyrine göre işlemeden yanadır.²¹³ Şimdilerin kamu vicdanının rahatlatılması için hukukun işlevsel olması gerektiği tezi buradaki hassasiyete dayanmaktadır ki Yüce Allah da meri hukukun işlerliğine müdahale etmemekle birlikte herhangi bir suç karşılığında affın işletilmesini daha hayırlı bulur. “Hem Tevrat'ta onlara şu hükmü de farz kıldık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş karşılıktır. Hülâsa bütün yaralamalar birbirine kısas edilir. Fakat kim bu kısas hakkından feragat edip bağışlarsa bu, kendi günahları için kefarettir olur. Kim Allah'ın indirdiği ahkâm ile hükmetmezse işte onlar tam zalimdirler”.²¹⁴

Kur'an çok geniş bir şekilde Yüce Allah'ın bağışlayıcılığına değinirken aynı zamanda meleklerin de iman ehli için af duasında bulunduğu vurgu yapar. “Arşı taşıyan, bir de onun çevresinde bulunan melekler devamlı olarak Rab'lerini zikir ve O'na hamd ederler. O'na gerçekten inanır ve müminler için şöylece af dileyip dua ederler: Ey Yüce Rabbimiz, senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır! O halde tövbe edenleri ve Senin yoluna tâbi olanları, affet ve onları cehennem azabından koru!”.²¹⁵ Merhamet hiyerarşisinin sonraki halkası peygamberlerdir ki onların af ve bağışlayıcılıktaki tavırları etrafındaki ve daha sonra gelecek bütün müminler için müşahhas bir örneklik mesabesindeirler.²¹⁶ Bu örneklik aynı zamanda affedici olmanın psikolojik kazanımları yanında somut kazanımlarını da içermektedir. “İnsanlara yumuşak davranman da Allah'ın merhametinin eseridir. Eğer katı yürekli, kaba biri olsaydın, insanlar senin etrafından dağılıverirlerdi. Öyleyse onların kusurlarını affet, onlar için mağfiret dile ve işleri onlarla müşavere et! Bir kere de azmettin mi, yalnız Allah'a

²¹¹ Ali İmran, 3/155; Ayrıca bkz.: Bakara, 2/173; Ali İmran, 3/31-89; Nisa, 4/23; Maide, 5/74; A'raf, 7/153.

²¹² Yunus, 10/44.

²¹³ Abdurrahman Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, MÜİF Yayınları, İstanbul, 1996, s. 173.

²¹⁴ Maide, 5/45.

²¹⁵ Mümin, 40/7.

²¹⁶ Mahmut Toptaş, *Kur'an-ı Kerim Şifa Tefsiri*, Cantaş Yayınları, C. II, İstanbul, 1998, s. 140.

tevekkül et! Allah muhakkak ki Kendisine dayanıp güvenenleri sever”.²¹⁷ Burada Hz. Peygamberin affedici olması, ona karşı pozitif somut bir davranışın gelişimine sebep olduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda af ve merhamet konusuna değinen din eğitimcileri, Allah’tan bir rahmet olarak Hz. Peygamberin müminlere karşı şefkat ve merhametle dolu olduğunu beyan ederler.²¹⁸ Bundan dolayıdır ki Hz. Peygamber affediciydi ve insanlar da bu huylarından dolayı ona karşı sevgi doluydular.²¹⁹

Affetme hiyerarşisinin son halkası olan bireylerin kendi aralarındaki affetme durumu, İslam hukuku çerçevesinde cereyan etmektedir. Bu, aynı zamanda İslam’ın kişi, hak ve hürriyetlerine ehemmiyet verdiğinin göstergesidir. İslam hukuku sosyal adaleti önceleyen yapısından dolayı kişilerin haklarının tam olarak verilmesinden yana tavır koyarken adaletin tecellisi noktasında bir çobanla peygamberin kızı arasında asla fark gözetmemiştir. Öyle ki bu konuda Hz. Peygamber: “Sizden önceki milletler şu sebeple yok olup gittiler: Aralarından soylu, mevki ve makam sahibi biri hırsızlık yapınca onu bırakıverirler, zayıf ve kimsesiz biri hırsızlık yapınca da onu hemen cezalandırırlardı. Allah’a yemin ederim ki, Muhammed’in kızı Fâtıma hırsızlık yapsaydı, elbette onun da elini keserdim”.²²⁰ Durum bu olunca hukukun işletilmesi sosyal hayatın ihtiyaç duyduğu diğer bazı hasletlerin yok olmasına zemin ve bahane olmamalıdır. Bundan dolayı Kur’an, mecbur kılmamakla beraber müminlerden bazı haklarından vazgeçmelerini tavsiye etmektedir ki bu onların dünya ve ahret mutluluğu için daha uygun görülmüştür. Örneğin boşanma hadisesinde koca mecbur edilmemekle birlikte boşanmadan doğan bazı haklarından kadın lehine çekilmesi tavsiye edilmektedir. “Bir mehir belirlemiş olarak, kendilerine dokunmadan eşlerinizi boşarsanız, bu takdirde belirlediğiniz mehrin yarısını vermeniz gerekir. Ancak eşler yahut nikâh bağı elinde bulunan kocalar, gözü tok davranırsa başka! (Bu durumda kadın mehrinden vazgeçebilir veya erkek mehrin tamamını verebilir). Ey kocalar, sizin bağışlamanız (müsamaha gösterip mehrin tamamını bırakmanız) takvâyâ daha uygun düşer! Birbirinize lütuf ve mürüvvet göstermeyi unutmayın. Allah sizin bütün işlediklerinizi görür.”²²¹ Başka bir ayette af ve bağışlama maddi bir gelirden üstün tutularak ehemmiyetine vurgu yapılmıştır: “Bir tatlı söz, bir kusur bağışlama, peşinden incitme gelen maddî yardımdan (sadakadan) çok daha iyidir. Zira Allah ganî ve halîmdir (sizin sadakalarınıza muhtaç değildir, çok müsamahalı olup cezayı çabuk vermez).”²²²

²¹⁷ Ali İmran, 3/159.

²¹⁸ Bayraktar Bayraklı, *Kadın, Sevgi ve Temel Haklar*, Bayraklı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 66.

²¹⁹ Taberî, *el-Câmiu'l- Beyân an-Tevîli'l-Kur'ân*, C. VI, s. 188.

²²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 12.thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır, En-biyâ 54; Megâzî, 53; Hudûd, Dâru Tûku'n-Necât, Beyrût, 1422.

²²¹ Bakara, 2/237.

²²² Bakara, 2/263.

Bireyler arasındaki affın bir getirisi olarak sosyal barışa dikkat çeken Kur'an, bu uğurda gerekirse kısas gerektiren bir suçun dahi affedilebileceğine vurgu yapar: “Müminin mümini öldürmesi olacak iş değildir, ancak yanlışlıkla olursa başka. Kim yanlışlıkla bir mümini öldürürse mümin bir esir (köle) âzad etmesi ve öldürülenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gerekir; ancak onlar diyetten vazgeçip bağışlarsa o başka...”²²³

Yapılan araştırmalara göre kibre, kendini beğenmişliğe ve kendini onaylamaya yönelik gündelik mücadele, özgüvene yarardan çok zarar vermektedir.²²⁴ Bu tür bir kişiliğe sahip bireyler üzerinde yapılan bir deneyde kendilerinden bir yazı eleştirisi istenmiştir. Bu guruptaki denekler gibi özsever bir kişiliğe sahip olmayan bireylere göre bu guruptaki deneklerin eleştirileri saldırganlık düzeyinde bulunmuştur. Sadece kendini beğenme ve başkasına hayat hakkı tanımama ruh halinde olan bu kişiler üzerinde yapılan psikosomatik bir kalp araştırmasında kızgınlığın, öfke ve acımasızlığın kalp sağlığı için tehlikeli olabileceğini, buna karşılık affedicilik kişiliği gelişkin olan bireylerin bu durumlarının sağlıklarını koruyan faktörler arasında olduğu gözlemlenmiştir. Buna karşın haksızlıkla alakalı bir hatıranın bile kan basıncının, sağlığı bozacak düzeyde yükseltmekte olduğunu yine araştırmalar ortaya koymaktadır. Bu tür durumlarda en kolay sakinliğini koruyanlar affedici davranabilenlerdir.

Aslında ekmel insan olma yolunda seferine devam eden ademoğlu için affetme duygusu diğer sair fitri duygular gibi doğuştan bahşedilmiştir. Ama zamanla insanın girdiği ortamlar ona bu duyguları unutturabilmektedir. Tam bu noktada insanların, elest bezminde verdikleri sözleri hatırlatan ve onları dua ile kendi katına çağıran Yüce Allah, kullarını ekmel bir insan olma yolunda hem affetme hem de birbirlerine karşı davranışlarında, itidal çerçevesinde hareket etmeye davet etmektedir.²²⁵

Çalışmamızın bu bölümünde değindiğimiz kavramsal çerçeve ve A'raf suresinde ele aldığımız bazı konuları inceledikten sonra, ikinci bölümde değerler eğitimi ve on kök değer açısından sureyi incelemeye çalışacağız.

²²³ Nisa, 4/92.

²²⁴ Şen, *Furkan Suresinin Din Eğitimindeki Yeri*, s. 74.

²²⁵ Bayraktar Bayraklı, “İslam Eğitimi İle Batı Eğitim Sistemleri Arasındaki Temel Farklar”, *MÜİF Dergisi*, S. 7-8-9-10, 1992, s. 528.

İKİNCİ BÖLÜM

A'RAF SURESİNİN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Din eğitimi bağlamında ele aldığımız A'raf suresindeki din eğitimi ile ilgili konular, klasik bir eğitim kitabı gibi ele alınarak işlenmemiştir. Nitekim bu tarz bir yaklaşım ve üslup Kur'an'ın genel tarzına muvafık olan bir üsluptur. Öyle ki Kur'an'ın başka surelerine de baktığımızda aynı sure içinde değişik konulara değinildiğine şahit olmaktayız.

Buna bir örnek vermek gerekirse bu üslubun en bariz kullanıldığı yer hiç şüphesiz kısa olmasına rağmen Fatiha suresidir. Fatiha suresi ilâhî kitabın bütün amaçlarının; getirdiği mâna, bilgi ve hükümleri özet halinde ihtiva etmektedir. Kur'an-ı Kerîm'in gönderiliş amacı insanların dünya hayatını düzene koymak ve iyi bir dünya hayatından sonra ebedî saadeti sağlamaktır. Bu manada bu sure, Allah'a karşı hamd ve duâ etmeyi, O'na yönelmeyi içerir. Ayrıca dünyada iyi olanların yolunda olmanın önemi vurgulanırken, buna karşın Allah'ın buğz ettiği kişilerden uzak olmak gerekliliğinin ehemmiyetine işarette bulunur.²²⁶

A'raf suresinde anlatılan konular hakkında yapılacak dikkatli bir inceleme bu sure ile En'am suresinin hemen hemen aynı zamanda, yani Hz. Peygamber'in Mekke'de geçen hayatının son yıllarında nazil olduklarını gösterir. Ancak hangisinin daha önce geldiği kesin olarak bilinmemektedir. Her halükârda, En'am ve A'raf surelerinin ele aldıkları konular ve anlatım biçimleri arasındaki benzerlik, bu iki surenin de aynı döneme ait olduklarını açıkça ortaya koymaktadır.²²⁷ İkisi de aynı tarihsel arka plana sahip olduklarından, özellikle iki sure arasında toplumun eğitilmesi noktasında benzer yanların olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Din eğitimi açısından iki surede de benzer yaklaşım ve üslup tarzlarına şahit olmaktayız. Özellikle toplumların değişimleri noktasında vahyî eğitimin toplum nezdindeki değeri bakımından A'raf suresi, din eğitimcileri açısından kayda değer birçok konu başlığı ve yaklaşım tarzı barındırmaktadır.

Müfessirlerin genel yaklaşımına göre surenin ana konusu, dikkat çekici bir üslupla, Hz. Muhammed'e gönderilen ilâhî tebliğe çağrıdır. Bu, Hz. Peygamber'in Mekkelilere yaptığı uzun süren nasihatleri neticesinde, onlar üzerinde bir tesir görülmemesi nedeniyledir.²²⁸ Hatta onlar, Peygamber'in davetine karşı adeta sağır bir kulak kesilmişler ve o kadar inatçı, o kadar vurdumduymaz olmuşlardı ki, neticede Hz. Peygamber'e, yalnızca Mekkelilerle uğraşmayı bırakıp başka insanlara da yönelmesi emrolunmuştur. Bundan dolayı Mekkelilere İlahî daveti

²²⁶ Karaman, vd., *Kur'an Yolu*, ss. 4-5.

²²⁷ Ebu'l-A'la el-Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, (trc. Komisyon), İnsan Yayınları, C. III, İstanbul, 1997, s. 341.

²²⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru İbn Kesîr*, C. II, s. 432.

kabul etmeleri için sürekli çağrıda bulunulmasının yanında, daha önceki kavimlerin, peygamberlerine karşı takındıkları yanlış tavırlarının sonuçları sert bir dille anlatılarak, bu hususa dikkatleri çekilmektedir. (O vakitte Hz. Peygamber Mekke'den hicret etmek üzereydi.) Hitabın sonuç bölümü, Hz. Peygamber'in ileride kendileriyle ilişkiler içinde olacağı Ehl-i Kitab'a yöneltilmektedir. Bu, hicret vaktinin artık yaklaşmakta olduğunun, 'mesaj'ın öncekilerde olduğu gibi sadece kendi kavmine münhasır kalmayıp bütün insanlığa yayılacağına ifadesi idi.²²⁹

Bu çerçevede 'nasihat etme', var olan güzelliklerin başkalarına ulaşması adına çaba sarf etme bu surenin rehberliğinde bir din eğitimi konusu olarak dikkat çekmektedir. Nitekim irşat ve tebliğ vazifesi her ne kadar genel yaklaşımla daha çok İslam'ın cihat boyutunu ilgilendiren bir yöne sahipse de, din eğitimcileri açısından irşat ve tebliğ aynı zamanda toplumların ve nesillerin ıslahı adına girilen bir eğitim hareketidir.²³⁰

Yahudilere hitap edildiğinde, onların peygamberlik müessesesine karşı münafıkça tutumlarının sonuçlarına işaret edilmektedir. Çünkü onlar sözle Hz. Musa'ya inandıklarını söylüyorlar, yalandan ibadet ediyorlardı. Ancak gerçekte onun öğretilerine karşı gelerek itaatten kaçınıyorlardı. Bütün bu tavırlarının neticesi olarak, alçaklık ve rezillikle suçlandılar. A'raf suresinin ele aldığı ve daha çok önceki toplumların kıssalarını ele aldığı bu bölümler, örneklem bir metot olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim akılda kalması bakımında hem çocuk hem de yetişkin eğitimlerinde kullanılan hikâye ile anlatma²³¹ en etkili metotların başında gelmektedir ki Kur'an'ın genel üslubu gibi A'raf suresinde de bu üslup kullanılmıştır.

Surenin sonunda, Hz. Peygamber ve ona uyanlara, İslam'ın tebliğ vazifesini hikmetlice yapabilmeleri için bazı talimatlar verilmektedir. Bunların en önemlisi; muhaliflerin tahriklerine karşılık verme konusunda, kendilerini tutma ve sabretme hususudur. Ayrıca, hislerin etkisiyle, hedeflerine zarar verecek herhangi bir yanlış adımın atılmaması da tavsiye edilmektedir.²³²

Muhaliflerin galeyanına gelmeden, dinin emrettiği şekilde hareket etme, Hz. Peygamberi kendisine rehber edinmiş her din eğitimcisinin özenle vurguladığı bir metot olarak karşımıza çıkmaktadır. Tezimizin ilerleyen başlıklarında, biz bu hareket tarzını pozitif özelliklerin geliştirilmesi alt başlığı altında işlemeye gayret ettik. Bu yaklaşım, hem karşı

²²⁹ En-Nesefi, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, C. III, s. 462.

²³⁰ Ömer Faruk Söylev, "Yerleşik İrşat Usullerini Uygulamada Ortaya Çıkan Sorunlar ve Dinî Danışma ve Rehberlik Üzerine Bir İnceleme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 1, 2013, ss. 179-202.

²³¹ M. Zeki Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, Nobel Yayınları, Ankara, 2009, s. 11

²³² Muhammed Mahmud Hicazi, *Furkan Tefsiri*, İlim Yayınları, C. II, İstanbul, tsz. s.281.

tarafın hamlelerini boşa çıkarmada bir davranış şekli hem de din eğitiminde bir ilke olarak yılmamayı ve her şartta vazifeyi yerine getirmeyi önceleyen bir içsel teşvik gayretidir.

2.1. On Kök Değer Bağlamında A'raf Suresinin Değerlendirilmesi

Değer kavramı, felsefe başta olmak üzere psikoloji, teoloji, sosyoloji ve sosyal bilimler sistemi içinde ele alınan konulardandır. Ferdi planda ele alındığında değer, kişinin yaşama hedeflerini belirleyen ve yaşamı boyunca ona yol gösteren inançlar ve tutumlar bütününden oluşmaktadır. Çoğu insan, sahip olduğu bu değerler manzumesi gereğince hareket eder. Bu doğrultuda değerler; bireyin yaptığı tüm eylemleri, yapmak isteyip de yapamadığı davranışları ve diğer insanların sergilediği yaklaşımları değerlendirmeye yönelik işlem ve süreçlerin tümüne denilmektedir. Ahlak açısından değer kavramına gelince, bu da, bireyin kendini ve diğer insanları tanımlamak ya da değerlendirmek için tasarladığı ölçütleri içermektedir. Bu yaklaşımlar çerçevesinde denilebilir ki değer, toplumun varlığının devam etmesini sağlayan unsurlardan ve inşa edilen yapı taşlarından müteşekkildir. Bununla beraber değerler, toplumun ruhuna uyacak tarzda oluşturulan olgular bütününe ifade etmektedir.²³³

Çağın ve teknolojinin ilerlemesi, zamanla toplum içindeki nesillerin ahlaki bakımdan gerilemesine sebep olmuştur. Elde edilen gelişme, veri ve getirilerin insanlar arasında ilerleme yerine, eğlencede kullanılması ve beraberinde ahlakî ilerlemelerle desteklenmemesi neticesinde, manevi tefessüh, anlamsızlaşma, bağımlılıklar ve önyargıları getirmiştir. Daha sonraki safhalarda ise şiddet, sosyal sorunlar ve insanlar arası saygıda azalma gibi problemleri beraberinde getirmiştir. Öyle ki bu problemler başta Avrupa ülkeleri olmak üzere birçok ülkede, sorunların giderilmesi adına, ahlakî açıdan çarelerin aranmasına sebep olmuştur.²³⁴ Bu bağlamda çocuklara bilgi ile beraber insan olmanın erdemleri, iyilik, yardımseverlik, sevgi, saygı, toplumsal normlar çerçevesinde yaşama gibi değerlerin verilme gereği ortaya çıkmıştır.

İnsanlara değer kazandırmada başlıca araç olarak aile, okul, dini grup ve beraberlikler, televizyon ve diğer sosyal iletişim araçları bir vasıta olarak belirlenmiştir. Bunlar arasında okul hariç diğer alternatiflerde, formal bir değer eğitiminin verilmesi pek mümkün görülmemiştir. Bununla beraber genel kanıya göre bu sürece kadarki dönemde, bazı değerlerin verilmesi daha çok aile, dini gruplar, televizyon ve akran grupları vasıtasıyla sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak bu vasıtalarda meydana gelen bazı sorunlardan dolayı, ahlakî

²³³ Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010, s, 24; Mehmet Yazıcı, “Değerler ve Sosyal Yapıda Değerlerin Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 24, S. 1, 2014, s. 209.

²³⁴ Mustafa Önder, *Din ve Temel Değerler*, Değerler Eğitimi Sempozyumu Bildiri Özetleri, 26-28 Ekim 2011, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, ss. 164-165.

değerlerin istendik davranışlara vesile olacak kadar işlevsel hale gelmemesi, bu değerlerin okullar vasıtasıyla verilmesi fikrini öne çıkarmıştır.

Sosyalleşme ve değer kazandırmada etkili bir araç olan okullarda bireyin, istendik özellikleri kazanması amaçlanmaktadır. Çünkü okullar resmi eğitim kurumlarıdır ve eğitim-öğretim görevini programlarla gerçekleştirmektedirler. Bu durum okullarda değer öğretiminin planlı bir biçimde yapılmasını zorunlu kılmaktadır.²³⁵

Toplumsal sorun ve bu sorunun nasıl giderileceği noktasındaki süreç belirlendikten sonra sıra hangi değerlerin verilmesi gerektiğine gelmiştir. Belirlenecek değerlerin hem milli manevi hem de evrensel ve insanî değerlere mutabık olması önemi ortaya çıkmıştır. Bu meyanda okullarda verilmesi gerekli olan on kök değer üzerinde bir konsensüs sağlanmıştır. Ülkemizde daha çok Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi bağlamında verilmeye başlanan değerler eğitimi, genel anlamda on başlık altında işlenmeye gayret edilmektedir. Bunlar Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın 18 Temmuz 2017 tarihinde "Müfredatta Yenileme ve Değişiklik Çalışmalarımız Üzerine" başlığıyla yayınladığı bu bildirisinde ele alınarak belirlenmiştir. "Değerler Eğitimi" ne ilişkin "on kök değer" "adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik" olarak beyan edilmiştir.²³⁶

Çalışmamızın bu bölümünde A'raf suresini, bu on kök değer açısından irdelemeye gayret edeceğiz. Sure içindeki değerler ile ilgili ayetleri mümkün olduğunca on kök değer

²³⁵ Gökhan Izgar - Ömer Beyhan, "Değerler Eğitimi Programının İlköğretim Okulu 8. Sınıf Öğrencilerinin Demokratik Tutum ve Davranışlarına Etkisi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 13, S. 29, Haziran, 2015, ss. 439-470.

²³⁶ Yakup Topal, "Değerler Eğitimi ve On Kök Değer", *Mavi Atlas*, C. 7, S. 1, 2019, ss. 245-254. Bu gelişmelere binaen 2018 yılında yapılan güncellemeler neticesinde DKAB öğretim programlarında farklı sınıf kademesine ait ünitelerde adı geçen kök değerlere yer verildiği görülmektedir. Bu bağlamda MEB tarafından hazırlanan 4-8. Sınıflar DKAB Öğretim Programında 7. sınıfta yer alan "Ahlaki Davranışlar" ünitesinde çocuklara kazandırılması gereken ahlaki değerler belirtilmiştir. Okulda yapılan öğrenme-öğretme süreci sonucunda öğrencilerin "adalet", "dostluk", "dürüstlük", "öz denetim", "sabır", "saygı", "sevgi", "sorumluluk", "vatanseverlik" ve "yardımseverlik" in ne demek olduğunu örneklerle açıklaması, bu davranışın bireylerin ve toplumların gelimine nasıl bir katkı sunduğunun bilincinde olması ile tutum ve davranışlarında belirtilen değere göre ölçülü olmaya özen göstermesi hedeflenmektedir. Aynı şekilde on kök değerlere ortaöğretim DKAB öğretim programında da yer verilmiştir. Programın giriş kısmında yer alan "değerlerimiz" başlığında on kök değerlerin ismi sıralanmış ve bu değerlerin öğrencilere kazandırılmasının ehemmiyetinden bahsedilmiştir. Bu bağlamda ortaöğretim programı 9. sınıfta yer alan "Gençlik ve Değerler" isimli 4. ünite ve 10. sınıfta yer alan "Ahlaki Tutum ve Davranışlar" isimli 4. ünite adı geçen kök değerlerden bazıları ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Her iki sınıfta belirtilen ünitelerde gençlerin kişiliklerinin şekillenmesinde dini ve ahlaki değerlerin öneminden bahsedilmekte, İslam ahlakında övülen ve yerilen değerlerin neler olduğu hakkında ilgili ayet ve hadislerden haberdar olmanın öneminden söz edilmektedir. Bkz. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*, Ankara 2018, s.33; *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9, 10, 11 ve 12. Sınıflar)*, Ankara 2018, s.3, 13, 18-23.

kendi başlığı altında incelemeye ve yorumlamaya gayret edeceğiz. Bununla beraber başka başlıklar altında ele aldığımız bazı toplumsal gereklilikleri de aynı şekilde on kök değer bağlamında ele almaya çalışacağız.

2.1.1. Sorumluluk

Sorumluluk, üstüne aldığı herhangi bir işten ötürü kendisine sorulduğunda cevaplamakla yükümlü kişinin niteliği şeklinde tarif edilmektedir. Diğer bir deyimle sorumluluk, kişinin üzerine aldığı her şeyden hesap vermeye hazır olması²³⁷ demektir. Bu durumda, ‘Sorumluluk, bireysel olarak mı yoksa toplumsal olarak mı yapılan bir kavramsallaştırmadır?’ sorularının yanıtlanması gerekmektedir. Bazı toplumlarda, sorumluluk duygusunu perçinleyen hesap verme mekanizmasını ayakta tutan, din ve dine bağlı gelişmiş kurumlar iken, bazı toplumlarda ise bireyin içinde yaşadığı toplumun kendisidir. Burada önemli olan, bireyi ister kendisine karşı ister içinde yaşadığı aile ve topluma karşı bir sorumluluk almaya itecek güçtür. Hâlihazırda tanımlanan sorumluluk kavramsallaştırması, bireyin ve toplumun içinde yaşanan kültürün çizdiği çerçeve kapsamında, birbirleri ile yaptığı iki taraflı adı konulmayan gizli bir sözleşmeye karşılık gelir. Ancak bu sözleşme, herhangi bir uzlaşmazlık durumunda yalnızca bireyi yükümlü kıldığından, aynı zamanda sınırlı bir sorumluluk durumunu ifade eder.²³⁸

Kur’an açısından mesuliyet, Yüce Allah’ın insanı yaratırken, insanın var oluşundaki hedef ve gayeye dayanır. Zira Kur’an’a göre insan, başıboş yaratılmış bir varlık değildir.²³⁹ Başka bir ayet, “Zerre kadar hayır işleyen karşılığını; zerre kadar şer/suç işleyen de yine aynı türden karşılığını görecektir”.²⁴⁰ İnsan boş yere eğlence olsun diye değil, bir hikmete bağlı olarak yaratılmıştır. Öldükten sonra Yüce Allah’ın huzuruna çıkacak olan insan, yaratılış gayesine uygun davranıp davranmadığının, sorumluluklarını ve yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğinin hesabını verecektir. Kur’ân-ı Kerim, ahiret gününde her bireye tek tek yaptıklarının ve yapması gerekip de yapmadıklarının hesabını sorma esası getirmiştir. Böylece ‘bireysel sorumluluk duygusu ’nu yerleştirmiştir. Kimse diğer kimsenin günahını yüklenemez. İnsan için çalıştığının karşılığında başka bir şey yoktur. İnsanın yaptığı amelin karşılığı mutlaka görülür. Hiç kimse başkasının işlemiş olduğu günahı dolaylı yargılamaz. İnkâr eden yahut bir günah işleyen kimsenin bu yaptıklarının günahını bir başkası değil,

²³⁷ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1989, s. 379; Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu / Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1992, s. 1328.

²³⁸ Urungu Akgül, “Kurumsal Sosyal Sorumluluk” Kavramına Sosyal Antropolojik Bir Yaklaşım”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Dergisi*, S. 24, 2006. ss. 95-114.

²³⁹ Kıyamet, 75/36.

²⁴⁰ Zilzal, 99/7-8.

kendisi yüklenir. Esas olan sorumluluğun bireyselliğidir.²⁴¹ Dikkat edilirse ayette sorumluluk duygusu ve sorumluluğun bireyselliği prensibi, ahiretle özdeşleştirilerek sunulmaktadır. Bununla ahiret inancının sorumluluk duygusu üzerindeki tesiri vurgulanmaktadır.²⁴²

A'raf suresinde geçen “Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de gönderilen peygamberleri de mutlaka sorguya çekeceğiz!”²⁴³ ayetini tefsir babında müfessir Semerkandî şöyle bir yaklaşım sergilemektedir: “Bu ayetten anlaşılmaktadır ki Yüce Allah, bütün milletlere peygamber göndermiştir. Peygamber göndermediği hiç bir toplum yoktur. Peygamber gönderdiği milletlere kıyamet günü bunun hesabını soracaktır. Zira Yüce Allah verdiği nimetlerin bilincinde ve sorumluluğunda olan kullarını mükâfatlandırarak; nankörlük edenleri de yargılayacaktır. Yüce Allah'ın, kıyamet günü peygamber gönderdiği milletlere ve peygamberlere yukarıda geçtiği şekilde sorular sorması, hâşâ cevaplarını bilmemesinden değil, kendilerinin itirafta bulunup üzerlerindeki delilin sağlam çıkmasından kaynaklanmaktadır. İnanmayanlar kendi aleyhlerine itirafta bulunduktan sonra, artık özür beyan edemeyecekler ve yaptıklarına karşılık lâıyk oldukları cezayı göreceklerdir.”²⁴⁴

Burada hem peygamber gönderilen milletlerine hem de gönderilmiş olan peygamberlerin sorgulanması, kişilerin sorumluluk noktasında görevlerini ifa edip etmedikleriyle alakalıdır.²⁴⁵ Nitekim din eğitiminde de durum buna benzer bir çerçevede ele alınmaktadır. Buna göre eğitim veren öğretmen veya aile bireylerinden beklenen asıl davranış, eğitim konusu olan davranışın eğitim verilen kişide bir haslet haline gelip gelmediğinin kontrol edilmesiyle nihayete erdirilir. Nitekim değişik yaş grupları arasındaki bireyler ve gençler üzerinde yapılan araştırmalarda, evde yapılan dinî eğitim, uygulamalar ve dinî tecrübeler fazlalaşıp takibi sıkı tutuldukça, bu birey ve gençlerin dinî duygu ve davranış düzeylerinin yükseldiği tespit edilmiştir.²⁴⁶

Din eğitimcilerinin sorumluluk bilincine yaklaşımları, tefsir bilginlerinden farklı olarak biraz da bu duygunun pedagojik açıdan irdelenmesiyle alakalıdır. Temelde sorumluluk bilinci İslam'ın yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilmesine rağmen, din eğitimcilerin bu duygunun kimlere, hangi yaş aralığındaki kişilere ne boyutta uygulanacağına da değinmeleri, onları farklı kılmaktadır.

²⁴¹ İbrahim Sürücü, *Kur'an'da Pozitif Psikoloji*, Lorya Yayınları, Van, 2019, s. 84.

²⁴² Kasapoğlu, *Kur'an'da Ahlak Psikolojisi*, ss. 5-6.

²⁴³ A'raf, 7/6.

²⁴⁴ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkandî, *Tefsiru'l Kur'ân*, Daru'l Ulum, C. II, Mısır, 1975, s. 379.

²⁴⁵ Ebu Mansur Muhammed bin Muhammed bin Mahmûd El-Mâtürîdî, (ö. 333/944), *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Daru'l Kutubi'l İlmiyye, C. III, Beyrut, 2006, s. 371.

²⁴⁶ Mehmet Emin Ay, “Aile Ortamında Yerine Getirilen İbadetlerin Çocuk Üzerindeki Etkileri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 1994, ss. 163-170.

A'raf suresinde din eğitimi bağlamında sorumluluk mevzusu altıncı ayette ele alınarak işlenmiştir. Bu ayet, “kendilerine vahyi bilgi verilen kişilerin ister vahyi alan (peygamber) olsun ister vahyin ulaştığı kişiler olsun sorguya çekileceklerinden”²⁴⁷ bahsetmektedir. Bu yaklaşım din eğitim ve öğretimi açısından bir yol haritası çizerken, kendilerine bir bilginin ulaştığı kişilere, bu bilgilerin gereği gibi davranma zorunluluğu getirir ki bu da, Kur'an'ın literal beyanında sorumluluktur. Burada sorumluluk bilinci ele alınırken, hesap verilebilirliğin şartı olarak vahyi bilginin ulaşması gerekliliğinin öne sürülmesi dikkate değerdir. Bu durum, sorumluluğun bir bilgiye dayandığını ve aynı zamanda toplum içinde sorumluluk bilincini yerleştirmenin de bir eğitimle mümkün olacağını gösterir. Nitekim eğitim bilimcilerinin genel yaklaşımına göre bu bilinç, aileden başlanarak kademeli olarak bireye kazandırılabilir bir boyuta sahiptir. Daha önceleri okullarda bir süreç olarak verilen bu davranış şekli, artık özgün eğitim sistemi içinde ‘değerler eğitimi’ alt başlığı altında kazandırılmaya çalışılmaktadır.²⁴⁸

Çocuğa verilecek sorumluluk bilinci eğitiminin aileden başlanarak verilmesi gerekliliğine değinen eğitimciler, aileyi, çocuklara bazı değerlerin öğretileceği ilk basamak olarak görmektedirler. Nitekim aile hem bireylerin eğitildiği mekân hem de bireye kimlik kazandırılan ilk durak konumundadır. Ahlak, dil, kültür ve toplumsal değerler burada öğrenilir. Bu bakımdan aile, bir eğitim kurumu olarak addedilmiştir. Öyle ki başarılı insanların hayatlarına bakıldığında, bunların ekseriyetinin sorumluluğunu yerine getiren aile ortamlarından geldiği görülmektedir.²⁴⁹

Din eğitiminde sorumluluk bilincinin çocuklar üzerinde uygulanma sürecindeki yaklaşımı, ilk önce bu çocukların bünyesel olarak buna hazır olup olmadıklarıyla da ilgilenir. Bu manada anaokulu çocuklarında sorumluluk bilinci, anne baba açısından bir beklentisizlik süreci olarak alıntılanabilir. Buna karşı aynı dönemde çocuğa bu duygu verilmesi gereklidir. Anaokulu sürecinde verilen bu duyguların geri dönüt zamanı daha çok çocuğun oyunla somut davranışları birbirinden ayırmaya başladığı ilkökul çağıdır.²⁵⁰

Sorumluluk bilinci gibi bazı duyguların çocuğa verilme şekline de değinen din eğitimcileri, bu duyguların ‘Din Eğitimi’ çerçevesinde verilirken takınılacak tavrın önemine de dikkat çekmişlerdir. Bu manada her çeşit eğitim gibi din eğitimi de hoşgörü ortamında, baskısız, kaba kuvvetten uzak bir ortamda uygulandığında kişinin mutluluğunu artıran bir

²⁴⁷ A'raf, 7/6.

²⁴⁸ İzgar, *Değerler Eğitimi Programının İlköğretim Okulu 8. Sınıf Öğrencilerinin Demokratik Tutum ve Davranışlarına Etkisi*, ss. 439- 470.

²⁴⁹ Abdullah Özbek, “Ailede Dini Sorumluluk Eğitimi”, *Aile ve Eğitim İlmi Çalışma Çalıştayı*, İstanbul, 2010, s. 320.

²⁵⁰ Ahmet Koç, “Okul Çağı” Çocuklarının Ailede Din Eğitimi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 17, 2008, ss. 145-176.

yöne sahiptir. Bu tür durumlarda Allah inancı ve sevgisi, zor eğitim alan bireyler için güç alacağı bir dayanak olur.²⁵¹ Bundan dolayı din eğitimi; acı veren, baskıcı, sindirici ve onur kırıcı hareketler ve eziyetlerden uzak bir şekilde bireylere kazandırılırken, onların gurur, onur ve öz benliklerinin kırılmasına da mahal verilmemelidir.

Aile ortamlarında, sosyal çevrede kazandırılması gerekli olan sorumluluk bilincinin aynı zamanda okul ortamlarında verilmesi gerekliliği ‘on temel değer’ bağlamında müfredat içinde de verilmeye çalışılmaktadır. Eğitim bilimcileri tarafından da desteklenen bu yaklaşıma göre “Aşkın düşünce alanı ile bağlantısını koparmış bir eğitim, insan yaşamının anlamı hakkında söyleyecek önemli hiçbir şeyi olmayan” bir eğitimidir.”²⁵² Bu eğitimin okullarda verilmesi meselesine değinen konunun bilginleri, “Değerler eğitimi, okul içerisinde öğrencilerin pedagojik yönlerini besleyen; pozitif ve ahlak bakımından ilerlemelerini sağlayan, olumlu sosyal ilişkiler geliştirmelerini destekleyen ve hatta akademik başarılarının geliştirilmesini de içeren kapsamlı bir süreçtir.”²⁵³ Bu süreç, okula gelen her bireye, diğer değerler ile beraber hem kendisine, hem topluma, hem de aileye karşı sorumluluk bilincini kazandırmayı da kapsamaktadır.²⁵⁴

Bu manada sorumluluk bilinci gibi duygu ve davranışların kazandırılması sürecinde bireylere görev vermek kadar, o görevlerin takip edilmesi de o kadar önem arz etmektedir. Nitekim sorumluluğun o bireyde huy olarak kalması ancak bu takiple mümkün olabilmektedir.

Din eğitimi çalışmacılarına göre sorumluluk bilincinin bireylerde istendik bir durumda ortaya çıkması için bu davranışın uzman ellerle veya bilimsel verilerle yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu anlamda makro planda bu davranışın kazandırılması için özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı ve Kültür Bakanlığı gibi devlet kurumlarının önderliğinde yapılmasının çok daha isabetli olacağı fikri ön plana çıkmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı, yapageldiği din eğitimi planlaması çerçevesinde alanın uzmanlarını eğitici olarak kullanabilir, bölgesel düzeyde seminerler yaparak, ailelerin çocuklarına sağlıklı bir din eğitimi için katkı sağlayabilir. Bunun yanında okul-aile işbirliğine önem vererek, okul, anne-baba-çocuk ilişkilerine dair anne-babaya destek olacak programlar düzenleyebilir.²⁵⁵ Nitekim anne-

²⁵¹ Atalay Yörükoğlu, “Ruh Sağlığı, Ahlak Değerleri ve Din Eğitimi” *Türkiye I. Din Eğitimi Semineri*, 23-25 Nisan 1981, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, s. 214.

²⁵² Mustafa Girgin, *Pedagojik Değerler*, Vize Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 43.

²⁵³ Girgin, *Pedagojik Değerler*, s. 44.

²⁵⁴ Özbek, *Ailede Dini Sorumluluk Eğitimi*, s. 325.

²⁵⁵ Söylev, *Yerleşik İrşat Usullerini Uygulamada Ortaya Çıkan Sorunlar ve Dinî Danışma ve Rehberlik Üzerine Bir İnceleme*, ss, 179-202.

baba ve diğer paydaşların eğitilmesinin, çocuk karşısında söz ve fiilleri birbiriyle çelişmeyen ebeveynlerin oluşmasına²⁵⁶ katkı sağlayacağı aşikârdır.

Bireye sorumluluk bilinci gibi bazı değerlerin kazandırılması için okul, aile ve diğer resmi kurumların birer paydaş olarak ele alınıp işbirliğinde buluşturulması, A'raf suresinde işaret edilen 'bilginin bireye kazandırılması' temel yaklaşımına aykırı değildir. Nitekim on kök değerlerin okullarda öğretilmesi gerekliliğine değinen bilim insanlarının saydıkları bu değerlerden biri de sorumluluk bilincidir.²⁵⁷

2.1.2. Dürüstlük

Dürüstlük, etimolojik bağlamda, doğruları beyan etmek, içten, güvenilir ve sadakatli olmak anlamlarında kullanılmaktadır. Dürüstlük, kelime olarak içtenlik, doğruluk, açıklık gibi bireysel özelliklerine sahip olan insanların bir vasfı olarak temayüz etmektedir.²⁵⁸ Nitekim bu vasıfların karşısına yalan, hile, düzenbazlık gibi olumsuz eylemler konuşlanmıştır. Dürüstlük hem birey hem toplum açısından güvenilirlik, içtenlik, kibarlık, tutarlılık, affedicilik ve adalet gibi anlamları bünyesinde barındırırken; aksi olan durumda, içeriğinde, yalan, aldatma, kapalılık ve art niyeti barındırır.²⁵⁹

Değerler eğitimi bağlamında hem yetişkinlere hem de çocuklara olumsuz davranışlarını istendik yöne çevirecek bazı kavramların benimsetilmesi hedeflenir. Bunlar, on kök değer olarak da ele alınan saygı, eşitlik, adalet, sorumluluk, hoşgörü, işbirliği, yardımseverlik, paylaşma, vatanseverlik, samimiyet ve dürüstlüktür. Bu bakımdan bir noktada insan davranışlarını şekillendirmenin ve anlamlandırmanın yolu dürüstlük kavramından geçmiş olmaktadır.²⁶⁰

Kur'an, değişik surelerde doğruluk ve dürüstlük konusundaki ayetlerle insanları sıratı müstakim olan çizgiye davet ederken, genel manada yalandan ve aldatmadan uzak durmayı tavsiye etmektedir.²⁶¹ Aynı şekilde Hz. Peygamber de bir hadisinde, "Bizi aldatan bizden değildir"²⁶² buyurarak dürüstlük ve doğruluğun din açısından önemine vurgu yapmaktadır.

²⁵⁶ Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, ss. 159-167.

²⁵⁷ Daha geniş bilgi için bkz.: Thomas Lickona, *Education For Character: How Our Schools Can Teach Respect And Responsibility*, Bantambooks, New York, 1992, s. 43; Abraham Maslow, *Dinler, Değerler ve Doruk Deneyimler*, çev. H. Koray Sönmez, Kuraldışı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 71.

²⁵⁸ Remzi Öncül, "Doğruluk", *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, C. 1, İstanbul 2000, s. 338.

²⁵⁹ Ebu'l-Hasan el-Maverdi, *Yüce Hedefler Kitabı*, ed. Çalışkan, Yaşar, çev. Ahmet Cevdet Efendi, Bergamalı, Büyüyenay Yayınları, 2. Bsk., İstanbul, 2013, ss. 507-516

²⁶⁰ Abdullah Yalnız – Yusuf Yıkılmaz, "Değerler Eğitimi Kavramı Olarak Dürüstlük ve Dürüstlük Ölçeği (DÖ) Türkçe Formu, Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 34, 2018/2, ss. 649-666.

²⁶¹ Bkz.: A'raf, 7/181; Bakara, 256; En'am, 115; Şuara, 84; Ahzab, 8; Kamer, 55.

²⁶² Müslim, İman, 164.

A'raf suresinde geçen bir ayette doğruluğa şu şekilde değinilmektedir: “Biz onların çoğunda, sözünde durma diye bir şey bulmadık. Ama gerçekten onların çoklarını yoldan çıkmış kimseler bulduk”.²⁶³ Burada sebep sonuç şeklinde bir hakikate işaret edilerek, sözünde durmayıp dürüstlükten ayrılan insanların veya toplumların, hakikat yolundan ayrılacaklarına vurgu yapılmaktadır. Elmalı, bu ayetle ilgili yaptığı tefsirinde, burada verilmek istenen mesajı, “dürüst olmayanların, hakikatler anlatıldığı zamanlarda bile inat ederek, kendilerine dünya menfaati sağlayan yalancılıklarının peşinden koşarlar. Bundan dolayı da Allah onların kalplerini mühürlemektedir”²⁶⁴ şeklinde açıklamaktadır.

Mevzu ile alakalı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi kitaplarında genişçe bir yer verilerek değerler bağlamında dürüstlük konusu, hem hikâye hem ayet hem de hadislerle desteklenerek işlenmeye gayret edilmiştir. Örneğin, öğrenme alanında verilen değerler bağlamında güvenilirlik, sorumluluk, sevgi ve saygı, dayanışma, kardeşlik, hoşgörü, bağımsızlık ve doğruluk olarak ele alınarak işlenmiştir.²⁶⁵ 5. Sınıf DKAB kitabı, dördüncü ünite içerisinde de “Kur'an ve Yorumu” öğrenme alanında yer alan “Kur'an'ın Açıklayıcılığı ve Yol Göstericiliği” konusunda 11. etkinlik içerisinde verilen şiir “Allah Sevgisi” başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında Allah sevgisi ile birkaç değer arasında bağ kurulmuş onlardan biri de, dürüstlük olarak irdelenmiştir.²⁶⁶

A'raf suresinde yer alan diğer bir ayette, “Yarattıklarımızdan, hakka sarılarak doğru yolu gösteren ve hak ile adaleti gerçekleştiren bir topluluk vardır.”²⁶⁷ buyrulurken, emr-i bi'l ma'ruf ve nehy-i ani'l münker'in kapsama alanında “dürüstlüğün” de olduğu gösterilmektedir. Bu bağlamda denilebilir ki toplum içinde bir değer olarak dürüst yaşayan kişilerin “dürüst” olmaları onlara yetmemekte, Kur'an bu manada bu kişilere doğruluğu anlatma ve yayma görevi de vermektedir. Bununla beraber Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi kitabında dürüstlüğün bir vazife olduğuna değinirken kişilerin dürüstlüklerinden asla taviz vermemeleri gereğine de vurgu yapılmaktadır. Bu meyanda dürüst ve doğru sözlü insanların aleyhlerine bile olsa bundan vazgeçmemeleri gereğine değinilmektedir.²⁶⁸

A'raf suresinde dürüstlüğün üç ayrı merhalesine değinilirken verdiğimiz ilk ayette dürüst olmanın gereği ve dürüst olmayan kişilerin düçar oldukları belalar dile getirilir. İkinci merhalede doğru ve dürüst davranan iman ehlinin bu doğrulukları anlatmaları üzerinde durulur. Burada “dosdoğru olan Allah'ın ayetlerinin yalanlanmaması” gereğine işaret vardır.

²⁶³ A'raf, 7/102.

²⁶⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. II, s. 341.

²⁶⁵ Komisyon, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2018, s. 77.

²⁶⁶ Komisyon, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, s. 45.

²⁶⁷ A'raf, 7/181.

²⁶⁸ Komisyon, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, s. 62.

Nitekim ayet, “Ayetlerimizi yalanlayanlara gelince, biz onları bilemeyecekleri bir yerden yavaş yavaş felakete götüreceğiz.”²⁶⁹ Bu ayette geçen “istidrac” kelimesini Yüce Allah’ın ayetlerini yalanlayarak dürüstlükten çıkanları derece derece alçaltacağını ve sonunda onları helak edeceğini bildirmektedir. Bununla beraber Kur’an, doğruluk ve dürüstlükte ısrar edenleri mükâfatlandıracağını da belirtmektedir.

Değerlerler eğitimi çerçevesinde konuyu işleyen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi kitaplarında dürüstlüğün Allah tarafından muhakkak bir şekilde mükâfatlandırılacağına değinilmiştir. Kitapta dürüst olanların mükâfat; yalancıların da cezaya çarptırılacağı gerçeği, ayet ve hadislerle örnek verilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre iyiler hem dünya hem ahirette Cennete; kötü olanlarında hem dünya hem de ahirette rezil olacaklarına değinilmiştir.²⁷⁰

2.1.3. Adalet

Kelime olarak, eşitlik, vasat yol, haktan yana olma, doğru hüküm verme, her şeyi yerli yerine koyma, ifrat ve tefritten uzak kalma, bir şeyi dengede tutma ve dengede olma, tartma ve hakka riayet²⁷¹ anlamalarında kullanılan adalet, aynı zamanda hak ve hakka uygunluk, hakkı gözetme, doğruluk, insaflı olma, herkese hak ettiğini verme gibi anlamlarda da kullanılmaktadır.²⁷²

Terim anlamında adalet kavramını, borcunu vermek, alacağını istemek, görevini yerine getirmek ve hakkını almak olarak tanımlayan Rağıb el-İsfahanî’ye göre bir noktada emanetleri yerine getirmek, iman etmek, farzları işlemek, insaflı olmak, zulmü terk etmek, her şeyin hakkını vermektir. Ahlak açısından hem ferdi hem içtimai yapıda dirlik ve düzenliği, hakkaniyet, eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan erdemler bütünü olarak irdelenirken; Fikhî yaklaşımlara göre adalet, büyük günahları işlemekten beri durma, küçük günahlarda ısrar etmeme ve dinin çizdiği hak hukuk çerçevesi içinde yaşayarak zarara uğratmayan ve zarara da uğramaya razı olmayan fertler demektir.²⁷³

Kur’an’da adalet kavramı, genel manada emir sığıyla kullanılmış olup, bir farz olarak iman edenlere emredilmiştir. Öyle ki Kur’an’da yer alan bir ayet Yüce Allah’ın adaleti

²⁶⁹ A’raf, 7/182.

²⁷⁰ Komisyon, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, ss. 77-78

²⁷¹ Cafer Ateş, “*İslam İnancında İlahi Adalet Kavramı*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2004, s. 4.

²⁷² Fatma Genel Uğuzman, “*Kelamda Adalet Kavramı*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, s. 13.

²⁷³ Ateş, “*İslam İnancında İlahi Adalet Kavramı*”, s. 4.

emrettiğini²⁷⁴ belirterek adalet sisteminin, hem sosyal hem de ferdi planda ne kadar önemli olduğuna dikkat çekmiştir.

A'raf suresinde adalet hasletinin fert planında herkeste bulunması mecburi bir duygu veya hareket olarak beklenmediğini görmekteyiz. Nitekim bütün fertlerin mutlak manada adaletli olmaları ve adalete riayetleri, fertlerin kişilik yapıları mucibince imkânsız bir meseledir. Ama toplum açısından bakıldığında en azından belli bir kesimin adalet üzere olmaları önemsenmiştir. Bu anlamda Kur'an, A'raf suresinde yer alan iki ayette topluluklardan bahsederken, adalet kavramını kullanmaktadır. Mealen: "her toplum içinde adaletli bir grubun var olması gerekliliğine" işarette bulunulmuştur. Bunlardan birinci ayet, tarihteki örnek peygamber kıssalarından olan Hz. Musa'nın kavmiyle ilgilidir: "Mûsâ'nın kavminden (insanları) hak ile doğru yola ileten ve onunla adaletli davranan bir topluluk ta vardı."²⁷⁵ Bu ayetin sibakında ve diğer birçok ayette Hz. Mûsa'nın kavminin elinden çektiği rahatsızlık dile getirilmektedir. Özellikle tebliğ döneminde ona karşı takınılan tavır, onun tebliğ vazifesini yerine getirtmemeye matuf olarak fiili engellemelere kadar ilerlemiştir. Kâfirlere karşı tek başına kalan Hz. Mûsa'nın yardımına, kavmi içindeki adaletli şahıslar yetişmiştir. Nitekim adil kararlar verilmesi noktasında yöneticiler karşısında belli bir etki gücüne de sahip olan bu kişiler, özellikle Hz. Musa'ya karşı aşırı gidildiği bir dönemde devreye girerek, saldırganları ikna ile Hz. Musa'ya zarar vermekten vazgeçirmişlerdir.

Diğer ayet şu şekildedir: "Yarattıklarımızdan, hakka sarılarak doğru yolu gösteren ve hak ile adaleti gerçekleştiren bir topluluk vardır."²⁷⁶ bu ayet, az önce zikrettiğimiz ayet gibi, toplulukta adaletli insanların var olması gerektiğine dikkat çeker. Bu ayet bir noktada her dönem bu adil insanların var olduğuna işarette bulunur. Nitekim toplumların ahlaki yönden tefessüh ederken bile, belli bir süre sonra toparlanmaya başlaması, hep bu adil insanların var olmasıyla alakalıdır.

Kısacası A'raf suresi, toplumların hem fert hem de topluluk planında adaletsizliğe sapabileceğine değinirken, bu tür kötü durumlarda bile toplum içinde adaletle karar verip hüküm kuracak bir grubun var olması gerekliliğine vurgu yapar. Nitekim bu grup, yoldan çıkanları uyarak yola getirebilir.

Din eğitimi açısından adalet duygusunun temel anlamı bir noktada, Kur'an'ın belirttiği 'adaletin toplumsal boyutu' çerçevesiyle örtüşmektedir. Nitekim değerler eğitimi açısından adaleti irdeleyen çalışmalara göre, adaletin tesisi, bireyden başlayarak bir toplumu farz ve faziletli ameller ile süslendirmek, isyan, günah, kötü ve değersiz olan, insanın kişiliğine zarar

²⁷⁴ Nahl, 16/90.

²⁷⁵ A'raf, 7/159.

²⁷⁶ A'raf, 7/181.

veren söz, fiil ve davranışları terk etmek, içi dışı bir olmak ve mükâfatta eşit davranmak, söz, fiil ve davranış hayır ve iyi olana hayırla, kötü ve şer olana şerle karşılık vermek, nimet verenin nimetini inkâr etmemek ile itiraf etmek, bu nimetlere karşı şükretmek, Allah'ı birlemek, şirkten uzak olmak, zulmü terk etmek, her hak sahibine hakkını tam vermek ve başkasından hakkını tam almak, hava ve hevese uymayı terk etmek, görevini yerine getirmek, hakkını almak ve toplum içinde onların hatalarına karşın onları ıslaha çalışmaktır.²⁷⁷

Bireylere değerler eğitimi verme noktasında çeşitli yöntemler geliştiren eğitimciler, bu anlamda hem duygusal hem mantıksal hem de demokratik yaklaşım gibi değişik girdilerin verilmesi için birtakım öneriler getirmişlerdir. Bu yaklaşımlardan biri Kohlberg'in ahlak eğitiminde öne sürdüğü 'Adil Topluluk Okulları' yaklaşımıdır. Bu yaklaşımın temelinde, okulun yapısı, öğrencilerin karar alma ve yürütme sürecinde aktif olabilecekleri doğrultuda demokratikleştirmeyi ve öğrencilere hem demokrasi ilkelerini öğretip hem de uygulama olanaklarını sağlayan bir çeşit doğrudan demokrasi deneyimi kazandırmayı amaçlamaktadır.²⁷⁸

Nitekim bu okulların temelini eşitlik, demokrasi ve adalet duygularının aşılması fikri oluşturur. Okullarda kurallar, yaptırımlar ve probleme ait çözüm önerileri okul toplumunu oluşturan tarafların katılımıyla ahlaki tartışmalar neticesinde alınır. Adil topluluk okullarında sistemin kalbi, tüm tarafların katıldığı, okulun yönetim sistemi ve kurallarını belirleyen okul meclisleridir. Okullarda üç farklı komite yer almaktadır. Bunlar, haftalık toplantılar, disiplin komitesi ve danışma grubudur. Bu okullarla ilgili yapılan araştırmalar, okullarda demokratik değerlerin kazandırıldığı, şiddet gibi olayların azaldığını ortaya koymuştur.²⁷⁹

Adalet gibi bazı değerlerin kazandırılması için eğitim bilimcilerin modern manada geliştirdikleri çalışmalar veya teoriler, hem zikrettiğimiz ayet hem de Hz. Peygamber'in sünnetinde, üzerinde durulan bir mevzudur. A'raf süresinde belirtilen "Yarattıklarımızdan, hakka sarılarak doğru yolu gösteren ve hak ile adaleti gerçekleştiren bir topluluk vardır"²⁸⁰ ayeti, toplum içinde bir grup insanın, diğerlerine adaleti öğretme ve adalet yolunu göstermesi gerekliliğine vurgu yapmıştır. O günün Arap toplumunda ancak bu şekilde sağlanabilen adalet

²⁷⁷ Sayed Haroon Modaqiq, *Değerler Eğitimi Bağlamında İslam'da Adalet Kavramı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2014, s. 23; Uğuzman, "Kelamda Adalet Kavramı", s. 12.

²⁷⁸ Ahmet Doğanay - F. Nevra Seggie, - H. Ayşe Caner, "Değerler Eğitiminde Örnek Bir Proje: Avrupa Değerler Eğitimi Projesi" *Uluslararası Eğitim Programları ve Öğretim Çalışmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, 2002, ss. 73-86.

²⁷⁹ Oktay Akbaş, "Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 6, S. 16, 2008, ss. 9-27.

²⁸⁰ A'raf, 7/181.

düşüncesi, günümüzde Kholberg'in değindiği 'Adalet Okulları' çerçevesinde kazandırılabilir bir hareket ve düşünce tarzıdır.

Hz. Peygamberin hayatı çerçevesinde adalet, onun "Eminlik" sıfatıyla birleşmiş bir farklılıktır. Bu anlamda Hz. Muhammed kendisine emredildiği gibi fiillerinde adaleti gözetmiş, hüküm verdiği zaman insanlar arasında ayırım yapmamış, başkalarının menfi telkinlerinden etkilenmeden, ilahi emirlerin dışına çıkmadan ve taviz vermeden davranmıştır.²⁸¹

Aile ve toplumda adalet değerinin öğretimi noktasında yapılması gereken belli başlı bazı teknikler de vardır. Buna göre aile en verimli, en etkili, en yapıcı ve en eski eğitim kurumlarından biri olarak, eğitimin başladığı temel kurumlardan birisidir. Eğer iyi, güzel ve faziletli bir toplum oluşturmak istenilirse, güzel ve yapıcı aile bireyleri yetiştirilmesi gerekir. Ailede çocuklara güzel ahlak ve değerler kazandırmak için bütün aile bireyleri, özellikle başta anne baba olmak üzere, bilinçli, donanımlı ve programlı olması gerekir. Bu anlamda anne babanın davranışları adaletle uygun olmalıdır. Aile içinde bazı etkinlikler yapılmalı ve buna göre adalet duygusu aşılanmalıdır. Okulda da öğretmen okul ve veli işbirliği çerçevesinde bu duygunun kazandırılması sağlanabilmelidir.²⁸²

Adaletin değerler eğitimi bağlamına değinen araştırmacılara göre, Allah'tan korkma, dikkatli davranma, sabır, cesaret, ehil olma gibi birçok değer adaletin uygulanmasıyla gelişir. Adil bir birey, insanlığa ait tüm değerleri sergiler. Bundan dolayı adaletin değerler eğitimiyle sıkı bir ilişkisi vardır. Bir başka açıdan ise adalet, toplumsal boyutludur. Adalet uygulanan toplumlarda değersizlik ve bozgunculuk görülmez. Adaletin olduğu yerde ya da toplumda hırsızlık, haksızlık, güvensizlik, huzursuzluk vb. olmaz. Adalet değeri, toplumsal açıdan da birçok değeri, zorunlu ya da zorunlu olmaksızın toplum bireylerine kazandırır. Örneğin, adaletin uygulandığı toplumda güven, güven olduğu yerde de huzur, sükûn, barış vardır. Böylelikle herkes huzur içinde yaşar.²⁸³

Adaletin toplumsal yararlarına değinen DKAB kitaplarında bu konu etraflıca ele alınmaktadır. Bu anlamda hem Kur'an ayetlerinde geçen adalet kavramına işarette bulunulur hem de Hz. Peygamberin hayatından örneklerle adalet duygusunun değerine vurgu yapılır. Bu

²⁸¹ Kerim Buladı, "Kur'an ve Adalet (Toplumda Barış, Güven ve Huzur Sağlayan İlke: Adalet)", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 38, S. 1, 2002, ss. 23-32.

²⁸² Yağmur Küçükbezirci, "Bilinçaltı Mesaj Gönderme Teknikleri ve Bilinçaltı Mesajların Topluma Etkileri", *Değerler Eğitimi*, der. Sinan Zavalı, Ensar Yayınları, İstanbul, 2014, s. 123.

²⁸³ Modaqiq, *Değerler Eğitimi Bağlamında İslam'da Adalet Kavramı*, s. 22-23.

anlamda adalet duygusunun öğrencilerde pekiştirilmesi için hem şair ve edimlerden özlü sözler verilmiş hem de bazı başlıklar altında kısa ve öğretici hikâyeler anlatılmıştır.²⁸⁴

2.1.4. Sabır

Arapça “s-b-r” kökünden gelen bu kelime, dayanma, dayanıklılık, olacak veya gelecek bir şeyi telaş göstermeden bekleme, elem ve belalara karşı şikâyeti terk etme²⁸⁵ manalarına gelir. Bununla beraber kök itibariyle sabır, darda tutmak, engellemek, hapsetmek, sızlanmamak, kendini acındırmamak, birisinden öç almak, birine kefil olmak, toplamak, eklemek, şiddetli olmak²⁸⁶ gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Sabır konusundaki algı ‘kişinin şikâyetçi olmadan halini Allah’a arz etmesi veya bir şey yapmadan beklemesi’ gibi bir yanlış bina üzerine kurulmuş olmasına rağmen sabır meselesine İslam âlimlerinin yaklaşımı daha farklıdır. Tanımlar doğası gereği ‘efradını camî’ ve ağyarını mani’ olması hasebiyle detayların anlatıldığı platform değildir. Bundan dolayı sabır konusunda yapılan tefsirî tanımlarda değinilenler kısa tanıtım niteliğindedir. Bundan dolayı sabırla alakalı yapılan tanımlamalarda sabrın bize bakan bazı tarafları ilk etapta sezinlenmeyebilir.

İslam bilginlerine göre sabır, başa gelen herhangi bir musibet veya olay karşısında halinden razı olarak kabullenme olmakla birlikte; hiçbir şey yapmayarak bekleme şeklinde bir razı oluş değildir. Aksine sabır, içinde bulunulan durum karşısında ortalığı velveleye vermeden ortamın gerektirdiği şekilde çözüm yollarına başvurmaktır. Dolayısıyla sabır beraberinde pasif davranışı değil; aksiyonu ve gereği gibi davranmayı getirir.²⁸⁷

A’raf suresinde sabır kavramı, Firavun’un Hz. Musa’nın kavmine baskı ve zulümleri artırmasıyla Hz. Musa’nın kavmine sabretmeleri noktasında yaptığı tavsiye sadedinde zikredilmektedir. Ayet şu şekildedir. “Sen sırf, Rabbimizin âyetleri bize geldiğinde iman ettiğimiz için bize hınç duyuyorsun. Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır ve Müslüman olarak bizim canımızı al.”²⁸⁸ İbn Kesir, burada iman ettikten sonra Firavun’un işkencelerine maruz kalan sihirbazların sabretme gerekçelerini ortaya koyarak tefsir eder ki bu açıklama, din eğitimi noktasında sabretmenin de mantıksal bir gerekçesi olarak ortaya konabilir. Sihirbazlar, ‘eğer biz Firavun’un verdiği cezalara sabretmezsek hiç şüphesiz Allah’ın vereceği cezaya asla sabredemeyiz.’ Yani, insan daha küçük bir sıkıntıya karşı sabrettiğinde, buna

²⁸⁴ Komisyon, *DKAB*, s. 71-83.

²⁸⁵ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Tarihi Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2016, s.408.

²⁸⁶ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî., *es-Sihâh: Tâcü’l-Luga ve Sihâhu’l-Arabiyye*, nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr, Dârü’l-İlm, Beyrut, 1979, II, 706; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, C. IV, s. 438.

²⁸⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, C. IX, s. 434.

²⁸⁸ A’raf, 7/126.

karşın daha büyük bir sıkıntıdan kurtulmuş olmaktadır.²⁸⁹ Eğitim açısından değerlendirdiğimizde, bir öğrencinin öğretim esnasındaki sabrı, onu cehalet gibi daha büyük bir beladan kurtaracaktır. Öğretici açısından meseleye yaklaştığımızda, yerinde duramayan, akli başka yerde olan, yaş ve meşguliyetlerinden dolayı eğitime intibak gösteremeyen yetişkin öğrencilere eğitim vermekle onları yeniden hayata motive eder ve kendilerine olan güveni geri kazandırır.²⁹⁰ Çünkü farklı fitrat ve yapıda olan, aynı zamanda belli bir kişilik tiplmesine sahip yaş grubu karşısında sabır göstermek, onların hayatlarında hatırı sayılır bir değişikliğin oluşmasına katkı sağlayacaktır.²⁹¹

Kur'an'da sabır kavramı, imanından dolayı başlarına belalar gelenlerin, bu belalar karşısında, inancının ve davasının gereğini yerine getirmeleri ve bu uğurda sebat etmeleri, umutsuzluğa düşmeden inandıkları davada sabra devam etmeleri çerçevesinde kullanılmıştır.²⁹² Allah'ın gönderdiği esasları benimsemeyen kişilerin, bu esasları engellemek için O'na inananlara her türlü zulüm ve işkence yaptıkları tarihi bir vakadır. Bundan dolayı bütün peygamberler ve onların çağrısına uyan inananlar, inançlarından dolayı zulme maruz kalmış, çeşitli işkencelere uğramış ve peygamberi inkâr edenlere karşı mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bunun en güzel örneğini A'raf suresinde görmekteyiz. Bu ayetin işaret ettiğine göre Firavun, çevresindekilerden bazılarının Allah'a iman ettiklerini öğrendiği zaman, bu kişilerin ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi, erkek çocuklarının öldürülmesi emrini vererek onları tehdit etmiştir.²⁹³ Yeni iman etmiş olmalarına rağmen bu müminler, inançlarından dolayı başlarına gelebilecek musibetlere karşı sabrederek direneceklerini ifade etmiş ve dönemin zalimine karşı Allah'tan yardım isteyerek şu sözlerle cevap vermişlerdir: “Sen sırf, Rabbimizin ayetleri bize geldiğinde iman ettiğimiz için bize hınç duyuyorsun. Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır ve Müslüman olarak bizim canımızı al.”²⁹⁴

Sabrın din eğitimi açısından kullanımını Kur'an ayetlerindeki örnek şahsiyetler olan peygamberlerden esinlenerek verilmesi gerekliliğine değinen eğitimciler, bu anlamda Hz. Eyyub'un sabrı ve metaneti gibi diğer peygamberlerin musibet ve zorluklar karşısındaki duruşlarını örnek olarak verirler. Bu anlamda Hz. Eyyub'un yaralarındaki kurtlar onun diline

²⁸⁹ İbn Kesir, Tefsir, *Tefsîru İbn Kesîr*, C. 2, s. 40.

²⁹⁰ M. Akif Kılavuz, “Yetişkin Din Eğitimcilerinde Bulunması Gereken Özellikler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 1, 2003, ss. 135-152.

²⁹¹ Züleyha Akgül, *Yetişkin Din Eğitimi Açısından Dini İletişim Ve Sabır Değeri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum, 2019, s. 115.

²⁹² Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed El-Ensârî el-Kurtubî, “*El-Câmi' Li Ahkâmi'l-Kur'an*” Tahk. Hişam Semîr El-Buhârî, Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003, Riyad, C. VIII, s. 65.

²⁹³ A'raf, 7/123, 124, 127.

²⁹⁴ A'raf, 7/126.

zarar verinceye kadar sabretmiştir. Bu da eğitimde sabrın son haddine kadar zorlanması gerekliliği noktasında bir işaret niteliğindedir.²⁹⁵

Hz. Yusuf kıssasında Hz. Yakup'un "sabır-ı cemil"²⁹⁶ niyazı ve Hz. Yusuf ile Hz. Yakup'un bu sabrın sonunda Mısır'a ulaşmaları ve Hz. Yusuf'un Mısır'a sultan olması eğitim açısından şu şekilde değerlendirilmiştir: "Gençlere iffetlerini her koşulda korumaları, anne-babalara evlatlarına karşı sabırla muamele etmeleri hususunda bir öğüt, bütün insanlık için de imtihanlara tahammül ederek Allah'ın, sabırlarının karşılığını vereceğini umutla beklemeleri noktasında bir canlı örnektir."²⁹⁷

Bir değer olarak sabır, her şeyden önce insanların zorluklar karşısından yılmadan devam etmesini sağlayan bir koruyucu sistemdir. Herhangi bir ölüm veya daha ağır bir olay karşısında sabır duygusundan yoksun kişilerin dayanmaları düşünülemezdi. Buna karşın ister okullarda ister aile içinde bireylere kazandırılan sabır ve dayanma gücü, musibetler geçinceye kadar kişileri ayakta tutar.

Sabırsızlığı kişilik özelliklerine engel olan bir duygu olarak değerlendiren psikologlar, bu ruh haletinin insanların mutsuzluğuna etki eden yönüne dikkat çekmektedirler. Nitekim 1970'lerde Stanford üniversitesinde profesör olan Walter Mischel ünlü Marshmallow deneyinde çocukları odasına çağırarak onlara süslenmiş ve yenmeye hazır bir tabak marshmallow gösterir. Bu marshmallowu yiyebileceklerini ya da eğer biraz beklerlerse bundan bir yerine iki tane yiyebileceklerini söyler. Bu deneyin sonunda çocukların %30'u bu doyumu erteleyemeyip sabredememişlerdir. Yıllar sonra aynı denek grubuyla iletişime geçen Profesör Mischel, artık birer delikanlı olan bu denekler arasında cazibeli bir şeye karşı gösterdikleri direnç ile hayattaki başarıları arasında bir ilişki tespit etti. Özellikle marshmallowa karşı fazla direnç gösteremeyen çocukların sonraki hayatlarında, artmış davranış bozuklukları, düşük akademik başarı ve sosyal ilişkilerde problemler gözlemiştir.²⁹⁸

Kur'an, sabrın bireye kazandırdığı veya kazandıracığı yararlardan bahsettiği gibi bazı ayetlerde de sabrın sevap ve aksiyon olarak değerine değinirken, sabır ile cihadı aynı değerle almaktadır. Bu manada Kur'an, adeta bireyleri sabır eğitimine tabi tutarak, bu sabrın bireyin hayatlarındaki başarılarına etkisini vurgulamaktadır. "Allah, sizin içinizden cihat edenlerle sabır gösterenleri ortaya çıkarmadan, kolayca Cennete girivereceğinizi mi

²⁹⁵ Hatice Kübra Tongar, *Peygamberlerin Çocuk Eğitimi Metotları*, Hayy Kitap Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 68-72.

²⁹⁶ Yusuf, 12/83.

²⁹⁷ Zeynep Port, *Kur'an'da Aile Modelleri Bağlamında Aile Değerleri Ve Eğitimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2019, s. 84.

²⁹⁸ Hafferon, *Pozitif Psikoloji, Kuram, Araştırma ve Uygulamalar*, s. 156.

zannettiniz?”²⁹⁹ Neseî, “cihat edenler” ile “sabredenler” kelimelerinin birbirleriyle atfedilerek gelmiş olmalarına vurgu yaparak, aralarındaki müsavata dikkat çeker. Bu bağlamda Neseî, ayete “siz savaşmadığınız, sabretmediğiniz müddetçe...” tefsirini yapar.³⁰⁰ Dolayısıyla Cennete gitme durumunda olacak iki unsurdan biri olan “sabredecek olanlar”, “cihat edenlerle” aynı seviyede zikredilmişlerdir. Bu da Kur’an açısından sabrın değerini ortaya koymaktadır.

Sabrın dayanma gücüne etkisini de ele alan Kur’an, “Câlût ve askerleriyle savaşa tutuştuklarında: Ey Rabbimiz! Yüreğimizi sabırla doldur; bize direnme gücü ver; kâfir kavme karşı bize yardım et, dediler.”³⁰¹ Görülüyor ki, bu şekilde ortaya konulan sabır, kişinin inandığı değerler uğruna mücadele ederken karşılaştığı engeller karşısında, ruhen çöküntüye uğramasını engelleyen bir hal olmakta ve kişiyi dinamizme sevk etmektedir. Bilhassa kişinin, düşmanın bitmek bilmeyen taarruzları karşısında gerçek inançta sebat etmek yolundaki bükülmez kararlılığını ifade etmektedir.³⁰²

2.1.5. Sevgi ve Saygı

Yakın uzak farkı gözetmeksizin bütün insanlara karşı ilgi duyma, önemseme, duyarlı olma, ilgilenme, yardım etme ve empati kurma içsel duyguların bilişsel veya davranışsal olarak sergileme durumu olarak tanımlanan³⁰³ sevgi, aynı zamanda merkeze başka bir varlık koymadan, bencillikten uzak ve her varlığın diğeriyle ilişkisi bilinciyle, onlarla bilinçli ve tutarlı ilişki kurmak olarak ta ele alınmıştır.³⁰⁴

Birinci tanımlama, Anadolu kültüründeki ‘yaratılanı Yaratandan dolayı sevmek’ cümlesindeki ana duyguyla örtüşmektedir ki bu tanımlamaya göre, yeryüzünde bulunan her canlının ve her varlığın bir sevecek vasfı olduğuna inanılarak yaklaşılmaları gerekliliğini öne çıkarmaktadır. İkinci tanımlama ise sevgideki tutarlılığa vurgu yapar ki, bu manada İslam’ın öngördüğü ‘aşırılıktan uzaklık olan orta yol’ un izahı mesabesindedir. Nitekim Hz. Peygamber bir hadisinde sevgi ve düşmanlıktaki aşırılığa dikkat çekerek her iki duygunun uç noktalarından sakınılmasını salık vermiştir. Hz. Peygamber şöyle buyurur: “Sevdiğini,

²⁹⁹ Ali İmran, 3/142.

³⁰⁰ Neseî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, C. III, s. 142.

³⁰¹ Bakara, 2/250.

³⁰² Recep Önal, “Kur’an’da İmânî Ve Ahlâkî Bir Tavrı Olarak Sabır”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XII, S. 2, 2008, ss. 439-466.

³⁰³ Susan Sprecher– Beverley Fehr, “Compassionate Love For Close Others And Humanity”. *Journal of Social and Personal Relationships*, 22(5), 2005, ss. 629–651.

³⁰⁴ Veysel Sönmez, “Eğitim Ortamında Sevgi”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2, 1987, ss. 65-77.

dostunu ölçülü sev, çünkü bir gün gelir o dostun düşmanın olabilir. Düşmanına da ölçülü buğz -nefret- et, çünkü düşmanın bir gün olur da dostun olabilir.”³⁰⁵

Sevgiden farklı olarak saygı, aslında içinde sevgiyi de barındıran bir yöne sahiptir ki insan, ancak sevdiğine karşı bu duyguyu besleyebilmektedir. Tarhan, saygıyı “kişilerin birbirlerinin sınırını bilip aşmamaları” olarak tanımlarken genel manada saygı, değeri, üstünlüğü, faydası, kutsallığı gibi nedenleri ile herhangi bir kimseye ya da bir şeye karşı dikkatli ve ölçülü davranmaya yol açan tutum ile başkalarını rahatsız etmekten çekinme duygusuna verilen addır.³⁰⁶

Kur'an'ın genelinde sevgi sözcüğü yerine genel manada rahmet- merhamet, mağfiret, lütuf gibi kavramlar kullanılır ki her biri, Allah'ın bir sıfatı olarak odak noktasında sevgiyi barındırır. Kur'an geneline baktığımızda ‘rahmet’ in sevgi anlamında kullanıldığına dair en belirgin ayet anne-baba ile alakalı olduğunu görmekteyiz: “Yüce Rabb’in şöyle emretti; Yalnız Allah’a ibadet edeceksiniz, ana-babalarınıza iyilik yapacaksınız. Şayet bunlardan biri veya her ikisi senin yanında ihtiyarlarsa sakın onlara “öf ” dahi deme, yüzlerine bağırma, onlara tatlı söz söyle. Onlara, merhamet belirtisi olarak tevazu kanadını aç ta, “Ya Rab, küçüklüğümde bana şefkat gösterdikleri gibi, sen de onlara merhamet et” de.”³⁰⁷

Sevgi değerinin hem evrensel ana ilkeler hem de İslam dinî özelindeki önemi bilinen bir olgudur. Bununla beraber saygı da sevgi ile beraber var olan ve onunla hayatietini sürdüren bir yana sahiptir ki çoğu yaklaşıma göre birey, genel manada sevdiği varlığa karşı saygı duygusu beslemektedir.

Kur'an, A'raf suresinde saygı mevzusunu daha çok emre itaat ve karşıdakine değer atfederek onu yüksek bir yere konumlandırma anlamında kullanmıştır. Nitekim ayet, “Allah, "Sana emrettiğim zaman seni saygı ile eğilmekten ne alıkoydu?" dedi. (O da) "Ben ondan hayırlıyım. Çünkü beni ateşten yarattın. Onu ise çamurdan yarattın" dedi.”³⁰⁸ Şeklinde saygıyı beyan eder. Müfessirler buradaki ‘saygı ile eğilmeyi’ secde anlamında değil; önünde eğilecek varlığa karşı ihtiram duygusunu ifade ettiğini belirtmektedirler. Bu anlamda Yüce Allah'ın şeytandan böyle bir emre itaat etmesini istemesi her şeyden önce, kendisinin emrine karşı duyulması gereken saygıyı belirtmek içindir. Bu anlamda başka bir ayette Kur'an, saygının anlamına değinerek ehemmiyetine işarette bulunur: “(Resulüm!) De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah'ta sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın.”³⁰⁹ “Kim Resul'e

³⁰⁵ Tirmizi, *Sünenü't-Tirmizî*, “Birr”, s. 60.

³⁰⁶ Erkan Kırıl, “Kayıp Giden Bir Değer: Saygı”, *Çağdaş Yönetim Bilimleri Dergisi*, C. 5, S. 1, 2018, ss. 4-10.

³⁰⁷ İsrâ, 17/23-24.

³⁰⁸ A'raf, 7/12.

³⁰⁹ Ali İmran, 3/31.

itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur..."³¹⁰ gibi ayetler Allah'ın emirlerine uymanın saygı, isyanın da itaatsizlik olarak Allah'a karşı gelmek olduğunu belirtmiştir.³¹¹

Sadedinde olduğumuz konu bağlamında A'raf suresinde de hem sevgi hem de saygıyı anlatan ayetler bulunmaktadır. "Bizim için bu dünyada da bir iyilik yaz, ahirette de. Çünkü biz sana varan doğru yola yöneldik." Allah, şöyle dedi: "Azabım var ya, dilediğim kimseyi ona uğrattırım. Rahmetim ise her şeyi kapsamıştır. Onu, bana karşı gelmekten sakınanlara, zekâtı verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım."³¹² Bu ayet, Yüce Allah'ın rahmetinin/sevgisinin her şeyi kuşattığını haber vermektedir. Bu anlamda sevgi ve merhamet unsuru Kur'an'ın beyanıyla Yüce Allah'ın diğer sıfatlarından önce gelir ki bir kutsî hadiste, Allah Resulü şöyle buyurmaktadır: "Muhakkak ki rahmetim gazabımı aşmıştır."³¹³

Eğitim perspektifinde sevgi, öğretimdeki en büyük unsurlardan biri olarak görülmüştür. Bu anlamda bazı eğitimcilere göre sevgi duygusu bireylerde, doğuştan itibaren bulunmaktadır. Bu duygu ancak ilgi duyulan şey bulunursa ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda kişilerde var olan bu sevme hasletinin ortaya çıkarılması, eğitimde, hem başarıya hem de insan ruhunda yeni kapıların açılmasına sebep olmaktadır.³¹⁴

Sevgi odaklı bir öğretimin başarı şansı yüksek kabul edilse de bu öğretimin belli bazı kurallar çerçevesinde verilmesi de elzendir. Bu anlamda sınıf ortamından eğitsel dokümanterin seçimine kadar her safhada bunu sağlayacak bir ortamın oluşturulması şarttır. Bununla beraber derse girecek öğretmenlerin de sevgi eksenli bir eğitimden geçirilmeleri başarı şansını yükselteceği gibi, aynı zamanda ders esnasında da öğretimi kolaylaştıracaktır.³¹⁵

Sevgi ve saygı gibi değerlerin öğrencilere aktarılması noktasında okulların DKAB derslerinde değişik araçlar kullanılarak verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu anlamda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi kitaplarında konular, sevginin ehemmiyetini kavratacak tarzda ele alınmıştır. Nitekim dersin bir bölümünde ayrı bir pasajda sevgi ile alakalı "İman etmedikçe Cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmedikçe de hakiki manada iman etmiş olamazsınız..."³¹⁶ hadisi verilmiştir. Konu ile ilgili açıklamalar yapıldıktan sonra yine din eğitimi noktasında önemli olan, Hz. Peygamberin aile hayatından bir tablo verilerek sevgi unsurunun nasıl gösterileceği somutlaştırılmıştır. Anlatılan bu kesite göre Hz. Peygamber eve

³¹⁰ Nisa, 4/80.

³¹¹ Azize Toper Kaygın - Cüneyd Aydın, ed. *Bartın Üniversitesi Uluslararası İslamofobi ve Terör Sempozyumu* (01-02 Aralık 2016), Bildiriler Kitabı, Bartın Üniversitesi Yayınları, Bartın, 2016, s. 205.

³¹² A'raf, 7/156.

³¹³ Buhârî, Tevhîd, 15; Müslim, Tevbe, 14.

³¹⁴ Musa Bilgiz, *Çocuk Eğitiminde Sevgi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2006, s. 38.

³¹⁵ Şeyma Şahin, vd., "Sevgi Eğitimi Dersi Alan Öğrencilerin Sevgi ve Sevgi Eğitimi Dersine Dair Görüşleri", *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 1, 2019, ss. 176-197.

³¹⁶ Ebû Davud, Edeb, 130.

geldiğinde kızı Hz. Fatıma ile şakalaşır, onu kucaklar ve ona karşı sevgisini gösterirdi. Devamında da yine Hz. Peygamberin torunlarını kucağına alması ve onlara Cennetin reyhanları diyerek sevmeleri konu edinmiştir.³¹⁷ Eğitim açısından okul kitaplarında kullanılan bu yöntem, sevgi objesinin öğretim sistemindeki etkinliğine bir örnek olarak karşımızda durmaktadır.

Konunun uzmanları sevginin eğitim ve öğretimdeki etkisine değinirken, ödül ve ceza ekseninde bakıldığında bu duygunun, bir ödül olarak eğitime pozitif etkide bulunduğu dikkat çekmişlerdir. Sevgi objesini Kayadibi, *“toplumumuzda uzun bir geçmişe sahip olan geleneksel çocuk yetiştirme uygulamalarında, çocuğun olumlu davranışları değil, olumsuz davranışları izlenmekte, fizikî cezalar, kokutma, ayıplama, ya da azarlama yoluyla, kötü ve istenmeyen davranışların yok edilmesine çalışılmaktadır. Bu tutum ise, çocuğun olumsuz davranışlarını baskı altında tutmasına sebep olmakta ve ruh sağlığını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu tür bir uygulama, çocuğun neyi yapmaması gerektiğini öğretmektedir. Yapılan araştırmalar ise, çocuğa ne yapması gerektiğini, ödüllendirme yoluyla kazandırmanın en iyi ve etkili bir yöntem olduğunu göstermektedir. Gerek öğretmenler ve gerekse aileleri, sevgi ve ödüllendirmenin çocuğun başarısında en önemli faktör olduğunu unutmamalıdır.”*³¹⁸ demektedir. Bu yaklaşımın da ortaya koyduğu gerçeğe göre sevgi ile öğretilen bilgi ve ahlaki ilkelerin kalıcılığı, daha fazla ve etkili olabilmektedir. Öyle ki çocuğun, eğitim ve öğretim sürecinde başta ailesi olmak üzere, kendisini eğitenler tarafından sevildiğini bilmesi, destekleyici bir motivasyon ve sınıf ortamına daha çabuk adapte olmasında yardımcı olmaktadır. Bunun aksi durumunda ise kendisinin dışlanıp itildiğini düşünebilir. Özellikle gelişme döneminde sevgi ihtiyacı karşılanmayan çocukta, istenmeyen bir takım sosyal ve duygusal problemler görülebilir. Bu sebeple onun dayığa değil, sevgiye ihtiyacı vardır. Bu da sevginin çocuk eğitiminde esas olduğunu göstermektedir.³¹⁹

Değerler eğitimi perspektifinde sevgi objesinin öne çıkarılması gerekliliğine değinen bilim insanları, sevgi ve nefretin birbirine zıt iki kutup olduğu gerçeğini hatırlatarak, yekdiğerinin anlaşılması noktasında sevgi duygusunun bir mihenk taşı olduğunu vurgularlar. Buna göre bir toplum veya bireyin bünyesinde sevgi varsa nefret de olacaktır. Bu durum tabiidir. Allah'ın en güzel şekilde yarattığı insanın güzel fiilleri sevilirken, Allah'ın varlık ve

³¹⁷ Komisyon, MEB, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, s. 68.

³¹⁸ Fahri Kayadibi, “Sevgi Faktörünün Eğitim Verimliliği Üzerine Etkisi”, erişim tarihi: 10.10.2020, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/10117>.

³¹⁹ Beyza Bilgin, “İslâm'da Sevgi”, *Din Öğretimi Dergisi*, S.17, Ankara, 1988, s. 22.

birliğini inkâr ederek Allah'ın yasaklarını çiğneyen, onun nimetlerine nankörlük eden, diğer insanların haklarına tecavüz edenlerden nefret etmekte yine bu sevginin bir gereğidir.³²⁰

Araf suresinin geneline baktığımız zaman, Yüce Allah, insanlara sevgi ve şefkat duygusu yaklaşımlarıyla, uyarıcı, müjdeleyici mahiyette peygamberlerini göndererek, açık bir şekilde kullarını bilgilendirdiğini ve uyardığını görmekteyiz.³²¹ Surede peygamberlere saygı gösterip, onların öğüt ve yaşantısını kendilerine örnek alan insanların, dünya ve ahirette mükâfatlandırılacağı belirtilerek, aksi durumdaki kişilerin yalanlama ve peygamberlere itaat etmeme neticesindeki akıbetlerinin cezayla sonuçlanacağı bilgisi verilmiştir.³²² Ödül ve ceza örnekleri yönüyle baktığımızda, surede yer alan sekiz kıssanın, DKAB dersinde öğretmen tarafından örnek olay incelemesi yöntemiyle öğrencilere sunularak, iyilik-kötülük, sevap-günah, doğru-yanlış, sevgi-nefret, saygı-itaatsızlık gibi duyguların pozitif yöndeki tercihine dikkat çekilerek, gerekli dikkat ve uyarılar yapılabilir. Bu yöntem öğretim stratejisinde buluş yönüyle sunularak, öğrencilere, kavrama, analiz, sentez, uygulama ve değerlendirme ile değer verme ve örgütlenme seviyesindeki davranışların kazandırılmasında kullanılmaktadır.³²³

2.1.6. Yardımseverlik

Yardımseverlik, içsel bir duygu olarak kişilerin ahlak olarak kendisinden geçerek, başkası için yaşama gayretinde olması, yardıma ihtiyaç duyan kişilere ait sorunları çözme, gücünün yettiği konularda onların ihtiyacını giderme anlamındadır. Türkçede özgecilik olarak yer alan yardımseverlik, Comte tarafından başkası için yaşama arzusu ve eğilimi olarak tanımlanmıştır.³²⁴

Yardımseverlik, kıymetli şeylerin ve sahip olunan olanakların paylaştıkça artacağına inanan, kadirşinas insanların yapabileceği bir davranış biçimidir. Yardım mevzu bahis olduğunda, başka birinin yardım yapmasını beklemek yerine, bu yardımı kendine vazife edinip girişimde bulunma gücünü gösterenlerin büyüklüğüdür. Herhangi bir maddi destek durumu ortaya çıktığında, cimrilik yerine cömertliği tercih edenlerin, manevi destek gerektiğinde de benmerkezcilik yerine diğerkâmlığı seçenlerin gönül güzelliğidir.³²⁵

³²⁰ Kaygın - Aydın, *Bartın Üniversitesi Uluslararası İslamofobi ve Terör Sempozyumu*, s. 209.

³²¹ A'raf, 7/26-65-80-85-101.

³²² A'raf, 7/36-96.

³²³ Cemal Tosun, "Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Yöntemler", *Ortaokul 5-8 Düşünen Sınıflarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, Ed. Cemal Tosun, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2016, s. 99.

³²⁴ Ali Ayten, *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009, s. 14-15.

³²⁵ Neriman Karatekin vd., *Perese Değerler Eğitimi Öğretmen Kitabı, Yardımseverlik*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2012, s. 14.

Yeri geldikçe yardımseverlik konusunda bütün dinlerin ortak tavsiyeleri vardır. İslam'da en belirgin şekliyle Hz. Peygamberin hadislerinde geçen bu mevzu, halk arasında en yaygın biçimde “komşusu açken tok yatan bizden değildir”³²⁶ hadisi ile ehemmiyetine dikkat çekilmiştir. Bununla beraber ayetlerin yaklaşımı çerçevesinde meseleye yaklaştığımızda İslam dini, yardımseverliği sadece maddi anlamda bir yardımlaşma olarak ele almamaktadır. Maddi yardımın yanında kişilerin birbirlerine manevi alanlarda da destek olmalarını tavsiye etmektedir. Nitekim A'raf suresinde ele alınan yardım şekli bu minvaldedir. “Onlar, yanlarındaki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları Resul'e, o ümmî peygambere uyan kimselerdir. O, onlara iyiliği emreder, onları kötülükten alıkoyar. Onlara iyi ve temiz şeyleri helâl, kötü ve pis şeyleri haram kılar. Üzerlerindeki ağır yükleri ve zincirleri kaldırır. Ona iman edenler, ona saygı gösterenler, ona yardım edenler ve ona indirilen nura (Kur'an'a) uyanlar var ya, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.”³²⁷ Daha çok manevi anlamda peygamberlere ve onların davalarına omuz vermeye değinen ayet genel manada da yardım edenlerin mutlak kurtuluşa ereceklerini haber vermektedir.

Yardımlaşmanın farklı özelliklerine değinen araştırmacılar da yardımın, sadece tek boyutlu bir yöne sahip olmadığına değinmişlerdir. Bu anlamda ‘yardımlaşma’, ‘diğerkâm davranış’, ‘işbirliği’, ‘dayanışma’, manevi destek’ gibi pek çok farklı boyuta sahiptir. Bununla beraber içinden gelerek ve doğal refleks olarak yardım edenler, çağrıya cevap verenler şeklinde de bölümlenmeye tabi tutulmuştur.³²⁸

Din literatürlerinde yardımseverlik ve yardımla ilgili ayetler bulunmaktadır. Bu bağlamda Kur'an, yardım etmeyi ve dayanışmayı teşvik eder ve bu yardımlaşmayı da bir ibadet olarak "sadaka" ve "infak" kavramlarıyla dile getirir.³²⁹ Tevrat'ta yardımlaşma, komşuya iyilik etme ile alakalı pek çok amir ayet mevcuttur.³³⁰ İncil'de de "iyilik", "sevgi" ve "merhamet" gibi kavramlara sıkça rastlanılmakta ve bu ayetler çerçevesinde Hz. İsa, kendisine tabi olanları, merhametli İnsanlar / İyi Samiriyeli (The Good Samaritan) olarak nitelendirmektedir.³³¹

Dinlerin genel yaklaşımı bu ve buna benzer şekillerde devam ederken yardımseverlik duygusu, bazı eğitimciler tarafından dinden farklı bir formda ele alınmaya çalışılmıştır.

³²⁶ Ebû Bekr Abdullah ibn Muhammed el-Absî İbn Ebu Şeybe, *Kitabu'l-iman*, (nşr. el-Albanî), Dârü'r-Risâletü'l-Âlemiyye, Dımaşk ts. s.32; Hadisin değişik rivâyetleri için bkz. el-Albanî, Muhammed Nasıruddîn, *Silsiletu'l-Ehadi's-Sehiha*, C. I, Riyad, 2002, ss. 69-71

³²⁷ A'raf, 7/157.

³²⁸ Muhammed Demir, *Dindarlık-Yardımseverlik İlişkisi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2017, s. 21-22.

³²⁹ Ali İmran, 3/134; Rad 13/22.

³³⁰ Tesniye, 15: 12-14; Çıkış 20: 12- 17.

³³¹ Luka, 10: 29-36.

Dawkins, 'Gen Bencildir' yaklaşımında insanların yardım etme duygularının altında bir bencilliğin var olduğuna değinir.³³² Freud'a göre insan içgüdüsel olarak bencil ve saldırgan bir yapıya sahiptir. Davranışlarının kökeninde id'i tatmin etme amacı bulunur. Bu anlamda, bireylerin tabiatında olumlu bir nitelik olarak tanımlanan yardımseverliğin bulunması imkânsızdır. Bireylerin temel motivasyonu kendi ihtiyaçları ve egolarıdır. Başka bir deyişle temel amaç hazza ulaşmak ve acıdan kaçınmaktır. Bu yaklaşıma göre kişilik gelişimi esnasında güçlü bencil duygular bastırılır. Bu bağlamda yardım etme, diğerkâmlık, dürüstlük ve bağışlayıcılık gibi bencil olmayan değerler insanda var olmadığı için öğrenilir.³³³

Eğitmciler bu yaklaşımların beraberinde hem bir değer olarak hem de eğitimin bir unsuru olarak yardımseverlik konusunu ele almışlardır. Buna göre yardımseverlik, insanlığın temel değerlerinden biri olarak ihtiyacı olana, hiçbir karşılık veya fayda beklemeden gönüllü olarak maddi ya da manevi destekte bulunmaktır. Fayda gözetmeden başkası için bir şey yapmak; sahip olduğu güç ve imkânları başkalarının iyiliği için kullanmak; bir kimsenin sıkıntısını gidermek, o kişiye karşılaştığı güçlüklerde yardımcı olmak, yükümlülüklerini paylaşmak; güç duruma düşenin güçlüğünü istekle, içten, göğsünde hiçbir sıkıntı hissetmeksizin gidermek, yardımseverliğin en belirgin özelliklerindendir.³³⁴

Yardımseverlik değerinin ana özelliklerine değinen araştırmacılar belli başlı bazı özellikler ortaya koymuşlardır:

1. Kendi gücünü ve imkânlarını başkalarının iyiliği için kullanmak,
2. Zor durumda olanlara yardım etmek,
3. Her bireyin sahip olması gereken bir değer,
4. Muhtaç insanlara yardımda bulunmak,
5. Sosyal örgütlere bağışta bulunmak,
6. Gönüllü olarak yapılan bir iş,
7. Duyarlı olan insanların yaptığı bir iş,
8. Maddi, manevi bazen de bir jest bir mimikle bile her türlü yapılabilen iyilik,
9. Zengin olmaksızın bile yapılabilen yardım,
10. İmece,
11. Toplumdaki dayanışmanın ve bağlılığın sonucu ortaya çıkmış olan durum,
12. Toplumun varlığını sürdürmesi için gerekli olan bir değer,

³³² Richard Dawkins, *Gen Bencildir*, çev. Asuman Ü. Müftüoğlu, Tübitak Yayınları, Ankara, 1995, s. 15.

³³³ Sigmund Freud, *Psikanalize Yeni Giriş Dersleri* çev. Sekçuk Budak, Öteki Yayınları, Ankara, 1997, s. 104.

³³⁴ Karatekin, vd., *Perese Değerler Eğitimi Öğretmen Kitabı, Yardımseverlik*, s. 14

13. Toplumların ilerlemesi ve kalkınması için gerekli olan bir değer.³³⁵

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi kitaplarında yardımseverlik değeri tek boyutlu olarak ele alınmamıştır. Bir değer olarak yardımseverliğin toplum bünyesine katkıları, yardımseverlik duygusuyla beraber kişilerde gelişen merhamet duyguları ve toplumda duyarlılığın artmasına sebep olması bakımlarından ele alınmıştır. Ayetlerle desteklenen konu, yardım kuruluşlarının resimleriyle desteklenirken aynı zamanda yardımseverliğin maddi ve manevi kazanımları anlatılmıştır.

İslâm ahlâkına göre başkalarına yardım etmek cömertliğin ve yardımseverliğin tek şartı olarak kabul edilmemiştir. Bununla beraber bu yardımın gönüllü, severek ve içten yapılması gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Nitekim cömertliğin huy ve meleke haline insan bünyesinde yer etmesi için bu duygunun içtenlikten kaynaklanması gerekir. Bu nedenle iyiliği zorlama sonucu yapan kimse cömertlikteki manevi hazza ulaşamaz. İyilik yapma niyetiyle hareket eden kişi, imkânsızlıktan yardım yapamasa bile yardımsever bir kişi olarak değerlendirilir. Nitekim bazı yaklaşımlara göre yardımseverlik, hiçbir menfaat beklentisi olmadan ve içten gelerek yalnızca başkalarının yararı için yapılan davranış olarak tanımlanır ki bu haliyle yardımseverlik, toplumun benimsediği bir temel değer olarak kabul edilmektedir.³³⁶

Bu tanımlamalardan hareketle, müfredat programlarında yer alan değerler eğitimi ve özellikle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi konularında, yardımseverlik değerini benimsetmek amacıyla, farklı öğretim teknikleri uygulandığını görmekteyiz. Bununla beraber, öğretmenin sunuş yoluyla öğretim stratejisi uygulayarak, yardım, infak, sadaka, zekat, diğerkâmlık, empati gibi kavramları, açıklayıp ayet ve hadislerle örnekler sunularak konu daha da pekiştirilebilir.³³⁷ Araf suresinde, özellikle peygamber kıssalarında yer alan maddi ve manevi yardım konusunu, örnek olay inceleme yöntemi uygulanarak öğrencilerin fikirler ve çözüm önerileri üretmeleriyle, daha aktif ve katılımcı bir şekilde derse katılmaları sağlanabilir.³³⁸ Surede yer alan, Allah'ın emirlerini iletmekle mükellef olan "Peygamberlere yardım etmek"³³⁹ tema'sını, bu yardımı yapan ve yapmayanlar, açısından değerlendirilmesi suretiyle, öğrenciler nezdindeki kazanımlara yardımcı olabilir.

³³⁵ Zübeyir Çelik, *İlkokul 4. Sınıf Öğrencilerinin Yardımseverlik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum, 2014, s. 93.

³³⁶ Tekeş, Burcu — Hasta, Derya, "Özgecilik Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Nesne Psikoloji Dergisi*, NPD, C. 3, S. 6, 2015, s. 57.

³³⁷ Komisyon, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, s. 91-93.

³³⁸ Tosun, *Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Yöntemler*, s. 99.

³³⁹ A'raf, 7/128, 157, 197.

2.1.7. Nasihat

Sözlük anlamıyla “saf, halis olmak, kötülük ve bozukluktan uzak bulunmak; iyi niyet sahibi olmak ve başkasının iyiliğini istemek” anlamlarındaki nush kökünden türeyen nasihat kelimesi “başkasının hata ve kusurunu gidermek için gösterilen çaba; iyiliği teşvik, kötülükten sakındırmak üzere verilen öğüt; başkasının faydasına ya da zararına olan hususlarda bir kimsenin onu aydınlatması ve bu yönde gösterdiği gayret”³⁴⁰ anlamlarında kullanılır. Nasihat kelimesi, bazı kaynaklarda sözle yapılan tebliğ ve irşat faaliyetleri için kullanılan bir kelime olarak ele alınmaktadır. Türkçe’de daha çok öğüt olarak kullanılan bu kelime, sözcük anlamıyla doğru yolu göstermek niyetiyle bir kişiye yapması ya da yapmaması gereken fiiller ve davranış biçimleri konusunda telkinde bulunmaktadır.³⁴¹

Kur’an’da, isim ve fiil olarak 12 yerde geçen bu kelime, Arapça’daki kullanımıyla ‘nush’ kelimesinden türetilmiş kalıplardan³⁴² oluşmaktadır. Hadislerde de sık sık denk geldiğimiz ‘nasihat’ ve türevleri yerine kullanılan vaaz, tebliğ, irşat kelimeleri, hemen hemen aynı anlam etrafında ‘bir kişi veya gruba hak ve hakikati anlatma anlamlarında kullanılmıştır.’³⁴³

A’raf suresinde Allah Rasulüne ne yapması gerektiği noktasında yol gösterilen ayetlerden biri de 175. ayettir. Bu ayette Yüce Allah, “Kendisine kanıtlarımızı verdiğimiz, fakat onları bir kenara atan, bu yüzden şeytanın peşine taktığı, nihayet azgınlardan olan kişinin haberini onlara anlat.” buyurarak peygamberin, muhataplarını ikna etmek için bazı argümanlar kullanıp onlara nasihat etmesini emretmektedir. Ayetin tefsiri sadedinde müfessirler, kendisine deliller (âyetler) verildiği bildirilen kişinin kim olduğu hususunda değişik yorumlar yapmışlardır. Müfessirlerin çoğunluğuna göre bu kişi İsrâiloğullarından Bâûrâ (veya Eber) oğlu Bel’am’dır; buna göre âyetin asıl muhatabı da Yahudilerdir. Bu kişinin adı Tevrat’ta Beor’un oğlu Bal’am olarak geçmektedir. Onun kâhin veya peygamber olduğu (Petrus’un İkinci Mektubu, 2/15) yönünde farklı bilgiler vardır, Kitâb-ı Mukaddes’te onun Hz. Mûsâ ve İsrâiloğulları karşısındaki tutumu hakkında da çelişik bilgiler yer almaktadır.³⁴⁴

Nasihat, Kur’an’da yer alan en temel yöntemlerden birisidir. Nitekim İslam’da, daha çok kurumsal bir yapı gibi ele alınan “Emr-i Bi’l Ma’ruf ve Nehy-i Ani’l Münker”, her

³⁴⁰ El-İsfahânî, *Mu’cemu Müfredâti Elfâzi’l-Kur’ân*, “nşh” et-Ta’rifât, “en-Nasîha” mad.; İbn Manzûr, *Lisânu’l Arab*, “nşh”, C.II, s. 419.

³⁴¹ Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, C. IV, Ankara, 2007, s. 3681.

³⁴² Abdülbâki, *el-Mu’cem el-Mufehres li Elfâzi’l-Kur’ân*, “nşh” mad.

³⁴³ Çağrı, “Nasihat”, C. XXXII, s. 408.

³⁴⁴ Taberi, *el-Câmiu’l-Beyân an-Tevîli’l-Kur’ân*, C. IX, s. 119-126.

Müslüman kadın ve erkeğe farz olarak telakki kılınmıştır. Bu anlamıyla nasihat, Allah'ın emrettiklerini anlatma ve yasakladıklarını da nehyetme olarak açıklanmıştır.³⁴⁵

Din eğitimi cihetiyle nasihat veya öğüt verme, gerek aile içinde gerekse sosyal toplum içinde, kişilerin doğru olana yönlendirilmesi noktasında kullanılan en etkin yollardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Din eğitimi çerçevesinde son dönemde yapılan araştırmalarda da “Ebeveynlerin çocuklara nasihat etmeleri ile onların bu nasihatlerden etkilenmeleri arasında anlamalı bir ilişki tespit edilmiştir.”³⁴⁶ Nitekim din eğitimcilerinin genel yaklaşımını yansıtan M. Emin Ay, nasihat ve öğüt vermede ailenin önemine değinirken çocuğun kişiliğinin oluşum evrelerinde, dini ve ahlaki karakter gelişim düzeyinin en etkilendiği ortamın aile olduğunu dile getirmektedir. Kişilik gelişiminde çocuğun en ihtiyaç duyduğu kişiler olarak anne ve babanın olduğu ele alınmaktadır.³⁴⁷

Din eğitimcileri açısından nasihat, her ne kadar en temel metotlardan biri olarak verilmeye çalışılsa da yer yer sadece bu yöntemden yararlanarak diğer yöntemlerin terk edilmesi hoş karşılanmamıştır.³⁴⁸ Kur'an'ın bir emri olarak Allah'ın emirlerine davet etme ve güzel öğütlerle insanları iyiliğe teşvik edip nasihat etme, her zaman uygulanabilir etkin bir yöntem olarak karşımızda durmaktadır.

Nitekim Kur'an, etkin nasihat vermenin her zaman işe yaradığını, kişiler nasihat ve öğütte bulundukça bunun karşılığını “İslah” olarak alacağını beyan etmektedir. “Ey Muhammed, sen hikmetle, güzel öğütle rabbinin yoluna çağır ve onlarla iyi biçimde mücadele et.”³⁴⁹ “(Resûlüm!) Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir.”³⁵⁰

Din eğitimcileri tarafından Kur'an'da geçen “hikmet” tabiri, “öğüt/nasihat” olarak açıklanmıştır. Bu, Yüce Allah'ın Kur'an'la beraber gönderilen hikmet gibi bir nimetin nasihatle tefsir edildiğini dolayısıyla nasihat ve öğüt terimlerinin din eğitim ve öğretimi açısından ne kadar önemli³⁵¹ olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim bu yaklaşım Kur'an-ı Kerimden ayetlerle desteklenmiştir. “Allah'ın size olan nimetini ve size öğüt vermek için kitap ve hikmetten size indirdiklerini düşünün ...”³⁵²

³⁴⁵ Komisyon, *Rehber Ansiklopedisi*, “Nasihat” mad., Türkiye Gazetesi Yayınevi, C. V, İstanbul 1984, s. 119.

³⁴⁶ Fatih Özkan, “Ailenin Dini Tutum ve Davranışlarının Çocuğun Dini Tutum ve Davranışlarına Etkisi: Diyarbakır Örneği”, *Mizânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, S. 7, 2018, ss. 63-109.

³⁴⁷ Mehmet Emin Ay, *Ailede ve Okulda Din Eğitiminde Mükâfat ve Ceza*, Nil Yayınları, 1994, s. 314.

³⁴⁸ Akbaş, *Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış*, ss. 9-27.

³⁴⁹ Nahl, 16/125.

³⁵⁰ A'raf, 7/199.

³⁵¹ Bayraktar Bayraklı, “Kur'an-ı Kerim'de Öğretim Kavramı”, *DİB İlmî Dergi*, C. 27, S. 4, 1997, ss. 161-189.

³⁵² Bakara, 2/231.

2.1.8. Affedicilik

Zorlukları kolaylaştırma, dua, ihtiyaç fazlası, çoğalma, izale etme, bağışlama³⁵³ gibi anlamlarda kullanılan af kelimesi, hem sosyal hayat içinde insanların birbirlerini bağışlamasını hem de Allah-insan ikilemi içinde Yüce Allah'ın sınırsız merhametiyle kullarını bağışlamasını içine alır.

Etimolojik anlamı üzerinde daha önce durduğumuz af kelimesi, din eğitimi cihetiyle daha çok 'affedicilik' tabiri içinde karşımıza çıkabilmektedir. Bu anlamıyla affedicilik, bir kişinin, muhatabında meydana gelen yersiz davranış, söz ve hareketleri görmezden gelmesi veya bağışlaması anlamındadır.³⁵⁴

A'raf suresinde affedici olma durumu, bir emir olarak zikredilmektedir. "(Ey rasulüm) sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillere aldırış etme."³⁵⁵

Müfessirlere göre Allah Teâlâ, putlara tapanların tuttıkları yolun bâtıl ve metotlarının sakat olduğunu beyan ettikten sonra, Hz. Peygambere, doğru yolu ve üstün ahlakı öğretmiş, ümmetinin de onun yolunda olmasını istemiştir. Âyet-i Kerime'de geçen ve "Af yolunu tut" diye tercüme edilen ifadesi çeşitli şekillerde izah edilmiştir. Bu bağlamda Mücahid ve Urve b. Zübeyre göre bu ifadenin manası, "Ey Muhammed, sen insanların ahlaklarının zahirine bak. Onlara sert davranma ve ahlaklarının iç yüzünün araştırmaya girişme" anlamındadır. Diğer taraftan Abdullah b. Abbas Süddi ve Dehhaka göre ise bu ifadeden maksat şudur: "Ey Muhammed sen, insanların mallarından, fazla olanı ve isteyerek sana getirdiklerini al" demektir. İbn Zeyd'e göre ise bu ifadenin manası, "Ey Muhammed, sen, müşriklere karşı af yolunu tut. Onların yaptıklarına bakma". Bu görüşe göre de bu âyet-i kerime, Resulullah Mekke'de iken nazil olmuş ve ona, müşriklere karşılık vermemesini emretmiştir.³⁵⁶

Din eğitimi bağlamında af tabiri, kâmil insan olma yolunda öfkeyi yutup bağışlama yolunu seçmek anlamındadır. Bu davranışın ortaya çıkması daha çok affetme durumundaki kişinin Yüce Allah'ın da kendisini affedebileceği düşüncesiyle ortaya çıkar. Kişi, edindiği dini bilgiyle bilmektedir ki eğer o affedici bir kişilik sahibi olursa yüce Allah da onu affedecektir.³⁵⁷

İslam müktesebatı içinde af kavramı değişik boyutlarıyla incelenmiştir. Bu anlamda affin birinci boyutunda Yüce Allah'ın kullarını affetmesi yer alır. Bu yönüyle af, Kur'an-ı Kerim'de en sık işlenen terimlerden biri olmaktadır. Özellikle hata eden kulların

³⁵³ İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, C. XV, ss. 72-79; El-Halebî, *Umdetü'l Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l -Elfâz*, C. III, s. 118.

³⁵⁴ Bayraklı, *İslâm'da Eğitim*, s. 24.

³⁵⁵ A'raf, 7/199.

³⁵⁶ Taberî, *el-Câmiu'l- Beyân an-Tevîli'l-Kur'ân*, C. IV, s. 170.

³⁵⁷ Bayraklı, *İslam Eğitimi İle Batı Eğitim Sistemleri Arasındaki Temel Farklar*, s. 42.

tövbe etmesi halinde affedileceklerini yüce Allah buyurmaktadır. “O, size ölüyü (leşi), kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesilmiş olan hayvanı kesin olarak haram kıldı. Fakat kim kaçınılmaz olarak muhtaç kalırsa, taşkınlık yapmamak ve haddi aşmamak şartıyla ölmeyecek oranda yiyebilir, ona bir günah yoktur. Gerçekten Allah, bağışlayandır, esirgeyendir.”³⁵⁸ Bu ayet bağlamında Elmalılı, “Her kim mecbur kalır ve yemediği takdirde öleceği muhakkak bulunursa, bu zaruret içinde bulunan kimse, başkasının hakkına tecavüz etmediği, yani kendi gibi zaruret içinde bulunan diğer birinin, ölümünü önleyecek kadar elinde bulunana saldırarak, kendini kurtarmak için onun ölümüne sebep olmadığı ve taşkınlık yapmadığı, yani ölmek için gerekli olan zaruret ölçüsünden fazlasına geçmediği takdirde, ona günah yoktur. Böyle zaruret içinde kalmış bir kimse için bunlardan hangisini bulursa zaruret miktarı, yani ölmeyecek kadar yemeye ruhsat vardır ve Allah bu durumları affetmiştir,”³⁵⁹ demektedir.

Kur'an, A'raf suresinde, bazı emirleri münhasır olarak bir tek kişiye işaret etmek suretiyle bildirmektedir. Lakin bu durum, bu ayetlerin sadece bu kişiyi ilgilendirdiği anlamına gelmemektedir. Nitekim din eğitim ve öğretiminin bir kaynağı olan Kur'an'ı, bu yönüyle ele alan din eğitimcileri de bu görüşe işarete bulunmuşlardır. Bu anlamda “....Sen af yolunu tut, bağışla, uygun olanı emret, bilgisizlere aldırış etme.”³⁶⁰ ayeti, her ne kadar Hz. Peygambere bir hitap olsa da, bu ayet aynı zamanda biz insanların birbirlerinin kusurlarını görmeyip birbirimizi affetmemiz gerekliliğine de vurgu yapar.³⁶¹

Din eğitim ve öğretim merkezlerinden olan camilerin bütünleştirici ve sevgi atmosferine sebep olması boyutuna değinen din eğitimcileri, bu mekânlarda verilen vaaz ve nasihatlerde dile getirilecek olan af ve hoşgörü konularının sosyal yapı içinde ciddi kırılganlıkların bile giderilmesine yardımcı olacağı³⁶² kanaatindedirler.

Kur'an çok geniş bir şekilde Yüce Allah'ın bağışlayıcılığına değinirken aynı zamanda meleklerin de iman ehli için af duasında bulunduğuna vurgu yapar. “Arşı taşıyan, bir de onun çevresinde bulunan melekler devamlı olarak Rab'lerini zikir ve O'na hamd ederler. O'na gerçekten inanır ve müminler için şöylece af dileyip dua ederler: Ey Yüce Rabbimiz, senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır! O halde tövbe edenleri ve Senin yoluna tâbi olanları, affet ve onları cehennem azabından koru!”³⁶³ Merhamet hiyerarşisinin sonraki halkası

³⁵⁸ Bakara, 2/173.

³⁵⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. III, s. 457.

³⁶⁰ A'raf, 7/199.

³⁶¹ Mehmet Müftüoğlu, “Af, Mağfiret ve Tövbe Kavramlarının Yaygın Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 2017, ss. 51-68.

³⁶² Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 211.

³⁶³ Mümin, 40/7

peygamberlerdir ki onların af ve bağışlayıcılıktaki tavırları etrafındaki ve daha sonra gelecek bütün müminler için müşahhas bir örneklik mesabesindeirler. Bu örneklik aynı zamanda affedici olmanın psikolojik kazanımları yanında somut kazanımlarını da içermektedir. “İnsanlara yumuşak davranman da Allah'ın merhametinin eseridir. Eğer katı yürekli, kaba biri olsaydın, insanlar senin etrafından dağılıverirlerdi. Öyleyse onların kusurlarını affet, onlar için mağfiret dile ve işleri onlarla müşavere et! Bir kere de azmettin mi, yalnız Allah'a tevekkül et! Allah muhakkak ki Kendisine dayanıp güvenenleri sever.”³⁶⁴ Burada Allah Resulünün affedici olmasının, ona karşı pozitif somut bir davranışın gelişimine sebep olduğu vurgulanmıştır. Ayet bağlamında konuya değinen İslam âlimleri Allah’tan bir rahmet olarak Allah Resulünün müminlere karşı şefkat ve merhametle dolu olduğunu beyan ederler. Bundan dolayıdır ki Allah Resulü affediciydi insanlar da bu huylarından dolayı ona karşı sevgi doluydular.³⁶⁵

İslam’ın, kişi ve hak ve hürriyetlerine önem verdiği bir göstergesi, fertlerin kendi aralarında yaşanan haksızlıklarda, birbirlerini affedip affetmeme durumlarının İslam hukuku çerçevesinde cereyan etmesidir. İslam hukuku sosyal adaleti önceleyen bir yapıya sahiptir. Bundan dolayı kişilerin haklarının tam olarak verilmesinden yana tavır koyar. Adaletin tecelli etmesi noktasında asla ayırma ve kayırma yapmaz. Öyle ki, bir çobanla peygamberin kızı arasında asla herhangi bir fark gözetmemektedir. Durum bu olunca hukukun işletilmesi sosyal hayatın ihtiyaç duyduğu diğer bazı hasletlerin yok olmasına zemin ve bahane olmamalıdır. Bundan dolayı Kur’an, zorunlu olmamakla birlikte, müminlerden bazı haklarından feragat etmelerini tavsiye etmektedir ki bu onların dünya ve ahiret mutluluğu için daha uygun görülmüştür. Hadiste de belirtildiği üzere, Allah’ın sevmediği helal olan boşanma ³⁶⁶ mevzuunda, koca zorunlu tutulmamakla birlikte boşanmadan doğan bazı haklarından kadın lehine fedakârlık yapması tavsiye edilmektedir. “Bir mehir belirlemiş olarak, kendilerine dokunmadan eşlerinizi boşarsanız, bu takdirde belirlediğiniz mehrin yarısını vermeniz gerekir. Ancak eşler yahut nikâh bağı elinde bulunan kocalar, gözü tok davranırsa başka! (Bu durumda kadın mehrinden vazgeçebilir veya erkek mehrin tamamını verebilir). Ey kocalar, sizin bağışlamanız (müsamaha gösterip mehrin tamamını bırakmanız) takvâya daha uygun düşer! Birbirinize lütuf ve mürüvvet göstermeyi unutmayın. Allah sizin bütün işlediklerinizi görür.”³⁶⁷

³⁶⁴ Ali İmran, 3/159.

³⁶⁵ Taberî, *el-Câmiu 'l- Beyân an-Tevîli 'l-Kur'ân*, C. VI, s. 188.

³⁶⁶ Süleyman b. Eş'as b. İshak b. el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistani, *Sünen-i Ebi Davud*, Talâk: 3, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, (hadis no: 2177, 2178).

³⁶⁷ Bakara, 2/237.

Bilim insanları, affetme duygusunu hem bir erdem hem de bireylerin psikolojik açıdan iyi oluşlara etki eden bir yapıya da sahip olduğuna değinirler. Öyle ki bireylerin, dindarlık düzeylerini gösteren Allah'a yakınlık hissinin beraberinde, sosyal problemlerin çözümünde dini emirleri referans almadaki etkisine de vurgu yapmışlardır. Bu bağlamda, dürüstlük; komşuya iyi davranma, oruç tutma, namaz kılma gibi ibadetleri yerine getirme, Kur'an okuma ve dini bilgi düzeyine sahip olma gibi, niteliklerdeki artış, kendilerine karşı herhangi bir suç işlemiş birisini anlama, onun hatasını düzeltebileceğini düşünme, Allah'tan onun için af dileme ve problemin asıl kaynağını araştırma, bu kişilerdeki psikolojik denge ile alakalı olduğu görüşündedirler.³⁶⁸ A'raf suresi 199. ayette yer alan ve Hz. Peygamber için kullanılan 'af yolunu tut' emri, hatanın daha yaygın olduğu o günkü Mekke toplumunda, kusurun affedilmesiyle, insani ilişkilerde pozitif bir eylem gerçekleştirilerek, sevgi ve iyiliğin tercih edilmesi gerekliliğini göstermektedir. Zira affetmenin bir güdülenme ve gelişme süreci olarak kendini gerçekleştirme ile arasında bir ilişki vardır. Affetme bireyin kendisine ve başkalarına yönelik iyilik halini sürdürme eylemidir ki hem Kur'an hem sünnet bunu emretmektedir.³⁶⁹

2.1.9. Korku ve Ümit

Sözlük anlamı olarak 'kaygılanmak, endişe duymak ve bir şeyden başka bir şey dolayısıyla çekinmek' gibi anlamlarda kullanılmıştır. Arapça'da "havf" olarak biline bu terim, "h-v-f" fiil kökünden gelerek daha çok 'hoşa gitmeyen bir durumun başa gelmesine karşı duyulan endişe'yi³⁷⁰ dile getirmek için kullanılmaktadır.

Türkçe'de genel itibariyle "korku" olarak ifade edilen kelime, daha çok "bir tehlike düşüncesi karşısında uyanan kaygı duygusu", "kaygı", "üzüntü", "kötülüğün gelme ihtimaline karşı duyulan üzüntü", gerçek veya beklenen bir tehlike ile yoğun bir acı karşısında uyanan coşku, beniz sararması, ağız kuruması vb. belirtileri olan karmaşık fizyolojik durum"³⁷¹ gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Kur'an'da farklı surelerde geçen "havf" kelimesinin hangi durumlarda nasıl ifade edildiğini anlamanın, bu kavramın içerik bilgisi hakkında bizlere önemli katkılar sağlayacağı kanısındayız. Nitekim korkunun değişik durumları için farklı terimler bulunmaktadır. Mesela

³⁶⁸ Ali Ayten, "Affedicilik ve Din: Affetme Eğilimi ve Dindarlıkla İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma" *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 37, S. 2, 2009, ss. 111-128.

³⁶⁹ Mehmet Emin Ay, *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi II*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 369.

³⁷⁰ İbn Faris, *Mucemu Mekaiysi'l-Luğa*, ss. 77-78; Ayrıca bkz. el-Cevheri, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh*, (Thk. Abdulgafur Attar), Daru'l İlm Melayin, Beyrut, 1990, s. 161; Mütercim Asım Efendi, *Kamus*, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1975, s. 579.

³⁷¹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, TDK Basımevi, Ankara, 2011, s.1482.

korkuyla karışık ilgi için “işfak” kelimesi kullanılırken³⁷²; kaygılanmak, kalbin ürpertiye kapılması, kaygı nedeniyle kalbin ürperti hissetmesi anlamında “vecel” tabiri de geçer. Yine Kur’an’da türevleriyle beraber 12 yerde geçen “rahbe” kelimesi, “tedirginlikle karışık dehşetli korku anlamında zikredilirken; “feze” tabiri, ürkmek, korkmak, dehşete düşmek ve paniğe kapılmak anlamında kullanılmaktadır.³⁷³

A’raf suresinde Yüce Allah, “Ey Ademoğulları! Size kendi içinizden âyetlerimi anlatacak peygamberler gelir de kim (onlara karşı gelmekten) sakınır ve kendini ıslah ederse, onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir”³⁷⁴ buyurmaktadır. Ayet sadedinde yapılan tefsirlere göre korkunun sebebi bireylerin dışında veya elinde olmayan bir sebepten dolayı değil, doğrudan insanın kendisini ıslah edip etmemesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Elmalılı bu tipolojideki kişiler için, yaptıklarından dolayı ‘haksız konuma geçmiş ve bir hak iddia edemeyecek kişiler’ tanımını yapmaktadır. Durum böyle olunca da bu kişiler dünya menfaatlerinden çok az yararlansalar da daima bir korku içinde yaşarlar.³⁷⁵ Öyle ki bu ayet konumuz bağlamında değerlendirildiğinde görülmektedir ki insan, ister kendisini bir eğitime tabi tutsun, ister başkası tarafından eğitime tabi tutulsun, her hâlükârda eğitim yoluyla kendini ıslah edenler korku yaşamazlar. Buna bağlı olarak A’raf 116. ayet, korkunun bir etken olarak kullanılması durumunda insanlar üzerinde bir etki bırakarak onlarda davranış değişikliğine sebep olacağına işarete bulunur: “Siz atın” dedi. Onlar atınca, insanların gözlerini büyülediler, onları korkuttular ve büyük bir sihir gösterdiler.”³⁷⁶ Hz. Musa’nın etrafında biriken insanları sihirler yaparak korkutmaya çalışan sihirbazların durumlarını anlatan Kur’an, sihirbazların bu korkutma yetenekleri dolayısıyla el üstünde tutulduklarına işarete bulunur ki ayetin bahsettiği bu sahnede, sihirbazlar ellerindeki ipleri birbirine dolayarak yere atmakta, bunu gören insanların da korkuya kapılarak Hz. Musa’ya iman etmekten vazgeçtiklerine dikkat çeker. Bu da korku unsurunun davranış değişikliğine sebep verebilecek boyutuna dikkat çekmek içindir.

Kur’an, korku karşısında denge unsuru olarak “umut” yani “reca” kelimesini kullanmaktadır. Umut, Kur’an’da geçen reca anlamıyla, bir konuda hırslı, istekli ve beklenti

³⁷² İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü’s-Sâlikîn Beyne Menâzili İyyake Na’büdü ve İyyake Nesteîn*, (Thk. Ahmed Fahrî er-Rufâi-İslâm Fâris el-Horasânî), Daru’l-Cil, C. II, Beyrût, ts., s. 4.

³⁷³ El-İsfahanî, *Mu’cemu Müfredâti Elfâzi’l-Kur’ân*, s. 642; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, C. V, s. 3708.

³⁷⁴ A’raf, 7/35.

³⁷⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, C. III, s. 419.

³⁷⁶ A’raf, 7/116.

içerisinde olmak anlamındadır. Bu, insanın iyiliğine kavuşabileceği düşüncesine sahip olması³⁷⁷ anlamlarını barındırmaktadır.

Din eğitimcilerine göre korkudan emin olma, kişinin Rabbine ve topluma karşı yerine getirilmesi gerekli görevleri yapmasıyla ilintilidir. Eğer bir birey, İslamî düşünce, gaye ve davranış bakımından inanç çizgisini korumuşsa, düşünce yönüyle başkaları olumsuz yönde ona hüküm edemeyecek ve içsel anlamda da kimseye karşı korku ve endişe içerisinde olmayacaktır. Bu bakımdan dünyalık olarak korku, toplum karşısında ifa edilmesi gerekli işlerde ihmal içinde olmama durumuyla ilişkilidir. Bağımsız düşünce, bağımsız hareket edebilen, bağımsız gayesi ve bağımsız bir kıblesi olanlar başkalarına karşı korku duymamaları daha olasıdır ki bu tür bireyler yalnız Allah'tan çekinirler. İşte bu düzeyde bir şahsiyete sahip olan Müslüman bireylerin metafizik korkuları tamamen hidayet çerçevesinde meydana gelmektedir. Bu kişilerde oluşan Allah'a karşı duydukları çekinme ve korku, onlar için bir nimet mesabesindedir.³⁷⁸

Korku durumunun eğitim açısından en büyük kazanımının güvenlik noktasında kilitlendiğine değinen araştırmacılara göre korku, kişilik eğitime yön veren bir boyuta sahiptir ki bu duygu, insana Kur'an perspektifinde bakılınca hem korkulacak şeyleri hem de korkulmayacak şeyleri öğretmektedir.³⁷⁹ Bu bakımdan bünyede gelişen ikinci bir duygu olan ümit duygusu, korku objesini dengeleyici bir unsur olarak korkunun birey bünyesine ifrat ve tefrit noktasında zarar vermesini önlemektedir. Bu bakımdan korku ve ümit, insanların yönelimlerini ve sınırlarını belirleyen bir faktör olarak bünyeye etki eder.³⁸⁰

Dinde temel değerler bağlamında Milli eğitim kitaplarında çocukların öğrenme süreçleri birkaç ana esas üzerinde temellendirilmiştir. Bu doğrultuda çocukların inanma duygularının doğru ve tutarlı bir şekilde tatmin edilmesi öncelenmiştir. Bu bağlamda müfredat kılavuzunun inanç öğrenme alanında kazandırılmak istenen bilgi düzeyleri tanımı, fitrî temel üzerine inşa edilen eğitim ve öğretim yoluyla arama bulma yönelimine dikkat çekmektedir. Bu tanıma göre; "Akıl sahibi, özgür ve inanan bir varlık olduğunun bilincine varan, inandığına bilerek inanan, tek tanrı inancını temellendirebilen, Allah'la sağlıklı bir

³⁷⁷ İbn Manzûr, *Lîsânu'l Arab*, C. VIII, ss. 239-240; El-İsfahânî, *Mu'cemu Müfredâti Elfâzi'l-Kur'ân*, s. 307; El-Halebî, *Umdetü'l Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*, C. II, s. 481.

³⁷⁸ Bayraktar Bayraklı, "Din Eğitiminde İhtimal İlkesi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 1994, ss. 4-21.

³⁷⁹ Mücahit Yılmaz, *Vakı'a Suresi'nin Din Eğitimi Açısından Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 46.

³⁸⁰ Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, s. 254.

iletişim kuran, yaşamını anlamlandıran” bireyler yetiştirmektir.³⁸¹ Bununla beraber çocukların çoğu temel eğitimlerini çevre ve aile ortamlarında kullanılan literatürden edindiği bir gerçektir. Bu bağlamda MEB kılavuz kitaplarında bu duruma dikkat çekilerek verilecek olan bilgilerin, temel değerler bağlamından koparılmadan verilmesi gereği üzerinde durmaktadır. Özellikle değer kazanımları bağlamında okul müfredatı içinde verilen kitaplarda, hikâyeler şeklinde ‘korku’ objesi irdelenerek Yüce Allah’ın korkulacak bir varlık olmadığına dikkat çekilmektedir. Bununla beraber din eğitiminin bir yararı olarak çocukların çevrelerinden edindikleri “Allahtan korkma” algısı evrilerek sevgi formuyla değiştirilmektedir.³⁸² Nitekim korku objesinin Anadolu ailelerinde bir sakındırma aracı olarak kullanıldığı bilinen bir gerçektir. Lakin korkutma da kullanılan objelerde dinî olan formlar, çocukların manevi hayatı üzerinde negatif etki bırakabilmektedir.

İsim verilme esnasında kulaklarına ezan ve kametin okunması, aile fertlerinin inşallah, maşallah, Allah korusun gibi ifadeler kullanması, çocukların ilk karşılaştıkları ve Allah lafzıyla ilk tanıştıkları ortamlar olarak bilinir. Sonraki süreçlerde ise kızgınlık anlarında ‘Allah seni sevmez, taş yapar, cehennemine atar’ şeklinde olumsuz ifadeleri de yavaş yavaş duymaya başlarlar. Bu kelimeler ilk başta anlaşılmadan, sadece duyulan ifadeler olarak çocuğun zihninde yer edinir. Ama daha sonra çocuğun algıladığı anlamlara göre kavramlaşmaya başlar. Bu süreç çocuğun soyut düşünme çağından soyut düşünme çağına kadar devam edebilir. Yersiz davranışlar karşısında iğne, doktor, sünnet, Allah’ın cezalandırması gibi korkutma temalarının kullanılması üzerine bina edilen bu faaliyetler, çocukları negatif bir duygu durumuna sürükleyebilir. Özellikle Allah’ın yakması, taş yapması çocukların ruhsal gelişimine ve Allah tasavvuruna zarar verebilmektedir.³⁸³

Yine din eğitimi yaklaşımçılarına göre din literatürü kapsamında kullanılan ifadelerin çoğunun, Yüce Allah’la ilgili olduğu görülmektedir. İbadette okunan dua, tövbe, dilek, hamdüsena, şükür, peygamber kıssaları, peygamberden rivayet edilen hadisler, ahlak yaklaşımları hep bu alanla ilgilidir. Bu geniş perspektifte olan din dilinin, her fırsatta Allah’a atıfta bulunan bir konuşma kültürünün, nasıl bir anlam çerçevesinde gerçekleşmesini ortaya koyarak davranış geliştirmek ve yeni teknikler uygulamak, din öğretimi açısından önemli bir

³⁸¹ M. Zeki Aydın, “Okulda Çalışan Herkesin Görevi Olarak Değerler Eğitimi”, *TOBB Ekonomi Üniversitesinde Ceceli Eğitim Kurumlarının Düzenlediği Değerler Eğitimi Buluşmasında Sunulan Bildirinin Geliştirilmiş Şekli*, Ankara, 2010, s. 5.

³⁸² Recai Doğan – Cemal Tosun, *İlköğretim 4. ve 5. Sınıflar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 123.

³⁸³ Mualla Öztürk, “Din Eğitimi ve Çocuk Ruh Sağlığı”, *Türkiye 1.Din Eğitimi Semineri*, Ankara İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 1981, ss. 206-210.

mevzu olarak karşımıza geçer.³⁸⁴ Bunun için, din dilinde yer alan kelimelerin ileride bireylerin zihninde negatif bir etki bırakmamasına dikkat edilmelidir. Nitekim Kur'an, Allah'tan korkmayı, Cehennem azabına karşı sakınmayı bir obje olarak ele alırken, bu duygunun insanları umutsuzluğa düşürmemesi için bir denge unsuru olarak karşısına 'umut' terimini kullanmaktadır. Nitekim konunun uzmanlarına göre bireylerde korku ve ümit hali dengeli bir durumda olmalıdır. Korkunun ağır basması kulu ümitsizliğe sevk ederken, ümidin ağır basması da dünya hayatında gevşekliğe sevk eder. Bu hal uçan bir kuşun kanatlarına benzetilmiştir. Kanatlar düz olduğunda kuş da düz olur ve rahat uçar. Kanatlardan biri baskın gelirse kuş dengesini kaybeder. İkisinin birden yok olma durumu kuşun düşmesi demektir ki ölümdür. İnsanın hayatı da böyledir. Kişi ne akıbetinden tamamen ümitsizliğe düşmeli ne de Allah'ın rahmetine olan güveni taatları terk sonucunu doğurmalıdır. Kişi de bu iki duygu da yoksa bu imanın yokluğu demektir.³⁸⁵

Umut, değişik açılardan irdelenerek tanımlanmıştır. Ama biz burada eğitim formuna yakın olması vesilesiyle Snyder'in örneklem tanımını vermek istiyoruz. Snyder, umutla alakalı teorisinde umutla alakalı tarihi 'Pandora'nın Kutusu' hikâyesinden bahseder. Yunan mitolojisine ait bu hikâyeye göre Hermes, bütün kötülüklerin içinde bulunduğu kutuyu meraklı bir kadın olan Pandora'ya teslim eder. Çok geçmeden merakına yenik düşen Pandora kutuyu açar. Böylece bütün kötülükler dünyaya yayılır. Efsaneye göre kutunun dibinde kalan ve sadece bir tane olan umut da serbest kalır. Efsanenin can alıcı sorusu şudur: Umut tek başına yeryüzüne yayılan bu kötülüklerle baş edebilecek mi? Bu çarpıcı mitle konuya ivme kazandıran Snyder, umudun bilişsel ve mantıksal çabaya dayanan tarafına vurgu yaparak umuda ulaşabilmek için alternatif yolların kullanılması gerekliliği ilkesine vurgu yapar."³⁸⁶

Din eğitimciler açısından umut kavramı, korku objesi karşısında bir dengeleme unsuru olarak tanımlanmıştır ki bu yaklaşıma göre herhangi bir fiil veya düşüncedeki ifrat ve tefrit, dinin ruhuna aykırıdır. Nitekim din, 'orta yolu' tavsiye etmektedir.

Din eğitimi özelinde bulunmakla beraber genel eğitimlerde ödül ve ceza, bireylerin eğitilmesinde karşılıklı bir denge unsuru olarak kullanılmaktadır. Aynı yöntemi korku-ümit denkleminde işleyen Kur'an, bir taraftan korkulması gerekli olan objeleri sıralarken diğer taraftan da bu korkutma işleminin kişilerde oluşturabileceği umutsuzluk duygusuna karşı reca/umut duygusunu ortaya koymaktadır.

³⁸⁴ Mualla Selçuk, "Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)" *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 347.

³⁸⁵ Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002, s. 60.

³⁸⁶ Charles R Snyder, "Hypothesis: There Is Hope", *Handbook of Hope Theory, Measures and Applications*, ed. Charles R. Snyder, Academic Press, San Diego, 2000, ss. 3-18.

Kur'an'ın, korku objesine karşı bir denge unsuru olarak ele aldığı umut terimini, “gelecek adına emellerle dopdolu olma ve arzu edilen şeylerin elde edilebileceği ümidiyle yaşama” anlamlarında işlemiştir. İslam bilginlerince: “Gönülden istenen bir şeyin tahakkuk etmesi inancıyla meydana geleceğini arzu etme ve bekleme”³⁸⁷ şeklinde tarif edilmiştir.

Havf ve reca, birbirini tamamlayan iki ayrı terim olarak ele alınabilir. Bu manada korkusuz bir ümit duygusundan; ümitsiz bir korkudan bahsedilemez. Nitekim İslam âlimlerine göre “içinde korku olmayan umut duygusu kişiyi emn, lakaydlık ve ucba sevk eder. Umud duygusundan yoksun korku ise sahibini ye'se ve Rabbine karşı su-i zanna götürür.”³⁸⁸

Din eğitimcilerine göre, inanç temelleri iki ana esas duygu üzerine bina edilmiştir. Bu iki ana esas duygu Allah sevgisi ve Allah korkusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki duygunun insanları ibadete yönlendirdiğine değinen bilginler, bu iki duygunun hangi zaman aralığında kullanılmasıyla alakalı probleme de değinmişlerdir. Nitekim henüz ibadet ile mükellef olmayan çocukta korku ve ümit duygularının nasıl bir etki bıraktıklarını hesaba katarak bu duyguların kullanılması, önem arz etmektedir.³⁸⁹ Uluorta yapılan Allah korkusu telkinlerinin çocukların ruhunda birtakım olumsuz sonuçlara sebep olduğu bilinen bir gerçektir.³⁹⁰ Bunun için bu duygusal kırılganlığa sebep olabilecek din ile ilişkili tabirlerin yeri ve zamanı geldiğinde manasına uygun olarak kullanılması en doğru yol olabilmektedir.

Kişilerin, eğitim verdikleri birey veya aile fertlerine Allah Teâlâ'yı sadece cezalandıran, azap veren biri olarak tanıtmaması, her şeyden önce İslam düşünce sitemine aykırıdır. Nitekim Allah Teâlâ'nın Celal (zalimleri kahreden, kötülerini cezalandıran) sıfatları yanında, birçok Cemal (kullarını seven, koruyan) sıfatı da vardır.³⁹¹ Allah Teâlâ'yı çocuğun zihninde kızan, azap veren, cezalandıran biri olarak şekillendirmenin hiçbir doğru tarafı yoktur. Nitekim çocuk ruhunu Allah korkusuyla disipline etmek belki bir müddet için mümkün olabilir. Fakat bu durum kalıcı olmadığı gibi, sonuç olarak da birtakım zararlı sonuçlara sebep olabilir. Öyleyse çocuk ruhuna kırılganlık aşılacak olan korku duygusu yerine Allah sevgisi çocuğun disipline edilmesinde başvurulacak yegâne duygu olarak ikame edilebilir.³⁹²

³⁸⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, C. XIV, s. 309-312; El-İsfahanî, *Mu'cemu Müfredâti Elfâzi'l-Kur'ân*, ss. 190-191.

³⁸⁸ M. Sait Kavşut, “*İnsan: Teolojik Antropoloji, Mâturîdî'nin Düşünce Dünyası*”, ed. Şaban Ali Düzgün, Ankara 2011, s. 240.

³⁸⁹ Ay, *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi II*, s. 367.

³⁹⁰ Yörükoğlu, *Ruh Sağlığı, Ahlâk Değerleri ve Din Eğitimi*, s. 171.

³⁹¹ Nevzat Ayasbeyoğlu, *İslamiyet'in Eğitime Getirdiği Değerler*, MEB Yayınları, İstanbul, 1991, s. 16.

³⁹² Ay, *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi II*, s. 366, 367.

Sonuç olarak korku duygusu, kişilerin doğru yolda ilerlemesi için verilmiş bir nimettir. Nitekim korku duygusu sayesinde insanların tehlikelerden uzak kalmaya gayret ettikleri bir gerçektir. Eğer bu duygu olmasaydı insanlar çok rahat bir şekilde bir aslanın yuvasına dalar ve kendilerinin hazin sonlarını hazırlayabilirlerdi. Ama bu duygu insanları koruyan bir nimet olarak buna izin vermemektedir. Toplum içinde veya bireysel hayatımızda bu duygunun kişileri hayattan koparması için Yüce Allah umut duygusunu yerleştirerek iki duyguyu birbirine denge unsuru kılmıştır. Eğitim açısından da sürekli kullanılacak bir korku objesinin dengelenmesi, tıpkı ödül ve cezada olduğu gibi umut duygusuyla dengelenmesi elzem görünmektedir.

2.1.10. Bireysel Pozitif Özelliklerin Geliştirilmesi

Olaylar karşısında umudunu kırmadan yeniden denemeyi ve hayal kırıklıkları karşısında yılmamayı ve mücadeleyi içine alan pozitif yaklaşım duygusu, kişilerin hem fiziki hem de duygusal planda ayakta kalmalarını sağlayan bir duygu durumudur. Bilimsel bir yaklaşımla bu duygu durumunu ele alan bilim insanları, pozitif bir yaklaşım sergileme durumunu, “olumlu gelecek beklentilerinin olumsuz gelecek beklentileri üzerinde hâkim olması”³⁹³, “kişinin geleceğe uyumu için ona güç veren, gelecekle ve yaşantısıyla ilgilenmesini ve hayatta anlam bulmasını sağlayan, dinamik bir güç”³⁹⁴ şeklinde tanımlamışlardır. Bu yaklaşımların işaret ettiği ve bizim adına ‘olaylara olumlu bakma’ diyebileceğimiz pozitif yaklaşım daha çok umut duygusuyla iç içe bir duygu durumu içermektedir ki bu da, engellemelere rağmen, arzulanan hedefler için bireylerin alternatif yolları üretme ve bu yolları planlama becerisidir. Bu, aynı zamanda bireyde bu hedef için bir motivasyonu da gerektiren bir haldir.

Umutla aynı duygu durumuna sahip olan iyimserlik, hayata ve kişisel kadere güveni, her durumda bir çıkış yolunun olabileceğine olan güvenin varlığı ve hayattan olumlu beklenti taşımayı ifade etmektedir. Bireyin mutluluk ve huzuruna katkı sağlayan iyimserlik, motivasyon ve baş etme davranışını etkileyerek iyilik halinin oluşmasına aracılık eden önemli bir mizaç özelliği olarak da tanımlanabilir³⁹⁵. İyimser olan insanlar zor durumlarda bile olumlu sonuçlar beklemekte ve bu güven duygusu da olumlu birçok duygunun zuhur etmesine neden olmaktadır. Kötümser olanlar ise olumsuz sonuçlar beklemekte ve bu güvensizlik

³⁹³ S.R. Staats – M. A. Stassen, “Hope: An Affective Cognition”, *Social Indicators Research*, C. 17, 1985, ss. 235–242.

³⁹⁴ Kaye Herth - John R. Cutcliffe, “The Concept Of Hope İn Nursing”, *British Journal of Nursing*, C. 11, S. 13, 2002, ss. 885-893.

³⁹⁵ Kate Hefferon - Ilona Boniwell, *Pozitif Psikoloji, Kuram, Araştırma ve Uygulamalar*, çev. Tayfun Doğan, Nobel Yayınları, Ankara, 2011, s. 2.

anksiyete, suçluluk, kızgınlık, üzüntü, ümitsizlik gibi birçok olumsuz duygunun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bireyin yaşamındaki olumlu sonuç beklentileri, insan doğasının önemli bir ögesi olarak neticelenmektedir. Bu manada iyimserlik ve pozitif kişisel özelliklere sahip kişiler bilişsel, duygusal ve motivasyonel yanları güçlü karakterler olarak değerlendirilmiştir.³⁹⁶

Din eğitim ve öğretiminde başarının yollarından birisi, eğitim ve öğretime tabi tutulan kişilere değerli ve kıymetli oldukları konusunda farkındalık meydana getirmektir. Kendisini iç gözleme tabi tutan kişi veya öğrencinin kendisini değerli ve onurlu bulmaması durumunda o kişilerin değer öğrenmesi ve değer üretmesi mümkün olmayacaktır. Din eğitim ve öğretimi geleneğinde en temel ilke, kişiye haysiyetini, onurunu ve öz benliğini kazandırmak ve daha sonra Yüce Allah'ın verdiği akıl melekesini kullanmasını sağlayarak o kişinin davranışlarını içselleşmesine zemin hazırlamak ve yardımcı olmaktır.³⁹⁷

Çocukların okul dönemlerinde girdikleri yeni ortam, onlar için yeni bir hayatın başlangıcı ve yeni bir vetiredir. İlk defa karşılaştıkları bu farklı ortamlarda, anne-babanın, öğretmen ve çevrenin onlara 'olumlu' bir bakış açısıyla yaklaşmaları, onların benlik yapılarında pozitif bir kişilik oluşmasına sebep olabileceği aşikârdır. Bu dönemde doğru yöntemlerle verilen dinî ve ahlaki değerlerin öğrencilerdeki etkisi hem pozitif hem de daha kalıcı bir seyir izlemektedir. Bu anlamda hem sair dersleri hem de ahlak ilkelerini öğrencilere öğretmekle mükellef olan okulların din eğitimini genel ahlak ilkeleri çerçevesinde verebilecekleri bir ortamda sunması, öğrencilerde daha somut bir dışadönük kişiliğin oluşmasına katkı sağlayabilir. Nitekim okullarda din kültürünün öğretimi, ahlaki değerler bazında daha somut bir sonuç doğurmaktadır.³⁹⁸

Bireylere kazandırılacak olumlu davranışların sonuç olarak olumlu karakterlere dönüşebileceğine değinen ilim insanları, sağlam karaktere oturtulmuş kişi yaşamlarının daha dengeli ve daha kararlı bir tutum sergilediklerine işaret etmişlerdir.³⁹⁹

Yapılan araştırmalarda din eğitimi noktasında çocuklara pozitif bir bakış açısının kazandırılması, bu anlamda dini değerlere bu olumlu pencereden bakmasına bağlıdır. Ailede başlatılacak bu tür bir din eğitimi ve öğretimi hareketinin en belirgin sonucu, bu dönemde

³⁹⁶ Hafferon, vd., *Pozitif Psikoloji, Kuram, Araştırma ve Uygulamalar*, s. 3.

³⁹⁷ Mustafa Önder, "Din Eğitiminde Başarı İçin Dikkate Alınması Gereken Bir Unsur Olarak İnsan Onuru", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 13, No. 29, Haziran, 2015, ss.511- 534.

³⁹⁸ Mevlüt Kaya, "İlköğretim DKAB Programlarındaki Ahlaki Konuların Ahlak Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi", *Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 23, 2007, ss. 23-50

³⁹⁹ Hüseyin Peker, "Olumlu Şahsiyet Özellikleri ve Din", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, S. 1, 1986, ss. 100-105.

öğretilenlerin çocuk üzerinde kalıcı olmasıyla meydana çıkmasıdır.⁴⁰⁰ Olumlu bakış açısı veya pozitif bazı özelliklerin kazandırılmasıyla birey, hem Allah’a karşı olan görevlerinde hem de topluma karşı görevlerinde daha olumlu bir tavır takınarak, kendisine düşen görevleri angarya görmeden yerine getirebilir.

Pozitif kişilik özellik kazandırılan bireylerin kendi dinleri dışındaki insanlara karşı da olumlu bir tavır sergilediklerine değinen Bilgin, öteki tanımlaması üzerinden yola çıkarak kafamızdaki farklılıklarından dolayı karşıt gördüğümüz insanların aslında bizden farklı olmadıkları tezi üzerine bina eder. Bilgin, yer yer ayetlerle desteklediği bu çalışmasında, Yüce Allah’ın kişileri din, dil, ırk, yaşam şekli gibi özelliklere ayırmadan ‘insan’ olarak tanımladığından söz eder.⁴⁰¹

Kur’an’ın genel yaklaşımı içinde, olaylar karşısında müspet hareket etmeyi de içine alan pozitif kişilik özelliklerine sahip olma durumu, bizzat Allah Resulünün hayatında örnek olarak nakledilmiştir. Nitekim Allah Resulü Taif şehrinden dönerken Taifliler tarafından taşla tutularak ayaklarından kanlar akmıştı. Rivayete göre melekler Hz. Peygambere gelerek dilerse Taif halkını helak edebileceklerini haber verirler. Buna karşı Hz. Peygamber şöyle cevap vermiştir: “Hayır! Ben helâk edici değilim. Ben rahmet peygamberiyim. Onlar anlamadılar. Ola ki onların sulbünden gelenler anlar.”⁴⁰²

Müspet hareket pozitif bir davranış olarak iyimserlik kavramı ile arasındaki ilinti her iki kavramın da gelecekle ilgili gerçekçi beklentiler içermesinden kaynaklanmaktadır. Müspet harekette ortaya çıkan etkiye karşı pozitif tepki, daha çok gelecekte meydana çıkabilecek daha büyük krizlerin önlenmesi düşüncesini barındırırken, negatif durumlarda iyimserlik hissi gelecekle ilgili sonuçların pozitif olacağına ilişkin yüksek düzeydeki beklentileri barındırır.⁴⁰³

⁴⁰⁰ Ay, *Aile Ortamında Yerine Getirilen İbadetlerin Çocuk Üzerindeki Etkileri*, S. 1, ss. 163-170.

⁴⁰¹ Bilgin, “İslam’da Ötekine Bakış”, s. 12.

⁴⁰² Buhârî, “*Bed’i’l-Halk*”, 59/7.

⁴⁰³ Hafferon vd., *Pozitif Psikoloji, Kuram, Araştırma ve Uygulamalar*, 95.

SONUÇ

Kişilerin doğuştan getirdikleri yetenekleri daha da geliştirmesine etki eden ve davranışlarını daha iyi bir seviyeye getirmek için uğraşan eğitim, dünyaya bilgiden yoksun olarak gelen ademoğlunun en önemli ihtiyaçlarından biri olarak izah edilmiştir.

Değişik eğitim anlayışlarının kendilerine has yöntem ve metotları vardır ve bunlar belli bazı unsurlara dayanarak geliştirilirler. Bu bağlamda İslam eğitiminin de dayandığı bazı unsurlar vardır ki bu unsurların başında Kur'an gelmektedir. Bu sebeple İslam eğitiminin yapısını, gayelerini ve yöntemlerini kavrayabilmek için Kur'an'ın incelenmesi gerekmektedir.

Kendisinden önce nazil olan kutsal kitapların sonuncusu olarak inen Kur'an, insanları doğru yola iletme amacı taşıdığını zikretmektedir. Hidayet etme, yeni bir şey öğretme ve kişiler ile toplumlara yeni bir ahlak vermek üzere inen bu kitap, hiç şüphesiz getirdiği kuralları öğretmek için de bazı yol ve yöntemler kullanmaktadır. İnsanları alışageldikleri yanlış bilgi ve kötü ahlaktan kurtarmak ve yine onlara doğru bilgi, doğru inanç ve doğru davranışları kazandırmak, her şeyden önce bir eğitim işidir.

A'raf suresi, Kur'an'ın Mekki surelerindendir. Surenin ilk dönem vahiyleri kapsamı, ilk defa tebliğ yapılan topluma neyin nasıl verildiği noktasında öneme haizdir. Nitekim surede vurgulanan bazı konuların öğretilme şekli, bu konuların başka olay veya üsluplarla desteklenerek sunulması, Kur'an'ın A'raf suresi özelinde bir yöneme göre sosyal topluma müdahale ettiğini göstermektedir.

Surede Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. Musa, Hz. Hud, Hz. Lut, Hz. Salih, kıssalarıyla birlikte, Allah'ın Hz. Muhammed'e bildirdiği vahyi bilgilere yer verilmektedir. Vahye uymanın nihaî hedefinin Allah'ı doğru tanımak ve O'na kulluk etmek demek olduğu ortaya koyulurken bunu, peygambere itaat ve getirdiklerine inanma koşuluna bağlamaktadır. Peygamberlerin tebliğ vazifesini yerine getirirken maruz kaldıkları zorluk ve mücadeleler dile getirilmekte, onların getirdikleri öğretiler karşısında, inanmamakta ısrar eden kavimlerinin helakinden bahsedilmektedir. Kendilerine vahiy bilgisi ulaşmış insanların sorumluluğuna dikkat çekildikten sonra ahiretle ilgili mevzulara yer verilirken; dünyada yapılanların hesabının sorulacağı, buna bağlı olarak iyilerin mükafat; günahkârların da yaptıkları kötülük sebebiyle ceza görecekları vurgulanmaktadır.

Ahlaklı ve adil bir toplum oluşturma amacını beyan eden Kur'an, A'raf suresinde genel manada, şükür/minnet duyma, tevazu, yanlıştan dönme, israf ve iyilik gibi konular

üzerinde durarak, hem toplum hem de fert planında kazanılması gerekli hasletlere işarette bulunur.

Yine A'raf suresinde din eğitim konuları arasında sayabileceğimiz şahsi ve toplumsal hasletler, bazen bilgilerin basit anlatımla verilerek sağlamlaştırılması şeklinde, bazen de nasihat verme yoluyla tavsiye sadedinde irdelenmiştir. Diğer yandan A'raf suresinde iyi hasletlerin yararları ve iyi sonuçlarından bahis açılarak, bu hasletlere sahip kişilerin sonuç itibarıyla kazançlı çıktıkları vurgulanmıştır.

Bunun yanında Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde olduğu gibi, A'raf suresinde de insani kemalat noktasında eğitici ve öğretici birçok konu bulunmaktadır. Şükür, tevazu, kibirden uzak olma, merhametli olma, affedicilik gibi toplumda olması gerekli bazı pozitif değerler örnek olarak verilebilir.

Bu çalışma, Kur'an'ın eğitim anlayışını anlamaya bir katkı sunmak için ele alınmıştır. Bu anlamda ele alınan sure, temel İslam bilimlerinden farklı olarak tefsiri bir tahlilden öte bir çalışma olma gayretindedir. Ayetlerde geçen ibadat ve fıkhi açıklamalardan farklı olarak ayetlerin eğitime işaret eden yönleri üzerinde durmaya çalışmıştır. Bu bağlamda yapılan araştırmada şu sonuçlara ulaşılmıştır.

A'raf suresinde insanların sosyal hayatlarına etki eden bazı davranışlar geçmiş kavimlerin hayatları üzerinden örneklendirilerek verilmiş; bu yolla insanlar aynı hataya düşmemeleri konusunda uyarılmıştır. Nitekim önceki kavimlerin, kendilerine gönderilen peygamberleri dinlemeyerek alışageldikleri hatalarında ısrara etmeleri ve bunun sonucunda uğradıkları kötü akıbet, ibretlik bir tarihi vaka olarak sunulmuştur. Bu yolla topluma verilmek istenen ders tarihi bir olay örgüsü üzerinden verilmiştir. Bu anlamda israf ev toplumda bozgunculuk yapma, işlenen günahlardan, yapılan hatalardan dönmeme ve tövbeden kaçma en belirgin negatif özellikler olarak surede vurgulanmıştır.

Yine A'raf suresinde insanların olumsuz özellikleri yanında olumlu özelliklerine de vurgu yapılarak, iyi insanların sahip olması gerekli olan olumlu yönlerine işarette bulunulmuştur. Bu anlamda surede iyi insan prototipi çizilerek toplumun gözünde bir örnek şahsiyet oluşturulmuştur. Sure, bu örnek prototip üzerinden affetmenin erdemi, iyiliğin insana vardığı huzurlu iklim, salih amellerle insanların ulaştıkları manevi mertebeler ile tevekkül, tevazu ve şükür gibi kişisel özelliklerle toplumlara sunulan katkı zikredilmiştir.

Surenin on kök değer açısından analizini yaptığımızda da surede buna destek olabilecek ayetlerin varlığına şahit olduk. Bu anlamda adalet bir temel değer olarak işlenirken, bütün toplumun bizatihi adaletli olamayabileceğinden hareketle, toplum içinde her zaman adaleti ayakta tutacak bir grubun var olması gerekliliğine vurgu yapar. Yine on kök değerden

biri olan yardımseverlik konusuna değinirken, yardımsever bir kişinin temel özelliklerine işarette bulunur. Bununla beraber sure, on kök değerden olan sabır, dürüstlük, sevgi, saygı, sorumluluk gibi değerlere de atıf yapar. Bu değerleri konu edinen sure, din eğitimi açısından örnek alınabilecek bazı özellikleri de ayetlerin manaları arasında topluma kazandırmaya çalışır. Örneğin sorumluluk bilincine değinirken, sorumluluktaki temel kriter olarak bilgiyi öne sürer. Bu bağlamda kendilerine vahyi bilginin ulaştığı kişileri sorumlu kabul etmektedir. Din eğitimi bağlamında değerlendirildiğinde sorumluluk bilinci, kişilere verilecek bilgi seviyesi ile doğru orantılıdır denilebilir. Yani kişilerin sorumluluk alanları, sistemin kendilerine verdiği bilgi ile sınırlıdır. Yine bir değer olarak belirlenen sabır konusuna değinen sure, sabretmenin yerinde durarak hiçbir şey yapmamak değil; aksine aktif sabır denilen yöntemle içinde bulunulan sıkıntılı durumdan çabalayarak kurtulmayı tavsiye etmektedir.

A'raf suresinde kullanılan eğitsel yol bizi din eğitimi alanında daha aktif bir rol almaya doğru ilerletirken aynı zamanda bize bir yol haritası da çizmektedir. Bu anlamda sureden yola çıkarak yeni çalışmacılar için şu önerileri ortaya koyabiliriz.

- Din eğitiminde Kur'an'dan yararlanırken Kur'an'ın oluşturduğu örnek şahsiyetlerin hangi özelliklere sahip olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.
- Örnek birer şahsiyet olarak sunulan peygamberlerin sıkıntılar karşısındaki davranışları tespit edilerek bunlardan ders çıkarılmalıdır.
- Kur'an'ın ele aldığı ahlaki kavramlar iyi tahlil edilerek günümüzün şartları içinde nasıl uygulanabileceği tartışılmalıdır.
- Toplum bünyesine zarar veren durumlar tespit edilerek, aynı durumlarda Kur'an'ın sunduğu çözüm önerileri ve bu çözüm önerilerinin Kur'an'daki yansımaları irdelenmelidir.
- Eğitim yol ve yöntemleri noktasında modern yöntemlerden yararlanırken Kur'an'ın kullandığı yol ve yöntemlerden de yararlanılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abdulgâkî, Muhammed Fuâd (1990). “*el-Mu'cem el-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'an*”, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Ahmed B. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. (2013). *Müsnedü'l İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şeyh Salih b. Abdülaziz b. Muhammed, Darûs-Selam, Beyrut.
- Akbaş, O. (2008). “Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6(16): 9-27.
- Akgül, U. (2006). “Kurumsal Sosyal Sorumluluk” Kavramına Sosyal Antropolojik Bir Yaklaşım”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Dergisi*. (24): 95-114.
- Akgül, Z. (2019). *Yetişkin Din Eğitimi Açısından Dini İletişim Ve Sabır Değeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çorum.
- Akıncı, A. (2010). “Kur'an'daki Kıssalar ve Din Öğretimindeki Yeri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(13): 55.
- Aktaş, H. (2014). “Din Eğitiminin İslami İlimlerdeki Yeri”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1): 27-43.
- Akyüz, Y. (1989). *Türk Eğitim Tarihi*, AÜEBF Yayınları, 3.Bsk., Ankara.
- Alaylıoğlu, R.– Oğuzkan, F. (1968). *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, Arif Bolat Kitabevi, İstanbul.
- Alper, H. (2002). *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. (1992). *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Milliyet Matbaası, İstanbul.
- Ateş, C. (2004). “*İslam İnancında İlahi Adalet Kavramı*” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Ateş, S. (2003). “Eğitim”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, İstanbul.
- _____, (2004). *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul.
- Ay, M. E. (1994). *Ailede ve Okulda Din Eğitiminde Mükâfat ve Ceza*, Nil Yayınları, İzmir.
- _____, (1994). “Aile Ortamında Yerine Getirilen İbadetlerin Çocuk Üzerindeki Etkileri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 1, İstanbul.
- _____, (2010). *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, Timaş Yayınları, 25. Bsk., İstanbul.
- _____, (2005). *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi II*, Ensar Neşriyat, İstanbul.

- Ay, M. F. (2018). *Lise Öğrencilerinde DKAB Eğitimi İle Saldırganlık Arasında Dindarlık Ve Ahlaki Olgunluğun Aracılık Rolünün İncelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Ayasbeyoğlu, N. (1991). *İslamiyet'in Eğitime Getirdiği Değerler*, MEB Yayınları, İstanbul.
- Aydın, H. (2008). “Kur’ân’da İrade-Azm ve Tevekkül”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 9(22): 59-79.
- Aydın, M. (2011). “Değerler, İşlevleri ve Ahlak”, *Eğitime Bakış*, 7(19): 49.
- Aydın, M. Zeki. (2010). “Okulda Çalışan Herkesin Görevi Olarak Değerler Eğitimi”, *TOBB Ekonomi Üniversitesinde Ceceli Eğitim Kurumlarının Düzenlediği Değerler Eğitimi Buluşmasında Sunulan Bildirinin Geliştirilmiş Şekli*, Ankara.
- Aydın, M. Z. (2009). *Din Öğretiminde Yöntemler*, Nobel Yayınları, Ankara.
- Aydın, Ö. (2007). “Kâlû Belâ (A’raf, 7/172) Ayetinin Farklı Bir Yorumu”, *EKEV Akademi Dergisi*, 11(32): 37-39.
- Ayhan, H. (1997). *Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul İFAV Yayınları.
- _____, (1986). *Eğitime Giriş ve İslamiyet'in Eğitime Getirdiği Değerler*, Damla Yayınevi, İstanbul.
- Ayten, A. (2009). “Affedicilik ve Din: Affetme Eğilimi ve Dindarlıkla İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, , 37(2): 111-128.
- _____, (2009). *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sakarya,
- Ayten, A., Göcen, G., Sevinç, K. ve Öztürk, E. (2012). “Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12/2: 45-79.
- Ayverdi, S., Erol, S. (2009). *Ken'an Rifâi ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul.
- Ayyürek, S. *İlk ve Ortaöğretimde Din Eğitimi*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Balcı, A. (2015). *Sosyal Bilimlerde Araştırma, Yöntem, Teknik ve İlkeler*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara.
- Başaran, İ. E. (1984). *Eğitime Giriş*, Sevinç Matbaası, Ankara.
- Bayraklı, B. (1994). “Din Eğitiminde İhtimal İlkesi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (1), İstanbul.
- _____, (1980). *İslamda Eğitim*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- _____, (1992). “İslam Eğitimi İle Batı Eğitim Sistemleri Arasındaki Temel Farklar”, *MÜİF Dergisi*, 7-8-9-10 (1995): 519-528, İstanbul.

- _____, (2004). *Kadın, Sevgi ve Temel Haklar*, Bayraklı Yayınları, İstanbul.
- _____, (1998). “Kur’an’da İnsan Hakları”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 5, İstanbul.
- _____, (1997). “Kur’an-ı Kerimde Öğretim Kavramı”, *DİB İlmî Dergi*, 27: 4, İstanbul.
- _____, (1994). Müzekki’n-Nüfus’da Eşrefoğlu Rûmî’nin Eğitim Anlayışı”, *Diyanet İlmi Dergi*, Ocak-Şubat- Mart, 30(1): 4-5.
- _____, (1998). *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri*, Bayraklı Yayınları, İstanbul.
- Bayraktar, M. F. (1987). *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, MÜİF Yayınları, İstanbul.
- Bilgin, B. (1999). “Din Eğitimi Açısından Değerler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 472.
- _____, (1981). “Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24: 476.
- _____, (2001). “İslam’da Ötekine Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42(1):13.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, (1422). *Sahîhu’l-Buhârî*, , 12. thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır, Dâru Tûku’n-Necât, Beyrût.
- Buladı, K. (2002). “Kur'an ve Adalet (Toplumda Barış, Güven ve Huzur Sağlayan İlke: Adalet)”, *Diyanet İlmi Dergi*, 38(1): 23-32.
- Bulat, E. (2003). “Karanlıklardan Aydınlığa Geçişte Kur'anî Eğitim Süreçleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 11: 205.
- Cebeci, S. (2005). *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları. İstanbul.
- Çelik, Z. (2014), *İlkokul 4. Sınıf Öğrencilerinin Yardımseverlik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Coşar, H. İ. (2010). *Kader Anlayışının Kur’an Bağlamında Sosyo-Psikolojik Tahlili*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat, Ankara.
- Çağrıncı, M. (1988). “Af”, *TDV İslâm Ansiklopedisi, (DİA)*, C. I, s. 394.
- _____, (2004). “Nasihat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi, (DİA)*, XXXII, s. 408.
- _____, (2012). “Tevekkül”, *TDV İslâm Ansiklopedisi, (DİA)*, XLI, ss. 1-2.
- Çanakçı, A. A. (2018). “Çocukluk Dönemi Gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi: Sorunlar Ve Çözüm Önerileri Üzerine Bir Araştırma”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (6): 50-93.

- Çınar, F. (2017). “Din Öğretiminde Değerler Eğitimi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi, Din Eğitimi Ana Bilim Dalı*, 2: 87 -123.
- Çinemre, S. (2014). “Kohlberg’in Ahlak Gelişim Teorisine Yönelik Bazı Eleştiriler”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 12(28): 69-99.
- Dawkins, R. (1995). *Gen Bencildir*, çev. E. Ü. Müftüoğlu, Tübitak Yayınları, Ankara.
- Demir, M. (2017), *Dindarlık – Yardımseverlik İlişkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Demirci, M. (1996). *Kur’ân’ın Müteşâbihleri Üzerine*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul.
- Derveze, M. İ. (1998). *et-Tefsiru’l-Hadis*, Ekin Yayınları, İstanbul.
- Dodurgalı, A. (1996). *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, MÜİF Yayınları, İstanbul.
- _____, (2009). *Din Eğitim ve Öğretiminde İlkeler, Yöntemler*, MÜİF Yayınları, İstanbul.
- Doğan, R. ve Tosun, C. (2003). *İlköğretim 4. ve 5. Sınıflar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, Pegem A Yayıncılık, Ankara.
- Doğanay, A., Seggie, F. N., Caner, H. A. (2002). “Değerler Eğitiminde Örnek Bir Proje: Avrupa Değerler Eğitimi Projesi” *Uluslararası Eğitim Programları ve Öğretim Çalışmaları Dergisi*, 2(3): 73-86.
- Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş’as b. İshak es-Sicistânî el-Ezdî. (2005). *Sünen-i Ebi Davud*, Talâk: 3, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, (hadis no: 2177, 2178).
- Ebu’l-Hasan el-Maverdi, *Yüce Hedefler Kitabı*, ed. Yaşar Çalışkan, çev. Ahmet Cevdet Efendi Bergamalı, Büyüyenay Yayınları, 2. Bsk., İstanbul.
- Efendi. M. A. (1975). *Kamus*, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul.
- Egemen, B. Z. (1965). *Terbiye İlminin problemleri ve Terbiye Felsefesi*, AÜİF Yayınları, Ankara El-Cevheri, İsmail b. Hammad. (1990). *es-Sihâh*, (Thk. Abdulgafur Attar), Daru’l İlm Melayin, Beyrut.
- El-Albanî, Muhammed Nasıruddîn. (2002). *Silsiletu’l-Ehadisi’s-Sehiha*, C. I, Riyad, ss. 69-71
- El-Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya’kûb, (1987). *el-Kâmûsu’l-Muhît*, Muessesetu’rRisâle, 2. Bsk., Beyrut.
- El-Halebî, Ahmed bin Yusuf es-Semîn. *Umdetü’l Huffâz fî Tefsîri Eşrefi’l –Elfâz*, Âlemü’l Kütüb, Beyrut.
- El-İsfehânî, Ebû’l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râğıb, (1997). *Mu’cemu Müfredâtı Elfâzi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut.
- El-Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed bin Muhammed bin Mahmûd. (2006), *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, Daru’l Kutubi’l İlmiyye, Beyrut.

- En-Nesefi, Abdullah b. Ahmet b. Mahmut, (2013). *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, thk. Yusuf Bedevî, Dâru İbnî Kesîr, Dimeşk.
- Erbay, Ercüment vd., (2018). *Değerler Eğitimi*, DİB Yayınları, Ankara.
- Erden, M.; Fidan, N., (1993). *Eğitime Giriş*, Meteksan Matbaacılık, 4. bs. Ankara.
- Erikson, E. H. (1984). *İnsanın Sekiz Çağı*, çev. B. Üstün ve V. Şar, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
- Ertürk, S. (1997). *Eğitimde Program Geliştirme*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Et-Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali (1984). *Keşşâfu İstilâhâtı'l-Funûn*, “Tvb” , md. Dâru Sâdır, İstanbul.
- Ez-Zemahşerî, Muhammed el-Hârizmî, (1977). *el-Keşşâf an Hakâ'ik-ı Ğavâmizü't-Tenzil ve Uyûni'l-Akâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed, (1986). *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Darü'l-Erkam, Beyrut.
- Fişek, G. ve Yıldırım, S. (1993). *Çocuk Gelişimi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.
- Freud A. (1989). *Ego ve Savunma Mekanizmaları*, çev. Y. Erim, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- _____, (1997). *Psikanalize Yeni Giriş Dersleri*, çev. Selçuk Budak, Öteki Yayınları, Ankara.
- Fromm, E. (1995). *Sevgi üzerine*, Payel Yayınları, İstanbul.
- Gazali, Ebu Hamid Muhammed ibn Muhammed (1975). *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul.
- Genel, Uğuzman, F. (2012). *“Kelamda Adalet Kavramı”*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Güngör, E. (2010). *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Göcen, G. (2014). *Şükür, Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü*, Dem Yayınları, İstanbul.
- Gözütok, Ş. (2010). “Eğitim ve Dinin Kavramsal Yapısı ve Din Eğitimi İle İlişkisi”, *Kuram Ve Eylem Yönüyle Din Eğitiminin Teolojik Ve Felsefî Temelleri*, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya.
- Gümüş, S. (1990). *Kur'an Tefsirinin Kaynakları*, Kayıhan Yayınları, İstanbul.
- Güney, Ş. N. (2016). *Kur'an'da Psikolojik Sağlık*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hançerlioğlu, O. (1989). *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Hefferon K. - Boniwell I. (2011). *Pozitif Psikoloji, Kuram, Araştırma ve Uygulamalar*, çev. Doğan, T., Nobel Yayınları, Ankara.

- Hehberger, E. (1985). *Grundlegungsprobleme der Religionspadagogik*, Herold Verlag, Wien-München.
- Herth Kaye-Cutcliffe, John R. (2002). *The Concept of Hope in Nursing*, Br J Nurs, 11(13): 885-893.
- Hicazi, M. M., (tsz), *Furkan Tefsiri*, İlim Yayınları, İstanbul.
- Hoffman, M. L. (1970). "Moral Development", *Carmichael's Manual of Child Psychology*, Ed. P. H. Mussen, New York, 261-360.
- Hökelekli, H. (2017). *Din Değerler ve Sağlık*, Dem Yayınları, İstanbul.
- _____, (2006). "Tevazu", *Dem Dergi*, 1/2: 114-119.
- Izgar, G. (2015). "Değerler Eğitimi Programının İlköğretim Okulu 8. Sınıf Öğrencilerinin Demokratik Tutum ve Davranışlarına Etkisi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 13(29):439-470.
- Izutsu, T. (2011). *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, Pınar Yayınları, çev. Selahattin Ayaz, 4. Bs., İstanbul.
- İbn Ebi Şeybe, Ebû Bekr Abdullah ibn Muhammed el-Absî, (ts). *Kitabu'l-iman*, (nşr. el-Albanî), Dârü'r-Risâletü'l-Âlemiyye, Dimaşk.
- İbn Faris, (1984). *Mucemu Mekaiylsi'l-Luğa*, s. 1 77-1 78; Aynca bkz. Cevheri, *es-Sıhah*, Thk. Abdulgafur Attar), Daru'l İlm Melayin, Beyrut.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, (ts). *Medâricü's-Sâlikîn Beyne Menâzili İyyake Na'büdü ve İyyâke Nesteîn*, (Thk.: Ahmed Fahrî er-Rufâî-İslâm Fâris el-Horasânî), Daru'l-Cîl, Beyrût.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ, (774/1372), *Tefsîru İbn Kesîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. (1430/2009). *es-Sünen*. Thk. Şuayb el-Arnaûd. Dârü'r-risâletü'l-âlemiyye, Dimeşk.
- İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed bin Mûkerrem, (1997). *Lîsânu'l Arab*, Dâru'l Fikr, Beyrut.
- İpşirli, S. (2011). *3-6 Yaş Çocuğun Genel ve Din Eğitiminde Temel Değerler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul.
- Karagöz, M. (2017). "Uzak Bir Mananın Ayetlerdeki Vakf Yerine Etkisi, -A'raf Suresinin 188. Ayet Örneği-", *Bilimname Düşünce Platformu*, 34(2):31-96.
- Karaman, H., Çağrıçı, M., Dönmez, İ. K. ve Gümüş, S. (2000). *Kur'an Yolu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Kasapoğlu, A. (1997). *Kur'an'da Ahlak Psikolojisi*, Yalnızkurt Yayınları, İstanbul.

- Karatekin, N., vd., (2012). *Perese Değerler Eğitimi Öğretmen Kitabı, Yardımseverlik*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Kavcar, C. (1982). *Edebiyat ve Eğitim*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Kavşut, M. S. “İnsan: Teolojik Antropoloji,” *Mâturîdî’nin Düşünce Dünyası*, Ş. A. Düzgün. (ed.) Özyurt Matbaacılık, Ankara.
- Kaya, M. (2007). “İlköğretim DKAB Programlarındaki Ahlaki Konuların Ahlak Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23: 23-50.
- Kayadibi, F. “Sevgi Faktörünün Eğitim Verimliliği Üzerine Etkisi”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/10117>, erişim tarihi: 10.10.2020.
- Kaygın A. T. - Aydın C. ed. (2016,). *Bartın Üniversitesi Uluslararası İslamofobi ve Terör Sempozyumu* (01-02 Aralık 2016), Bildiriler Kitabı, Bartın Üniversitesi Yayınları, Bartın.
- Kılavuz, M. A. (2003). “Yetişkin Din Eğitimcilerinde Bulunması Gereken Özellikler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 12(1): 135-152.
- Kıral, Erkan, (2018), “Kayıp Giden Bir Değer: Saygı”, *Çağdaş Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(1): 4-10.
- Koç, A. (2008). “Okul Çağı” Çocuklarının Ailede Din Eğitimi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (17): 145-176.
- Komisyon, (2018). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Komisyon, (2014). *Gelişim Eğitimi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Komisyon, (1984). *Rehber Ansiklopedisi*, Türkiye Gazetesi Yayınevi, İstanbul.
- Konuk, A. A. (1992). *Tedbirat-ı İlahiyye Tercüme ve Şerhi*, Hzl. M. Tahralı, İstanbul.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed El-Ensârî. (2003). “*El-Câmi’ Li Ahkâmi’l-Kur’an*” Tahk. Hişam Semîr El-Buhârî, Dâru Âlemi’l-Kütüb, Riyad.
- Kuşat, A. (2000). “Psikolojik Bir Olgu Olarak Kendini Aldatma ve Dini İnançla ilişkisi”, *Di-ni Araştırmalar*, Eylül-Aralık. 3(8): 97-116.
- Kuşeyrî, Ebû’l-Kasım Abdülkerim, (2000). *Letâifü’l-İşârâ*, Darü’l-Kütubi’l-İlmiyye, Beyrut.
- Kutub, S. (1961). *Fî Zilâli’l-Kur’an*, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l Arabî, Beyrut.
- Küçükbezirci, Y. (2014). “Bilinçaltı Mesaj Gönderme Teknikleri ve Bilinçaltı Mesajların Topluma Etkileri”, *Değerler Eğitimi*, (Der. Zavalı, Sinan), Ensar Yayınları, İstanbul.
- _____, (1969). *Kur’ân’da Edebi Tasvir*, (trc. Süleyman Ateş), Hilal Yayınları, İstanbul.

- Lickona, T. (1992). *Education For Character: How Our Schools Can Teach Respect And Responsibility*, Bantambooks, New York.
- M. Burger, J. (2016). *Kişilik*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Maslow, A. (1996). *Dinler, Değerler ve Doruk Deneyimler* çev. Sönmez, H. Koray, Kuraldışı Yayınları, İstanbul.
- _____, (1988). *Toward a Psychology of Being*, D.Van Nostranr Company, Massachusetts.
- Müslim, Ebu'l-Huseyin Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî, (ts.). *es-Sahîh*, thk: Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Dâru İhya et-Turâsî'l-Arabî, Beyrut.
- MEB, (2018). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*, Ankara.
- _____, (2018). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9, 10, 11 ve 12. Sınıflar)*, Ankara.
- Mehmetoğlu, A. U. (2013). “Din, Dindarlık ve Değerler”, *İstanbul Zaim Üniversitesi Dergisi*, (32):13.
- Mehmedoğlu, Y. (2003). *Ahlaki ve Dini Gelişim “Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor”*, Morpa Kültür Yayınları, Ankara.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'la (1997). *Tefhimü'l-Kur'an*, (trc: Komisyon), İnsan Yayınları, İstanbul.
- Modaqq, Sayed H. (2014). *Değerler Eğitimi Bağlamında İslam'da Adalet Kavramı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Müftüoğlu, M. (2017). “Af, Mağfiret ve Tövbe Kavramlarının Yaygın Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (3): 51-68.
- Müttakî el-Hindî, (1313/1895). *Kenzü'l- 'Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, Daru Turasi'l Arabîyye, Kahire.
- Nami, Kazım. (2014). “Dinî Terbiye, Dinî Tedris”, çev. Ş. Göküş, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(31): 311-322.
- Nazari, A. (2017). *Kur'an'da A'raf*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Nurbaki, H. (1987). *Sonsuz Nur*, Damla Yayınevi, İstanbul.
- Öcal, M. (1993). *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, TDV Yayınları, Ankara.
- Önal, R. (2008). “Kur'an'da İmânî Ve Ahlâkî Bir Tavrı Olarak Sabır”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII(2): 439-466.
- Öncül, R. (2000). “Doğruluk”, *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, C. 1, İstanbul.

- Önder, M. (Haziran 2015). “Din Eğitiminde Başarı İçin Dikkate Alınması Gereken Bir Unsur Olarak İnsan Onuru”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 13(29): 511-534.
- _____, (26-28 Ekim 2011). “*Din ve Temel Değerler*”, Değerler Eğitimi Sempozyumu Bildiri Özetleri, Eskişehir, Osman Gazi Üniversitesi, ss. 164-165.
- Osmanoğlu, C. (2007). “İslam Eğitimi” Kavramı Üzerine Bir Literatür İncelemesi”, *DEM Dergi*, 1(3): 56-63.
- Özbek, A. (2010). Ailede Dini Sorumluluk Eğitimi, *Aile ve Eğitim İlmi Çalışma Çalıştayı*, İstanbul.
- Özeri, Z. N. (2009). *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul.
- Özkan, F. (2018). “Ailenin Dini Tutum ve Davranışlarının Çocuğun Dini Tutum ve Davranışlarına Etkisi: Diyarbakır Örneği”, *Mizânü’l-Hak İslami İlimler Dergisi*, (7): 63-109.
- Özsoy, Ö. (2017). “Vahiy Geleneği Bağlamında İkiz Doğum Olarak Kur’an Vahyi: Kuran Metni ve Kurucu Ümmet”, *Kur’an Çalışmaları Vakfı Sempozyum Dizisi 2*, İstanbul 222.
- Öztürk, A. (2018). *A'râf Sûresi'ndeki Kıraatlerin Tefsire Yansıyan Yönleri Ve Sûre İçerisinde Yer Alan Belli Başlı Dini Kavramların Tartışmalı İzahı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Öztürk, M. (1981). “Din Eğitimi ve Çocuk Ruh Sağlığı”, *Türkiye 1.Din Eğitimi Semineri*. Ankara İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul. 206-210.
- Pazarlı, O. (1967). *Din Eğitim ve Öğretiminde Genel Metotlar*, İrfan Yayınları, İstanbul.
- Peker, H. (2000). *Din Psikolojisi*, Aksiseda Matbaası, Samsun.
- _____, (1986). “Olumlu Şahsiyet Özellikleri ve Din”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1): 100-105.
- Port, Zeynep, (2019). *Kur’an’da Aile Modelleri Bağlamında Aile Değerleri Ve Eğitimi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Razi, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, (1990). *Tefsir-i Kebîr, Mefatihü'l-Gayb, Dârü'l- Kütübi'l- İlmiyye*, Yayınları, Beyrut-Lübnan.
- Sâlih, S. (1988). *Mebâhisu fî 'ulûmi'l-Kur'ân, Dârü'l-'İlm li'l-Melâyîn*, Lübnan.
- Selçuk, M. (2000). “Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)”, *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*. Ensar Neşriyat, İstanbul.
- Snyder, C. R., (2000), “Hypothesis: There Is Hope”, *Handbook of Hope Theory, Measures and Applications*, ed. C. R. Snyder, Academic Press, San Diego, s. 3-18

- Semerkandî, (1975). Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, *Tefsiru'l Kur'ân*, Daru'l Ulum, Mısır.
- Sprecher, S., Fehr, B. (2005). "Compassionate Love For Close Others And Humanity". *Journal of Social and Personal Relationships*, 22(5), 629–651.
- Staats, S., Stassen, M. A. (1985). "Hope: An Affective cognition", *Social Indicators Research*, (17): 235–242.
- Sönmez, V. (1987). "Eğitim Ortamında Sevgi", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(2): 65-77.
- Söylev, Ö. F. (2013). "Yerleşik İrşat Usullerini Uygulamada Ortaya Çıkan Sorunlar ve Dinî Danışma ve Rehberlik Üzerine Bir İnceleme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1): 179-202.
- Sürücü, İ. (2019). *Kur'an'da Pozitif Psikoloji*, Lorya Yayınları, Van.
- Şahin, Ş. vd. (2019), "Sevgi Eğitimi Dersi Alan Öğrencilerin Sevgi ve Sevgi Eğitimi Dersine Dair Görüşleri", *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, Volume 7, (1): 176-197.
- Şen, M. (2007). *Furkan Suresinin Din Eğitimindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şişman, M. (2019). *Eğitim Bilimine Giriş*, Pegem A Yayıncılık, 20. Bsk., Ankara.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et- Taberî, (1995). *el-Câmiu'l- Beyân an-Tevîli'l- Kur'ân*, Dârü'l-Fikr, Beyrut.
- Tarhan, N. (2016). *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Tavukçuoğlu, M. (1990). İlköğretimde Din eğitimi ve Program geliştirme Üzerine Bazı Düşünceler, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, 3(3): 425.
- Tekeş, B., Hasta D., (2015) "Özgecilik Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Nesne Psikoloji Dergisi* (NPD), 3(6):57.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî (1998). *Sünenü't-Tirmizî*, I-VI, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmiyye, Beyrut,
- Tongar, Hatice Kübra, (2017). *Peygamberlerin Çocuk Eğitimi Metotları*, Hayy Kitap Yayınları, İstanbul.
- TOPAL, (2019). "Değerler Eğitimi ve On Kök Değer", *Mavi Atlas*, 7(1): 245-254.
- Toptaş, M. (1998). *Kur'an-ı Kerim Şifa Tefsiri*, Cantaş Yayınları, İstanbul.
- Tosun, C. (2010). *Din Eğitimi Bilimine Giriş* (4.bs.), Pegem A Yayıncılık, Ankara.

- _____, (2016). “Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Yöntemler”, *Ortaokul 5-8 Düşünen Sınıflarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, (Ed. Cemal Tosun), Pegem Akademi Yayınları, Ankara.
- Turgut, İ. (1992). *Eğitim Üzerine*, Bilgehan Matbaası, İzmir
- Türk Dil Kurumu (2011). *Türkçe Sözlük*, TDK Basım Evi, Ankara.
- Uludağ, S. (2016). *Tasavvuf Tarihi Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- _____, (2005). “Muhabbet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi, (DİA)*, C. XXX, s.386.
- _____, (2012). “Tövbe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi, (DİA)*, C. XLI, ss. 284-285.
- Yalınız, A.– Yıkılmaz, Y. (2018). “Değerler Eğitimi Kavramı Olarak Dürüstlük ve Dürüstlük Ölçeği (DÖ) Türkçe Formu, Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(34): 649-666.
- Yamakoğlu, C. (2015). *İnsan İlişkileri*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Yavuz, K. (1999). *Din Eğitimi ve Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler*, MÜİF Yayınları, İstanbul.
- Yazıcı, M. (2014). “Değerler ve Sosyal Yapıda Değerlerin Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(24): 209.
- Yazır, E. H. (1998). *Hak Dini Kur'an Dili*, AzimYayınları, İstanbul.
- Yeniçeri, C. (1980). *İslâm İktisadının Esasları*, Şamil Yayınevi, İstanbul.
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2006). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, 5. Bsk., Ankara.
- Yılmaz, H. (2015). *Cami Eksenli Din Eğitimi*, Din Eğitimi El Kitabı İçinde, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, M. (2009). *Vakı'a Suresi'nin Din Eğitimi Açısından Tahlili*, MÜİF Sosyal Bilimler Ens. Din Eğitimi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- Yörükoğlu, A. (23-25 Nisan 1981). "Ruh Sağlığı, Ahlâk Değerleri ve Din Eğitimi", *Türkiye 1. Din Eğilimi Semineri*, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara s. 214
- Zuhayli, V. (1991). *et-Tefsiru'l-Münir*, Dâru'l-Fikr, Beyrut.
- Zülfikar H. vd., (1998). *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Nurettin KAYA
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Van İmam Hatip Lisesi, 1996
Lisans Diploması	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İlahiyat Bölümü, 2002
Yabancı Dil	Arapça
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	2003-2009 Diyanet İşleri Başkanlığı (İmam-Hatip) 2009-2016 Milli Eğitim Bakanlığı (Öğretmen)
E-Posta	nkaya.0765@gmail.com